

ISSN 2518-752X

Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi

AZƏRBAYCAN DİLLƏR UNIVERSİTETİ

Elmi Xəbərlər

Research Papers

Вестник

№2, 2019

*Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyinin
12.01.01-ci il tarixli 132 saylı əmri ilə
qıf verilmişdir.*

TƏSİSÇİ: AZƏRBAYCAN DİLLƏR UNİVERSİTETİ

Redaksiya heyəti:

Abdullayev Kamal (baş redaktor)

(Azərbaycan Dillər Universiteti, f.e.d., akademik, AMEA-nın həqiqi üzvü)

Hacıyeva Aytən (baş redaktorun müavini)

(Azərbaycan Dillər Universiteti, f.f.d., dosent)

Abdullayev Əfqan

(Azərbaycan Dillər Universiteti, f.e.d., professor)

Abdiyeva Ədilə

(Azərbaycan Dillər Universiteti, s.f.d., dosent)

Bəşirov Vidadi

(Azərbaycan Dillər Universiteti, p.f.d., dosent)

Cəfərov Amil

(Azərbaycan Dillər Universiteti, f.f.d., dosent)

Əliyev Əzim

(Azərbaycan Dillər Universiteti, p.f.d., dosent)

Əliyev Məmməd

(Azərbaycan Dillər Universiteti, f.e.d., professor)

Hüseynzadə Gülnar

(Azərbaycan Dillər Universiteti, p.e.d., professor)

İmanov Muxtar

(Azərbaycan Dillər Universiteti, f.e.d., akademik, AMEA-nın həqiqi üzvü)

İsmayılov Bilal

(Azərbaycan Dillər Universiteti, f.e.d., professor)

Kunina İrina

(Azərbaycan Dillər Universiteti, s.f.d., dosent)

Qasımov Rəşad

(Polis Akademiyası, t.f.d., dosent)

Qaziyeva Məsməxanım

(Azərbaycan Dillər Universiteti, f.e.d., professor)

Sabitova Aynur

(Azərbaycan Dillər Universiteti, f.e.d., professor)

Şahmuradov Aqil

(Azərbaycan Dillər Universiteti, t.f.d., dosent)

Veysəlli Fəxrəddin

(Azərbaycan Dillər Universiteti, f.e.d., professor)

Zeynalov Əsgər

(Azərbaycan Dillər Universiteti, f.e.d., professor)

Məsləhətçi heyəti:

Bejenaru Lyudmila (Rumıniya)

(Yasski Universiteti, professor)

Bondarev Aleksandr (Rusiya)

(Moskva Dövlət Linqvistik Universiteti, professor)

Kovaşec Zoltan (Macarıstan)

(Budapeşt Dövlət Universiteti, professor)

Hartman Ziqlinde (Almaniya)

(Osvalt fon Volkenştayn Cəmiyyəti, Azərbaycan Dillər Universiteti, professor)

Qotsiridze David (Gürcüstan)

(Tbilisi Dövlət Universiteti, professor)

Nesterov Aleksandr (Rusiya)

(Ural Federal Universiteti, professor)

Taraseviç Larisa (Belarus)

(Minsk Dövlət Linqvistik Universiteti, professor)

Sertkaya Osman (Türkiyə)

(İstanbul Dövlət Universiteti, professor)

Məsul katib: **Şabanova Aysel**

(Azərbaycan Dillər Universiteti)

Korrektor: **Əhmədova Solmaz**

(Azərbaycan Dillər Universiteti)

FOUNDER: AZERBAIJAN UNIVERSITY OF LANGUAGES

Editorial board:

Abdullayev Kamal (editor-in-chief)

*(Azerbaijan University of Languages, D.Sc.,
academician, corresponding member of ANAS)*

Hajiyeva Aytan (deputy editor)

*(Azerbaijan University of Languages, Phd.
assos.professor)*

Abdullayev Afgan

*(Azerbaijan University of Languages, D.Sc.,
professor)*

Abdiyeva Adila

*(Azerbaijan University of Languages, Phd.
assos.professor)*

Bashirov Vidadi

*(Azerbaijan University of Languages, Phd.
assos.professor)*

Jafarov Amil

*(Azerbaijan University of Languages, Phd.
assos.professor)*

Aliyev Azim

*(Azerbaijan University of Languages, Phd.
assos.professor)*

Aliyev Mammad

*(Azerbaijan University of Languages, D.Sc.,
professor)*

Huseynzadeh Gulnar

*(Azerbaijan University of Languages, D.Sc.,
professor)*

Imanov Mukhtar

*(Azerbaijan University of Languages, D.Sc.,
academician, corresponding member of ANAS)*

Ismayilov Bilal

*(Azerbaijan University of Languages, D.Sc.,
professor)*

Kunina Irina

*(Azerbaijan University of Languages, Phd.
assos.professor)*

Gasimov Rashad

(Azerbaijan Police Academy Phd. assos.professor)

Gaziyeva Masmakhanum

*(Azerbaijan University of Languages, D.Sc.,
professor)*

Sabitova Aynur

*(Azerbaijan University of Languages, D.Sc.,
professor)*

Shahmuradov Agil

*(Azerbaijan University of Languages, Phd.
assos.professor)*

Veysalli Fakhraddin

*(Azerbaijan University of Languages, D.Sc.,
professor)*

Zeynalov Asgar

*(Azerbaijan University of Languages, D.Sc.,
professor)*

Advisory Board:

Bejenaru Luidmila (Romania)

(Yassky University, professor)

Bondarev Aleksandr (Russia)

*(Moscow State Linguistic University, D.Sc.,
professor)*

Kovashech Zoltan (Hungary)

(Budapest State University, D.Sc., professor)

Hartmann Ziglinde (Germany)

*(Osvalt von Volkenstein, Azerbaijan University of
Languaged, D.Sc., professor)*

Gotsiridze David (Georgia)

(Tbilisi State University, D.Sc., professor)

Nesterov Aleksandr (Russia)

(Ural Federal University, D.Sc., professor)

Tarasevich Larisa (Belarus)

(Minsk State Linguistic University, D.Sc., professor)

Sertkaya Osman (Turkey)

(Istanbul State University D.Sc., professor)

Executive Secretary: **Shabanova Aysel**

(Azerbaijan University of Languages)

Proofreader: **Ahmadova Solmaz**

(Azerbaijan University of Languages)

УЧРЕДИТЕЛЬ: АЗЕРБАЙДЖАНСКИЙ УНИВЕРСИТЕТ ЯЗЫКОВ

Редакционный совет:

Главный редактор

Абдуллаев Камал *д.ф.н., акад.,
действительный член НАНА,*
Азербайджанский Университет Языков

Заместитель главного редактора

Гаджиева Айтен *к.ф.н., доц.,*
Азербайджанский Университет Языков

Абдуллаев Афган *д.ф.н., проф.,*
Азербайджанский Университет Языков

Абдиева Адила *к.ф.н., доц.,*
Азербайджанский Университет Языков

Алиев Азим *к.п.н., доц.,*
Азербайджанский Университет Языков

Алиев Мамед *д.ф.н., проф.,*
Азербайджанский Университет Языков

Баширов Видади *к.п.н., доц.,*
Азербайджанский Университет Языков

Вейселли Фахраддин *д.ф.н., проф.,*
Азербайджанский Университет Языков

Гасымов Рашад – *д.и.н.,*

Полицейская Академия, Азербайджан
Газиева Месмеханым *д.ф.н., проф.,*

Азербайджанский Университет Языков
Гусейнзаде Гюльнар *д.п.н., проф.,*

Азербайджанский Университет Языков
Джафаров Амиль *к.ф.н., доц.,*

Азербайджанский Университет Языков
Зейналов Аскер *д.ф.н., проф.,*

Азербайджанский Университет Языков
Иманов Мухтар *д.ф.н., акад.,*

действительный член НАНА,
Азербайджанский Университет Языков

Исмаилов Биалал *д.ф.н., проф.,*
Азербайджанский Университет Языков

Кунина Ирина *к.с.н., доц.,*
Азербайджанский Университет Языков

Сабитова Айнура *д.ф.н., проф.,*
Азербайджанский Университет Языков

Шахмурадов Агиль *к.и.н., доц.,*
Азербайджанский Университет Языков

Экспертный совет:

Беженару Людмила *проф.* Ясски университет,
Румыния

Хартменн Зигленде *проф.,*
Витсбургский Университет, Германия
Азербайджанский Университет Языков

Гоциридзе Давид, *проф.* Тбилисского
государственного Университета, Грузия

Нестеров Александр *проф.,* Уральский
Федеральный Лингвистический Университет,
Россия

Серткая Осман *проф, доктор наук,*
Стамбульский университет, Турция

Бондарев Александр *проф.,*
Московский Государственный Лингвистический
Университет, Россия

Ковашеч Золтан *проф.,* *Будапештский*
университет, Венгрия

Тарасевич Лариса *проф.,*
Минский Государственный Лингвистический
Университет, Белоруссия

Ответственный секретарь

Шабанова Айсель

Корректор

Ахмедова Солмаз

MÜNDƏRİCAT

DİLÇİLİK

Cəmilə Abdullayeva (ADU) FRAZEOLÖJİ VARIATİVLİK VƏ SİNONİMLİK PROBLEMI	11
Əkrəm Hüseynzadə (AMEA Naxçıvan bölməsi) OĞUZNAMƏ METODOLOGİYASINDA MƏNƏVİ İRS	16
Emiliya Xudiyeva (ADU) İBRİ DİLİNDƏ CİNS VƏ KƏMİYYƏT KATEQORİYASI	21
Ətrabə Gül (BMU) XIV-XV ƏSRLƏR AZƏRBAYCAN ŞEİRİ İNTERTEKSTUALLIQ KONTEKSTİNDƏ	26
Güləhməd Məlikov, Akif Hacıyev (ADU) MÜƏYYƏN MƏTN ƏSASINDA MÜRƏKKƏB ADLARDAN İBARƏT LÜĞƏTİN YARADILMASININ ALQORİTMİ VƏ PROQRAMI	34
Günəl Cəlilova (ADU) İNGİLİS DİLİNDƏ ENİB-QALXAN TONUN PRAQMATİK XÜSUSİYYƏTLƏRİNƏ DAİR	40
Ketevan Baramidze (Tbilis Dövlət Universiteti) RƏSMİ TƏRCÜMƏNİN VACİBLİYİ	45

ƏDƏBİYYAT

Aynur Səfərli (BDU) NURMƏHƏMMƏD ƏNDƏLİBİN “LEYLİ VƏ MƏCNUN” DASTANI VƏ ONUN DİGƏR “LEYLİ VƏ MƏCNUN” ƏSƏRLƏRİ İLƏ (NİZAMİ, FÜZULİ VƏ AZƏRBAYCAN ŞİFAHİ XALQ ƏDƏBİYYATINDAKI DASTAN MƏTNİ) FƏRQLİ VƏ OXŞAR CƏHƏTLƏRİ	55
Mehriban Əsədullayeva (NDU) “ƏNCÜMƏNİ-ŞÜƏRA” ƏDƏBİ MƏCLİSİNİN AZƏRBAYCAN ƏDƏBİ-İCTİMAİ FİKRİNİN İNKİŞAFINDA ROLU	65

METODİKA

Dona Alicia (Xəzər Universiteti) ŞAGİRD LƏRİN İNGİLİS DİLİNİ ÖYRƏNMƏYƏ MÜNASİBƏTLƏRİ VƏ ONLARIN AKADEMİK NƏİLİYYƏTLƏRİ	70
Nərminə İsayeva (ADU) AKADEMİK YAZI VƏ OXU İLƏ BAĞLI ÇƏTİNLİKLƏRİN ARADAN QALDIRILMASI YOLLARI	79

PEDAQOQİKA

Kəmalə Mirzoyeva (OYU) YENİYETMƏLƏRDƏ ETNİK MİLLİ HİSSLƏRİN FORMALAŞDIRILMASI: PROBLEMLƏR, VƏZİFƏLƏR	85
---	----

PSIXOLOGİYA

Ceyhunə Dəmirova (ADU) SOSIAL İNTELLEKT SOSIAL PSIXOLOGİYANIN MÜASİR PROBLEMI KİMİ	90
Günay Kazımova (GDU) MƏKTƏBƏQƏDƏR YAŞLI UŞAQLARDA İDRAK PROSESLƏRİNİN İNKİŞAFI	97
Mətanət Həsənova (OYU) QLOBALLAŞMA ŞƏRAİTİNDƏ İNFORMASİYALARIN KOMMUNİKATİV TEKNOLOGİYALARLA ÖTÜRÜLMƏSİ VƏ MƏNİMSƏNİLMƏSİ PROBLEMİNƏ PSIXOLOJİ YANAŞMA	102

İCTİMAİ ELMLƏR

Mətanət Yusifova (MDU) İLK AZƏRBAYCAN PARLAMENTİ VƏ ONUN FƏALİYYƏTİ	107
---	-----

TİBB ELMLƏRİ

Nahidə Məmmədova, Yeganə Məmmədova (ADU) PLASTİK QABLAR VƏ POLİMER TORBALARIN İNSAN ORQANİZMİNƏ TƏSİRİ.....	112
--	-----

PERSONALİLƏR

Əhməd bəy Ağaoğlu – 150.....	117
Məmmədəğa Şirəliyev – 110.....	119
Xronika	121

CONTENTS

LINGUISTICS

Jamila Abdullayeva (AUL)
 THE PROBLEM OF PHRASEOLOGICAL VARIABILITY AND
 SYNONYMY 11

Ekrem Huseynzade (ANAS Nakhchivan branch)
 SPIRITUAL HERITAGE IN OGHUZNAME METHODOLOGY 16

Emiliya Khudiyeva (AUL)
 CATEGORY OF GENDER AND QUANTITY IN HEBREW 21

Etrabe Gul (BEU)
 SYMBOLS, SIGNS, IMAGES, METAPHORS, ALLEGORIES: CONTENT
 PROXIMITY AND TERMINOLOGICAL CLARIFICATION 26

Gulahmad Melikov, Akif Hajiyev (AUL)
 THE ALGORITHM AND PROGRAM OF CREATING A COMPLEX DICTIONARY
 OF COMPOUND NAMES BASED ON DEFINITE TEXT 34

Gunel Jalilova (AUL)
 PRAGMATIC PECULIARITIES OF FALL-RISE IN ENGLISH 40

Ketevan Baramidze (Tbilisi State University)
 FEATURES OF HIGH-QUALITY LEGAL TRANSLATIONS IN GENERAL AND
 IN TERMS OF EU INTEGRATION AND COMPARATIVE ANALYSIS OF THE
 ORIGINAL AND TRANSLATED VERSIONS OF LAW ON STATE SECRETS 45

LITERATURE

Aynur Safarli (AUL)
 COMMON AND DISTINCTIVE FEATURES OF THE NURMAHAMMAD
 ANDALIB'S "LAYLA AND MAJNUN" AND OTHER SIMILAR EPICS OF
 "LAYLA AND MAJNUN" (BY NIZAMI, FUZULI AND THE TEXT OF THE
 ORIGINAL SAGA) 55

Mehriban Asadullayeva (NSU)
 THE ROLE OF THE LITERARY MAJLIS OF "ANJUMANI-SHUARA" IN
 ENRICHING AZERBAIJAN'S LITERARY SOCIAL THOUGHT 65

METHODICS

Dona Alicia (Khazar University)
 STUDENTS' ATTITUDES TOWARDS LEARNING ENGLISH AND THEIR
 ACADEMIC ACHIEVEMENT 70

Narmina Isayeva (AUL)
 WAYS OF SOLVING THE PROBLEMS IN ACADEMIC READING
 AND WRITING 79

PEDAGOGICS

Kamala Mirzoyeva (OYU)
FORMATION OF ETHNIC NATIONAL SENSES IN TEENAGERS:
PROBLEMS AND GOALS 85

PSYCHOLOGY

Jeyhuna Damirova (AUL)
SOCIAL INTELLIGENCE AS A MODERN PROBLEM OF SOCIAL
PSYCHOLOGY 90

Gunay Kazimova (GSU)
DEVELOPMENT OF COGNITIVE PROCESSES IN PRESCHOOL
CHILDREN 97

Matanat Hasanova (OYU)
THE PSYCHOLOGICAL APPROACH TO THE PROBLEMS OF PASSING AND
LEARNING INFORMATION THROUGH COMMUNICATION TECHNOLOGIES
IN GLOBALIZING CONDITIONS 102

SOCIAL SCIENCES

Matanat Yusifova (MSU)
THE FIRST AZERBAIJAN PARLIAMENT AND ITS ACTIVITY 107

MEDICAL SCIENCES

Nahide Mammadova, Yegana Mammadova (AUL)
THE IMPACT OF PLASTIC CONTAINERS AND POLYMER BAGS
ON HUMAN HEALTH.....112

BIG NAMES

Ahmad Bey Agaoghlu – 150 117

Mammadagha Shiraliyev – 110.....119

University life.....121

ОГЛАВЛЕНИЕ

ЛИНГВИСТИКА

Джамиля Абдуллаева (АУЯ) ПРОБЛЕМА ФРАЗЕОЛОГИЧЕСКОЙ ВАРИАТИВНОСТИ И СИНОНИМНОСТИ	11
Акрам Гусейнзаде (НАНА Нахичеваньский филиал) ДУХОВНОЕ НАСЛЕДИЕ В МЕТОДОЛОГИИ «ОГУЗНАМЕ»	16
Эмилия Худиева (АУЯ) КАТЕГОРИЯ РОДА И КОЛИЧЕСТВА В ИВРИТЕ	21
Этрабе Гуль (БИУ) СИМВОЛЫ, ЗНАКИ, ИЗОБРАЖЕНИЯ, МЕТАФОРЫ, АЛЛЕГОРИИ: БЛИЗОСТЬ СОДЕРЖАНИЯ И ТЕРМИНОЛОГИЧЕСКОЕ УТОЧНЕНИЕ	26
Гюльяхмед Маликов, Акиф Гаджиев (АУЯ) СОЗДАНИЕ СЛОВАРЯ, СОДЕРЖАЩЕГО СЛОЖНЫЕ ИМЕНА НА ОСНОВЕ КОНКРЕТНОГО ТЕКСТА АЛГОРИТМ И ПРОГРАММА	34
Гюнель Джалилова (АУЯ) О ПРАГМАТИЧЕСКИХ ОСОБЕННОСТЯХ НИСХОДЯЩЕ-ВОСХОДЯЩЕГО ТОНА В АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКЕ	40
Кетеван Барамидзе (Тбилисский государственный университет) ОСОБЕННОСТИ ВЫСОКОКАЧЕСТВЕННОЙ ЮРИДИЧЕСКОГО ПЕРЕВОДА В ЦЕЛОМ И СТОЧКИ ЗРЕНИЯ ИНТЕГРАЦИИ В ЕС И СРАВНИТЕЛЬНЫЙ АНАЛИЗ ОРИГИНАЛА И ПЕРЕВОДНЫХ ВЕРСИЙ ЗАКОНА О ГОСУДАРСТВЕННОЙ ТАЙНЕ	45

ЛИТЕРАТУРА

Айнур Сафарли (АУЯ) ОБЩИЕ И ОТЛИЧИТЕЛЬНЫЕ ЧЕРТЫ ДАСТАНА «ЛЕЙЛИ И МЕДЖНУН» НУРМАГОМЕДА АНДАЛИБА И ДРУГИХ ОДНОИМЕННЫХ ДАСТАНОВ «ЛЕЙЛИ И МЕДЖНУН» (НИЗАМИ, ФИЗУЛИ И ОРИГИНАЛЬНОЙ ТЕКСТ ДАСТАНА)	55
Мехрибан Асадуллаева (НГУ) РОЛЬ ЛИТЕРАТУРНОГО МЕДЖЛИСА “ЭНДЖУМАНИ-ШУАРА” В ОБОГАЩЕНИИ ЛИТЕРАТУРНОГО ЯЗЫКА	65

МЕТОДИКА

Дона Алисия (Университет Хазар) ПОДХОД ШКОЛЬНИКОВ К ИЗУЧЕНИЮ АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА И ИХ НАУЧНЫЕ ДОСТИЖЕНИЯ	70
Нармина Исаева (АУЯ) СПОСОБЫ УСТРАНЕНИЯ ТРУДНОСТЕЙ СВЯЗАННЫХ С АКАДЕМИЧЕСКИМ ПИСЬМОМ И ЧТЕНИЕМ	79

ПЕДАГОГИКА

Кямаля Мирзоева (УОЮ)
ФОРМИРОВАНИЕ ЭТНИЧЕСКИХ НАЦИОНАЛЬНЫХ ЧУВСТВ У
ПОДРОСТКОВ: ПРОБЛЕМЫ И ЗАДАЧИ 85

ПСИХОЛОГИЯ

Джейхуна Дамирова (АУЯ)
СОЦИАЛЬНЫЙ ИНТЕЛЛЕКТ КАК СОВРЕМЕННАЯ ПРОБЛЕМА
СОЦИАЛЬНОЙ ПСИХОЛОГИИ 90

Гюнай Казимова (ГГУ)
РАЗВИТИЕ ПОЗНАВАТЕЛЬНЫХ ПРОЦЕССОВ У ДОШКОЛЬНИКОВ 97

Матанат Гасанова (УОЮ)
ПСИХОЛОГИЧЕСКИЙ ПОДХОД К ПРОБЛЕМЕ ПЕРЕДАЧИ И УСВОЕНИЯ
ИНФОРМАЦИИ В КОММУНИКАТИВНЫХ ТЕХНОЛОГИЯХ В УСЛОВИЯХ
ГЛОБАЛИЗАЦИИ 102

СОЦИАЛЬНЫЕ НАУКИ

Матанат Юсифова (МГУ)
ПЕРВЫЙ АЗЕРБАЙДЖАНСКИЙ ПАРЛАМЕНТ И ЕГО ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ 107

МЕДИЦИНСКИЕ НАУКИ

Нахида Маммадова, Егана Маммадова (АУЯ)
ВЛИЯНИЕ ПЛАСТИКОВЫХ КОНТЕЙНЕРОВ И ПОЛИМЕРНЫХ ПАКЕТОВ
НА ОРГАНИЗМ ЧЕЛОВЕКА.....112

ПЕРСОНАЛИИ

Ахмед бек Агаоглу – 150 117

Мамедага Ширалиев – 110.....119

Хроника.....121

DİLÇİLİK

Cəmilə Abdullayeva
Azərbaycan Dillər Universiteti

FRAZEOLoji VARIATİVLİK VƏ SİNONİMLİK PROBLEMI

Açar sözlər: frazeoloji vahidlər, məna, kontekst, variant, sinonim

Ключевые слова: фразеологические единицы, значение, контекст, вариант, синоним

Key words: phraseological units, meaning, context, variant, synonym

İngilis dilində frazeoloji variativlik və sinonimlik probleminin təhlilinə keçmədən öncə qeyd edək ki, ümumiyyətlə frazeoloji variantlıq və sinonimlik problemi nəzəri dilçilikdə birmənalı həllini tapmamış məsələlərdən sayılır.

Frazeoloji vahidin daxili strukturunda danışıq dilinin təsiri altında baş verən dəyişikliklərə dilçilər müxtəlif cür yanaşırlar. Bəzilərinin fikrincə, bu dəyişikliklər frazeologizmlərin variantlarını, bəzilərinin fikrincə isə sinonimik zənginləşməsini meydana çıxarır [4, s.110].

Hələ vaxtı ilə S.O.Kartsevskiy dil işarəsinin təbiətinin bir maraqlı özəlliyinə diqqət yetirərək, işarələyənin (səslənmənin) və işarələnenin (funksiyanın, anlamın) daim “sürüşkənlik” nümayiş etdirdiyini qeyd etmiş və bildirmişdir ki, potensial olaraq istənilən dil işarəsi assimetrik dualizm prinsipinə uyğun olaraq, həm sinonim, həm də antonim ola bilər. Bu isə ilk növbədə, işarələnenin daim daha yeni və fərqli işarələrlə işarələnmək tendensiyası nümayiş etdirməsi ilə bağlıdır [9, s.90]. Variativlik dil təkamülünün labüd şərtlərindən biridir və məhz variantlar arasında münasibətlərin tənzimlənməsi, müəyyənləşməsi dilin inkişafını mümkün edir [13, s.189]. Yəni, dil özü işarələrin, o cümlədən frazeoloji vahidlərin variant formaları arasında kommunikasiya aktına, danışanın intensiyasına (məramına) ən çox uyğun olan variantın aktivliyini təmin edir. Bununla da, “ən vacib ünsiyyət vasitəsinin” praqmatik tələbləri qarşılayan inkişafı mümkün olur. Amerika deskriptivistlərdən Q.qlison variativlik probleminin öyrənilməsi çətinliyini bilavasitə linqvistik dəyişim prosesinin özünün çətinliyi ilə şərtləndirir [7, s.381]. İngilis dilli materiala əsasən frazeoloji sinonimiya və variantlıq problemini araşdırmış N.Kamenetskayte yazır: “Mənanın ortaqlığı, eyniyyəti dedikdə, mənanın tam şəkildə üst-üstə düşməsilə yanaşı, üslubi xarakteristikaya görə eynilik təşkil etməsi başa düşülür. Üslubi cəhətdən eyniyyət nəticəsində frazeoloji vahidlər bir-birini istənilən kontekstdə tam mənasıyla əvəz edə bilirlər” [8, s.289].

Mahiyyət etibarilə variantlıq semantik dəyişimi labüd etmədiyi halda, bu və ya digər komponentin əvəzlənməsinin ümumi semantik tutumda az və ya çox də-

rəcədə məna konnotasiyası fərqliliyinə yol açması artıq sinonimiya hadisəsinə doğru keçidin təsbit edilməsinə imkan verir. Eyni bir idiomun variantlarının heç bir ümumi leksik invariantının olmaması mümkünsüzlüyü mövqeyindən çıxış edən A.V.Kunin bir çox halda frazeoloji vahidlərin eyniliyi açıq-aydın pozulduğu və bir sıra (fazeoloji) tərkiblərə frazeoloji sinonimlər kimi baxılmalı olduğunu göstərmişdir [10, s.7]. Maraqlıdır ki, elə A.V.Kunin özü də başqa tədqiqatında variantlığın heç bir vəchlə sabit söz birləşmələrinin sabitliyini şübhə altına almadığını, sabitliyi inkar etmədiyini, əksinə hər bir dil hadisəsinin özlüyündə dayanıqlıq (sabitlik) və dəyişkənliyin vəhdətini ehtimal etdiyini qeyd etmişdir [11, s.7]. Frazeologiya sahəsində variantlıq dilin bütün səviyyələri üçün aktual olan, dilin ümumi qanunauyğunluqlarının təzahürünün nəticəsidir. Bu sıradan müəyyən dil normalarına adaptasiya, analogiyaların qabardılması, həmçinin emosional-ekspressiv tendensiyaların gücləndirilməsini qeyd etmək olar [12, s.30]. Öz növbəmizdə, ingilis dilində frazeoloji variantlığın şaxələnməsində ən aparıcı dildaxili inkişaf qanunauyğunluğunun, yəni qənaət prinsipinin rolunu xüsusilə qeyd etmək istərdik. Məhz bu səbəbdən frazeoloji vahidlərin lakonik formalarının meydana çıxması və işləkliyi təmin olunur. Məsələn, "təəccüb, heyrət" ifadə edən *All my eyes and Betty Martin!* (Cəfəngiyyat! Boş şey / ağ yalan!) [3, s.25] ifadəsinin yerinə tamamilə eyni semantik tutuma malik reduksiyaya uğramış *All my eyes!* variantının daha çox işləklilik nümayiş etdirdiyini görmək olar. Bu isə öz növbəsində sinonimlərin dildə birgə mövcudluq sürdürdükleri halda, variantların biri-birini sıxışdırıb çıxartmağa meyilli olması fikrini əyani şəkildə sübuta yetirir [14, s.75].

Məhz bu səbəbdəndir ki, zamanla bəzi variantlar məna konnotasiyaları ilə fərqlilik qazananaraq sinonimlik statusu əldə edirlər. Ə.H.Hacıyevanın da göstərdiyi kimi, frazeologizmin hər hansı komponentinin dəyişməsi nəticəsində onun malik olduğu daxili forma (məzmun) dəyişikliyə uğrayırsa, bu, variant kimi deyil, sinonim kimi qəbul olunmalıdır. Frazeologizmlərin variantları isə komponentlərdən birinin başqa bir sözlə əvəz edilməsi nəticəsində daxili formaya heç bir xələl gətirmədən mövcud olur [2, s.119].

Fərqləndirici əlamətinə görə frazeoloji vahidlərin variantlığını qrammatik variantlıq, leksik variantlıq və kvantitativ variantlıq kimi qruplaşdırmaq mümkündür.

1. Leksik variantlıq dedikdə komponentlərdən birinin və ya bir neçəsinin əvəzlənməsilə, lakin semantik adekvatlığın tam qorunması ilə şərtlənən variantlıq növündən bəhs edilir. Təqdim edilən nümunələrə əsasən variant "matrisa"sının nə dərəcədə zəngin, çoxşaxəli ola biləcəyini əyani şəkildə görmək mümkündür. Məsələn, *God (heaven / goodness / the Lord) knows!* 'Allah bilir!', *make smb's blood (flesh) crawl (creep)* 'diksindirmək, səksəndirmək, sarsmaq', *cast (make) sheep's eye at smb.* 'heyranlıqla baxmaq, valeh olmaq', *make (pull) a face* 'ağız-burun əymək, üz-gözünü turşutmaq, sifət göstərmək', *gain (obtain / win) smb's heart* 'bir kəsin ürəyini ələ almaq, könlünü fəth etmək', *cry (sob / weep) one's heart out* 'ağlayıb ürəyini boşaltmaq, hönkürtü ilə ağlamaq', *move (stir / touch) smb's heart* 'bir kəsin qəlbinə toxunmaq, mütəssir etmək' nümunələri əsasında frazeologizmlərin leksik variantlığını izləmək olar.

2. Qrammatik variantlıq növündə eyni bir semantik tutuma malik frazeologizmin morfoloji və ya sintaktik fərqliliklərlə təqdim olunması nəzərdə tutulur. Məsələn, *be fed to the teeth - be fed up to the teeth* “boğaza yığılmaq, təngə gəlmək”, *lick smb.'s feet - lick the feet of smb.* “bir kəsin qarşısında alçalmaq”, *the promised land - the land of promise* “həsəti çəkilən yer; vəəd olunmuş torpaqlar” frazeologizmlərindəki variantlıq qrammatik mahiyyət kəsb edir.

3. Kvantitativ variantlıqda isə eyni bir frazeoloji vahidin ellipsisə uğramış müxtəsər variantı ilə geniş ilkin formatdakı variantının paralel işləkliyi nəzərdə tutulur. Yunan dilində “çatışmamazlıq, boşluq” anlamını ifadə edən *ellipsis* termini dilçilik istilahi kimi nitqdə və ya mətndə ehtimal edilən dil vahidinin “buraxılması”, “düşməsi” ilə səciyyələnən sintaktik konstruksiya natamamlığıdır [5, s.464]. Məsələn, *an eye for an eye and a tooth for a tooth - an eye for an eye* (gözə göz, dişə diş = qarşı tərəfə vurulan xəsarət eyni ilə zərər vurana yetirilməlidir), *lay curses from heaven upon smb's head - lay curses upon smb.* (bir kəsə qarğış etmək / lənətlər yağdırmaq), *the black sheep of the family - black sheep* (meşə çaqqalsız olmaz; yaramaz) variantlarından ikincisində ellipsisə uğramış formatı izləyirik.

Frazeoloji vahidlərin variantlaşmasında komponentlərin öz leksik variantları ilə əvəz edilməsi, strukturun dəyişməsi, hətta frazeologizmin özünün dəyişməsi adi hal hesab edilir. Lakin frazeologizmdə bir komponentin öz leksik variantı ilə əvəz edilməsi başqa komponentlərə xələl gətirmir [1, s.81]. Məsələn, *hit the roof* (səs-küy qaldırmaq, uca səslə şikayətləmək) frazeologizmində “*hit*” sözünü “*rise*” sözü ilə əvəz etsək bu başqa komponentlərin dəyişməsi və frazeoloji vahidin strukturunun dəyişməsinə gətirib çıxarmaz.

Frazeoloji vahidlərin sinonimliyi variant fərqliliyinin semantik tutum fərqliliyinə keçid anından başlayır. Bu məqam, bu sərhəd o qədər həssas və çətin seziləndir ki, bəzən eyni frazeologizm cütlüyü bir mənbələrə görə sinonim, digər mənbələrə görə isə variant hesab edilə bilər. Analoji vəziyyəti *big head* və *swelled head* “özündən razı, yekəxana, lovğa” frazeologizmlərində izləmək mükündür. Biz, bu frazeoloji vahidləri sinonim statusunda dəyərləndirmiş K.Ammerin mövqeyi ilə deyil, onların variantlığından çıxış edən A.V.Kuninin yanaşması ilə daha çox razılaşıırıq. Sinonim mahiyyətli frazeologizmlərə *give one's heart to smb. - be head in love* (vurulmaq), *be after one's heart - close to (near) one's heart* (ürəyincə, ürəyə yatan), *be in a fury - be beside oneself with anger* (qəzəblənmək, hirs-lənmək, özündən çıxmaq), *go purple with rage - be blue in the face* (hirsindən sifəti göyərmiş / qızarmış), *a dull beggar (fish / dog) - a pain in the neck* (darıxdırıcı, zəhlətökən adam), *be born under a lucky star - be born with a silver spoon in one's mouth* (xoşbəxt ulduz altında doğulmaq, anadan şanslı doğulmaq) frazeologizmlərini nümunə göstərmək olar.

Maraqlıdır ki, leksik sinonimiyada olduğu kimi, frazeoloji sinonimiyada da semantik qradasiya halları mövcuddur. Nəzərə alsaq ki, frazeoloji vahidlərdən istifadə zamanı nitqimizi daha emosional və obrazlı ifadə etmək imkanı əldə edirik, bu zaman emosional gərginliyin ən fərqli səviyyələrini əks etdirən ifadələrin konnotasiya fərqliliyinə əsaslanan qradasiya sıralanmasını asanlıqla təsbit edə bilərik. Məsələn, “sevgi” frazeosemantik sahəsinə daxil olan *be in love with* “vurulmaq”,

be over ears and head in love “olduqca vurulmaq, başını itirmək”, *be dead gone on smb.* “dəli kimi vurulmaq, ölümünə sevmək” frazeologizmlərinin korrelyasiyası, emosional ekspressiyası artan xətt üzrə inkişaf nümayiş etdirir.

Göründüyü kimi, variativ frazeoloji vahidlərdə eyni məna qalmaqla, onların komponentləri dəyişə bilərlər. Lakin sinonimlik təşkil edən frazeoloji vahidlərin komponentləri müxtəlif sözlərdən ibarət olsa belə, ifadə etdikləri ümumi məna oxşar və ya eyni olmalıdır.

Ədəbiyyat

1. Bayramov H.A. Azərbaycan dili frazeologiyasının əsasları. Bakı: Maarif, 1978, 176 s.
2. Hacıyeva Ə.H. İngilis və Azərbaycan dillərində somatik frazeologizmlərin struktur-semantik xüsusiyyətləri. Bakı: Nurlan, 2004, 192 s.
3. Hacıyeva Ə.H. İngiliscə-Azərbaycanca və Azərbaycanca-İngiliscə somatik frazeoloji birləşmələr lüğəti. Bakı: Nurlan, 2005, 190 s.
4. Vəliyeva N.Ç. Müxtəlif sistemli dillərdə nitq və təfəkkür felləri ilə formalaşan frazeoloji vahidlər. Bakı: 1999, 103 s.
5. Stevenson A., Waite M. Concise Oxford English Dictionary. Oxford: Oxford University Press, 2011, 1682 p.
6. Белобородова А.В. Вариативность фразеологических единиц, репрезентирующих концепт "безразличие" в русском и английском языках // Филологические науки. Вопросы теории и практики, Тамбов: Грамота, 2009, № 1 (3), с. 27-29
7. Глисон Г.А. Введение в дескриптивную лингвистику. М.: Изд-во иностранной литературы, 1959, 486 с.
8. Каменецкайте Н.Л. Синонимы и лексико-структурные варианты в глагольной фразеологии современного английского языка // Lietuvos tsr aukstuyu mokyklu mokslo darbai, Kalbotyra, VI, 1963, с. 289-300
9. Карцевский С.О. Об асимметричном дуализме лингвистического знака // Звегинцев В.А. История языкознания XIX-XX вв. в очерках и извлечениях, М.: Просвещение, 1965, Ч. II, с. 85-90
10. Кунин А.В. За дальнейшее укрепление позиций фразеологии как лингвистической дисциплины // Вопросы фразеологии V: Тр. СамГУ им. А. Навои, Самарканд, 1972, Вып. 219, Ч. I., с. 3-17
11. Кунин А.В. Фразеология современного английского языка. М.: Международные отношения, 1972, 289 с.
12. Федуленкова Т.Н. Фразеологическая вариативность как лексическая проблема // Вестник ОГУ, Серия «Гуманитарные науки», Оренбург, 2005, №4, с. 62-69
13. Филин Ф.П. Очерки по теории языкознания. М: Наука 1982, 336 с.
14. Юздова Л.П. Категория качественности в языке. Анализ качественно-обстоятельных фразеологизмов: монография. Челябинск: Изд-во Челяб. гос. пед. ун-та, 2007, 417 с.

Резюме

Проблема фразеологической вариативности и синонимности

В статье изучаются причины и факторы для формирования вариантов и синонимов в фразеологии. Фразеологическая вариативность и синонимность результат проявления актуальной закономерности на всех уровнях языка. В статье автор различает три вида вариативности: грамматическую, лексическую и количественную.

Summary

The Problem of Phraseological Variability and Synonymity

The causes and factors for the formation of variants and synonyms in phraseology are examined in the article. Phraseological variability and synonymity is the result of expression of actual pattern in all levels of the language. Author distinguishes three types of variability in the article: lexical, grammatical and quantitative variability.

Rəyçi: fil.f.d. S.Qurbanova

Əkrəm Hüseynzadə
AMEA Naxçıvan bölməsi

OĞUZNAMƏ METODOLOGİYASINDA MƏNƏVİ İRS

Açar sözlər: Naxçıvan, Oğuznamələr, Gəmiqaya

Ключевые слова: Нахичевань, Огузнамелер, Гямигая

Keywords: Nakhchivan, Oghuznames, Gamigaya

Erkən orta əsrlərdə müxtəlif müəlliflər tərəfindən yazıya alınmış Oğuznamə mətnləri üzə çıxarılıb nəşr olunandan sonra Oğuznamə yaradıcılığı tədqiqatçıların diqqət mərkəzində olmuş və bu bərdə dəyərli əsərlər yazmışlar. Bu əsərlərdə Oğuznamə ilə bağlı bir çox məsələlər düzgün dəyərləndirilmiş və bu yöndə olan müəyyən fikirlər bu günə qədər öz əhəmiyyətini saxlamaqdadır. Oğuznamə və ya Oğuznamə ilə əlaqəli problemlərlə bağlı O.Ş.Gökyay, M.Ergin, F.Kirzioglu, S.Sakaoglu, F.Sümer, F.Köprülü, P.N.Boratov, V.V.Bartold, V.M.Jirmunski, A.N.Kononov, X.Koroğlu, H.Araslı, M.Təhmasib, M.Seyidov, Ş.Cəmşidov, T.Hacıyev, S.Əlizadə, R.Şükürova, K.Abdulla, K.Vəliyev, R.Bədəlov, M.Qasımlı, F.Bayat, N.Cəfərov, K.Hüseynoğlu, A.Hacıyev, S.Rzasoy, E.Əlibəyzadə, Ə.Əsgərov və başqaları dəyərli tədqiqat işləri aparmış və qiymətli əsərlər yazmışlar.

Oğuz tayfalarının ictimai- siyasi, tarixi-mifoloji, dini-fəlsəfi görüşlərini, estetik zövqlərini, düşüncələrini, idarə etmə sistemini, mənəviyyatını, epik-bədii təfəkkürünü əks etdirən nümunələrə “Oğuznamə” deyilir. Oğuznamə həm köçəri, həm də yarı oturaq həyat sürən türk tayfalarının arasında birliyin yaradılmasında və milli ruhun yüksəldilməsində böyük əhəmiyyət daşımışdır. Oğuz türklərinin yazılmamış qanunları olmuşdur ki, bu Oğuznamələrdə öz ifadəsini tapmışdır.

Bilindiyinə görə hazırda 30-dan çox Oğuznamə mövcuddur ki, burada Oğuzların həyat tərzləri, təqvim mifləri, dastanları, rəvayətləri, atalar sözləri və məsəlləri, şeir parçaları öz əksini tapmışdır. Deyə bilərik ki, oğuzlar haqqında hər hansı bədii, tarixi, təsviri məlumat oğuznamə adlanır. Kökü mifik oğuz şəcərəsi ilə bağlı olan nümunələr ilk vaxtlarda babalarımızın yazılmamış qanunları olubdur. Bunu tarixi-xronoloji oğuznamə yazanlar (Rəşidəddin, Əbül Qazi və b.) qeyd ediblər. Bu mənada Oğuznamələr uzun müddət xalqın qəhrəmanlıq tarixi kimi canlı şəkildə yaşayıb, oğuz birliyinin dağılması, köçəriliyin oturaqlıqla əvəzlənməsi ilə unudulmuşdur. Bu gün Oğuz motivlərinin ayrı-ayrı folklor janrlarında, ədəbi əsərlərdə canlanması tarixi yaddaşa qayıdışın başlanğıcıdır.

Bizə qədər Oğuz kağanı və onun övladlarından bəhs edən iki yazılı dastan (“Oğuz kağan” və “Kitabi-Dədəm Qorqud əla lisani-taifeyi-Oğuzan”), atalar sözləri (“Hazarhir-risaləti min kəlimatı oğuznamə əl məşhur-i atalar sözü” və “Əmsali-Məhəmmədiyyə”), Oğuz şeirləri, Oğuznamənin Uzunkörpü variantı, Dana Ata və Əndəlibin əsərləri, həmçinin iyirmidən çox Oğuz salnaməsi gəlib çatmışdır.

Oğuznamə adı altında toplanan nümunələr müxtəlif janrlarda (dastan, atalar sözü, rəvayət), formada (epik, tarixi, ədəbi) və dillərdə (çin, ərəb, fars, türk) möv-

cuddur. Tarixi Oğuznamələrin həm şərq, həm də qərb variantları daha çox şəcərə dəbini saxladığından, onları bir qayda olaraq tarixi-mifoloji geneologiya da adlandırmaq olar. Hökmdarlar üçün yazılan bu tip Oğuznamələrdə dastan ünsürləri qabarıq saxlanılsa da, funksiyası baxımından onlar ədəbi-epik növlərdən fərqlənir.

Oğuznamələr oğuzların, türk tayfalarının tarixi-coğrafi məkanları, dövlətləri, idarəetmə üsulları, döyüş taktikaları, həyat tərzləri, tərbiyə sistemləri haqqında tutarlı bədii tarixi qaynaqlardır. Bu cəhətdən Oğuznamələr tarixçilər, filoloqlar, filosoflar, pedaqoq və psixoloqlar üçün dəyərli qaynaqlar hesab oluna bilər.

Şifahi ənənədə yaşayan oğuznamə dastanları ilə yanaşı, yazılı epik abidələrin V yüzillikdən öncə mövcudluğu əd-Dəvadarinin “Dürər-üt-ticcan” adlı qısa tarixi xronikasından məlumdur. Ancaq bu Oğuznamə bizə qədər gəlib çatmamışdır. Əd-Dəvadarinin məlumatından aydın olur ki, bu oğuznamə Oğuz kağandan başlamış Səlcuqlara qədər olan bir dövrün dastanlaşmış tarixi olmuşdur.

Oğuz dastanının bizə qədər gəlib çatan ən qədim variantı uyğur əlifbası ilə yazılan “Oğuz kağan” dastanıdır. Daha böyük Oğuznamə “Kitabi Dədəm Qorqud əla lisani-taifeyi-Oğuzan”dır ki, VII əsrdə meydana gəldiyi bilinməkdədir.

Oğuz atalar sözlərində, hikmətlərində oğuzların dünya, zaman, insan, tayfalar haqqında fəlsəfi görüşləri, təqvim mifləri öz əksini tapmışdır. Ditsin nəşr etdiyi 400 atalar sözündə Oğuz, Dədə Qorqud adına çoxlu hikmətli kəlamlar, atalar sözləri verilmişdir. Oğuznamə şeirlərində Dədə Qorqud, Oğuz kağan, Bayındır, Qazan və başqa Oğuz qəhrəmanları öyülür, hələ dastanlaşmamış qəhrəmanlıq səhnələri təqdim edilir. Bu şeirlər Oğuz bədii düşüncəsindən xəbər verir. Həm də bu Oğuz şeirlərindən türk poeziyasının inkişaf yolunu izləmək olur. Şeirlər də atalar sözləri və hikmətlər kimi tarixi-mifoloji, bədii informasiya baxımından qiymətlidir.

Oğuznamələrdə Nuh oğlu Yafəsə bağlanan şəcərələr verilmişdir. Tarixi-xronoloji oğuznamələrdən ən məşhurları F.Rəşidəddinin “Oğuznamə”si (XIV), Yazıçıoğlu Əlinin “Təvarixi ali Səlcuq” (XV), Mahmudoğlu Həsən Bayatlının “Cami cəm-ayin” (XV), Əbubəkr Tehraninin “Kitabi-Diyarbəkriyyə” (XV), Ənvərinin “Düsturnamə” (XV), Mirxondun “Rövzətüs-səfa” (XV), Xandəmirin “Xülasət əlxəbar” (XVI), Osman Bayburtlunun “Tarixi-cədid mirətül-cahan” (XVI), Hafiz Tanış Buxarinin “Şərəfnameyi-şahi” (XVI), Salır Babanın “Oğuznamə” (XVI), Əbül Qazi Bahadır xanın “Şəcərəyi- tərəkimə” (XVII), Şəkarim Xudayberdiyevin “Türklərin, qazaxların, qırğızların və xan sülaləsinin şəcərəsi” (XIX) əsərləridir. Bu oğuznamələrin, demək olar ki, hamısı eyni mifoloji şəcərə, eyni tarixi hadisələr, təqribən eyni oğuz hökmdarları haqqında məlumat verir.

Oğuz türklərinin qədim folklor nümunələri kimi yaranan oğuznamələrin yazıya alınma tarixi hardasa min il əvvələ gedib çıxır. Bu misilsiz nümunələr dünyanın ən nüfuzlu kitabxanalarında yer alsada, indiyədək çox az öyrənilmişdir. Zamanla şifahi xalq ədəbiyyatı nümunəsi kimi “ömrünü” başa vuran oğuznamələr mənsub olduğu xalqın yaddaşında silinməz izlər qoymuşdur. Elə izlər ki, sonrakı dövrlərdə meydana gələn mədəniyyət nümunələrində onun ruhu mütləq mənada hiss olunur.

Zəngin şifahi xalq ədəbiyyatımız – “Kitabi Dədə Qorqud”, “Bilqamis”, “Alp Ər Tunqa”, “Oğuz”, “Ərkənəqun” kimi dastanlarımız, Oğuznamələr, Ustadnamələr

xalqımızın qədim tarixindən, onun ictimai-mədəni həyatından, zəkasından, istək və arzularından, tərbiyə və təhsil səviyyəsindən xəbər verir. Qobustan, Gəmiqaya, Oğlanqala, Kültəpə, Orxon kitabələri və daha bir çox qayaüstü yazılı abidələrimiz xalqımızın yazı yazmaq, oxumaq, hesablamaq, rəsm çəkmək, rəqs etmək və s. mədəni, təhsil vərdişlərinə sahib olmasından xəbər verir. Tariximizin çox qədimliyini göstərən arxeoloji qazıntılar, əldə edilmiş maddi, mədəni nümunələr, xaraba şəhər və qəsəbələr Azərbaycanın ayrılmaz bir parçası olan Naxçıvanda hələ daş dövründən istifadə edilən duz mədəni və buradan tapılmış daş baltalar, buradakı duz müalicəxanası çox uzaq keçmişimizin mədəni səviyyəsindən xəbər verir. Bütün bunlar Azərbaycan xalqının hələ miladdan əvvəl mədəniyyətə, yazıya, oxuya, sistemli təlim-tərbiyə mədəniyyətinə, müalicə üsullarına sahib olduqlarını təsdiq edir. Ulu öndər Heydər Əliyev demişdir: "Naxçıvanın qədim, zəngin tarixi Azərbaycan tarixinin çox parlaq səhifələrindəndir. Əgər Azərbaycanın tarixi haqqında, ümumiyyətlə bir çox işlər görülsə, Naxçıvanın tarixi haqqında, qədim tarixi haqqında və naxçıvanın bir diyar kimi öyrənilməsi - həm təbiətinin, həm adət-ənənələrinin, etnoqrafiyasının öyrənilməsi barədə çox az iş görüldür" [1, s.17].

Azərbaycan folklorunun tərkibində xüsusi yeri olan Oğuznamələrin metodoloji əsası ən qədim dövrlərdən başlayaraq xalqın mənəvi mədəniyyət irsini özündə birləşdirən xalqın müdrik fikirləri, klassiklərin Oğuznamələr haqqında dəyərli fikirləri, ulu dastanımız "Kitabi -Dədə Qorqud" boyları, Oğuzla bağlı xalq nümunələri deyimləri, müxtəlif folklor nümunələri təşkil edir [2, s. 28]. Bu barədə professor Füzuli Bayatın son dövrlərdə nəşr etdirdiyi əsərlərində daha ətraflı və geniş məlumat verilmişdir [3]. Oğuzun şəcərəsinin Nuh peyğəmbərlə başladığını deyən müəlliflər də çoxdur. Bir çox alimlər də Oğuzların Azərbaycanda, Anadoluda eradan çox-çox əvvəllər yaşadıklarını qeyd etmiş və Oğuzlar azərbaycanlıların əcdadı hesab edilmişdir [4, s.7].

Naxçıvanda – Gəmiqayadakı təsvirlər sübut edir ki, ən qədim Oğuz tayfaları burada yaşamış və burada da yüksək inkişaf etmiş mədəniyyət olmuşdur. Gəmiqayadakı yazılar, işarələr, rəsmlər istedadlı rəssamlar və bilicilər tərəfindən çəkilmiş nadir sənət inciləridir. Bu rəsmlər qayaların köksündə bədii, həndəsi-riyazi dəqiqliklə qazılmış, həkk edilmişdir. Bunların hamısı sözlü işarələrdir və Oğuzların Tanrıçılıq təfəkkürünü, inam və inancını, yer-göy əlaqələrini, kosmik düşüncəsini əks etdirir, Nuhun gəmisinin də Gəmiqayada məskunlaşdığı mənbələrdə bildirilir.

Henrix İohann Hübşman Naxçıvan toponimini Nuh peyğəmbərlə bağlı "dünya tufanı" hadisəsi ilə əlaqələndirir. Onun fikrincə "Naxçıvan" toponimi "törəyiş yeri" anlamını verməkdədir. Hübşmanın istinad etdiyi Nuh tufanı hadisəsinə görə "Naxçıvan" sözü üç hissədən – "Nax" (Nuh) və türk dillərində isim düzəldən şəkilçi olan "-çı" şəkilçisi, sonra da türk dilində yer, məkan bildirən "van" toponimindən meydana gələrək, "Nuhçuvan" – Nuhçuların (Nuh tərəfdarlarının) məskəni", "Nuhun diyarı" deməkdir.

Naxçıvanda tədqiqatlar aparmış böyük rus alimi Nikitin K.A. yazır ki, Nuh peyğəmbər Naxçıvan şəhərinin əsasını qoymuşdur [5, s.111].

Akademik İsa Həbibbəyli uzun illik apardığı təhlil və tədqiqləri nəticəsində bildirir ki, Nuh tarixi şəxsiyyət olmuşdur. Gəmiqaya ətlərindəki Qaranquş yay-

lağı – Nuh peyğəmbərin suyun çəkilib-çəkilmədiyini öyrənmək üçün əfsanəvi gəmidən buraxdığı və caynağında palçıq, yaxud dəfnə yarpağı geri dönmən Qaranquşun adını əbədiləşdirən toponimdir [6, s.18].

Naxçıvan Azərbaycanın və Şərqi, hətta deyə bilərik ki, dünyanın ən qədim şəhərlərindən və ən qədim insan məskənidir. Şəhərin tarixi minilliklərin dərinliklərinə gedib çıxır: arxeoloqlar burada eramızdan öncə II və I minilliklərə aid çoxlu maddi mədəniyyət əşyaları tapmışlar.

Gəmiqaya Kiçik Qafqazda ən hündür dağdır ki, hündürlüyü 3906 metrdir. Zirvəsi “Qarıcıq” adlanır. “Qarıcıq bəşəriyyətin yeni həyatına “açılan kiçik qarı”, “giriş yeri” mənasını daşıyır” [7, s.18]. Yerli sakinlər arasında dolayan əfsanəyə və Oğuznamələrə görə, Nuh peyğəmbər daşqın çəkildikdən sonra burada ailəsi ilə, Ham, Sam, Yafəs adlı oğlanları ilə ömrünün sonuna qədər yaşamış və bu torpaqda da vəfat etmişdir.

Naxçıvanda yaşamış uzunömürlü ağsaqqallar, o cümlədən 106 il ömür sürmüş, “İstiqlal” ordenli, Əməkdar müəllim, dosent babam Lətif Hüseynzadə (2008-ci ildə dünyasını dəyişmişdir) Nuh peyğəmbərin dəfn edildiyi yerin müəyyənləşdirilməsi beynəlxalq komissiyasında iştirak edərək qəbrin yerini dəqiq müəyyənləşdirmişdir. Qəbir yerin üstündə 1.5 metr hündürlükdə qırmızı daşlardan hörülmüş dairəvi şəkillidir. AMEA və onun Naxçıvan bölməsinin birlikdə təşkil etdiyi ekspedisiyada mən – Əkrəm Hüseynzadə də iştirak etdim və orada – Gəmiqayada xeyli qəbirlər gördüm ki, onlar yerin üstündə dairəvi şəkildədir. Realist məşhur rəssam Bəhrüz Kəngərli "Nuhun qəbri"ni 1919-1920-ci illərdə 3 dəfə çəkmişdir [8, s.18-19]. Beləliklə, deyə bilərik ki, Oğuzlar Azərbaycan xalqının etnogenezinin əsasını təşkil edir və Azərbaycanın hər guşəsinə yayılmışdır.

Ədəbiyyat

1. Heydər Əliyev. Milli Elmlər Akademiyasının Naxçıvan bölməsinin yaradılmasına həsr olunmuş müşavirədə nitq// Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Naxçıvan Bölməsi. Bakı: Nurlan, 2005, s. 17.
2. Oğuznamələr. Bakı: Bakı Universiteti nəşriyyatı, 1993.
3. Fuzuli Bayat. Mitten Tarihe Sözdən Yazıya Dede Korkut Oğuznameleri. İstanbul: Ötügen Neşriyatı, 2016.
4. Qumilyov L. Oğuzlar. Bakı: Gənclik, 1983, s.7.
5. Nikitin K.A. Naxçıvan şəhəri və Naxçıvan mahalı. “Qafqaz ərəzilərinin və tayfalarının təsviri üçün materaillar” məcmuəsi. Tiflis, 1882.II buraxılış.
6. Həbibbəyli İ. Ə. Nuhdaban oturaq məkanı və Duzdağ şəhəratrafı mədəniyyəti. Naxçıvan: İlkın şəhər və Duzdağ”Beynəlxalq Simpozium. 27-28 iyul, 2012-ci il. Naxçıvan, 2013,
7. Həbibbəyli İ. Ə. Nuhdaban oturaq məkanı və Duzdağ şəhəratrafı mədəniyyəti. Naxçıvan: İlkın şəhər və Duzdağ”Beynəlxalq Simpozium. 27-28 iyul, 2012-ci il. Naxçıvan, 2013,
8. Бехруз Бек Кенгерли. Каталог. Баку: 1947.

Резюме

Духовное наследие в методологии Огузнаме

«Огузнаме» – эпическое сказание о легендарной родословной тюрков и их мифическом прародителе Огузхане. В средневековых исторических сочинениях сохранились рукописи отдельных фрагментов и произведений.

Словом «Огузнаме» названо 12 сказаний древнейшего эпического памятника огузов «Китаби Деде Коркуд».

Территория Нахичевани издревне называлась страной Огузов, древние памятники, исторические места являются доказательством того что, Нахичевань является одним из культурных центров мира.

Summary

Spiritual Heritage in Oghuzname Methodology

Oghuzname, is an epic legend about the legendary family tree of the Turks and their mythical ancestor Oghuz Khan. The manuscripts written in the Middle Ages, as well as fragments from medieval historical works are preserved.

Names of the 12 stories of the ancient Oghuz epic monument "Kitabi Dede Korkut" refers to "Oghuzname".

Nakhchivan is one of the ancient settlement of the world and Oghuz country. Ancient monuments, historical places, the Sepulchral of the Prophet Noah and so on are evidence of that Nakhchivan is one of the cultural centers of the world and the oldest habitation of Oghuz Turks.

Rəyçi: dos., fil.f.d. R.Məmmədov

Emiliya Xudiyeva
Azərbaycan Dillər Universiteti

İBRİ DİLİNDƏ CİNS VƏ KƏMIYYƏT KATEQORİYASI

Açar sözlər: qadın cinsi, kişi cinsi, kəmiyyət kateqoriyası, istisna

Ключевые слова: женский род, мужской род, категория количества, исключение

Key words: feminine, masculine, quantity category, exclusion

İbri dilində nitq hissəsi əsas və köməkçi olmaqla iki qrupa ayrılır. Əsas nitq hissəsinə isim, sifət və feil, köməkçi nitq hissəsinə isə sözlünü, bağlayıcılar, kəmiyyət bildirən sözlər, sual ədatları, şəxs əvəzlilikləri və saylar aiddir.

Ümumi qrammatik mənasına görə isim canlı varlıqları, bitkiləri və cansız əşyaları ifadə edir. İsimlərin leksik-qrammatik kateqoriyası olan cins kateqoriyası bütün dünya dilləri üçün xarakterik xüsusiyyət deyildir. Bu kateqoriyaya flektiv dillərdən hind-avropa və sami-hami dil ailəsində, aqlütinativ dillərdən qafqaz dil ailəsinin ayrı-ayrı dillərində, inkorporativ dillərdən amerika hindilərinin ayrı-ayrı dillərində rast gəlinir.

İbri dilində isimlər kişi və qadın olmaqla iki cinsə bölünür. Bu gün qədim ibri dilindəki sözlərin cinsinin hansı qaydalara əsasən müəyyən olunması məlum deyildir. Müasir ibri dilində isimlərin əksəriyyəti kişi cinsinə məxsusdur. Bu cinsə aid isimlərin heç bir morfoloji göstəricisi olmur. Qadın cinsinə aid isimlər isə xüsusi sonluqlarla bitir [1, s.10]. Həmin sonluqlar aşağıdakılardır:

1. הַ sonluğu. Məsələn, תמונה –[temunah] – şəkil; פינה [pinah]- künc
2. ית sonluğu. Məsələn, מכונית -[mexonit]- maşın; כפית [kapit]- çay qaşığı
3. ות sonluğu. Məsələn, תרבות -[tarbut]- mədəniyyət; סוכנות -[soxnut] – təşkilat
4. תְּ sonluğu. Məsələn, מהברת -[maxberet]- dəftər; מרפסת -[mirpeset]- balkon
5. תֹּ sonluğu. Məsələn, טבעת -[taba‘at]-üzük; צלחת -[tsalaxat]- boşqab

Yuxarıdakı sonluqların bəzilərinin ilkin formaları başqa cür olmuşdur. Məsələn, הַ sonluğunun ilkin forması תְּ olmuş, fonetik dəyişiklik nəticəsində הַ sonluğuna çevrilmişdir. תְּ sonluğunun ilkin forması isə תֹּ olmuşdur. Məsələn, גינת – [neqinat] - musiqi, ifa sözü indi גינה [neqina] kimi, מולדת [moladt]- vətən sözü isə מולדת [moledet] formasında yazılır [2, s.15]. Qalan sonluqlarla bitən isimlər kişi cinsinə aiddir.

Məlum olduğu kimi XVIII yüzillik boyunca ölü dil olan ibri dili XX əsrdə yenidən dirçəldilir və İsrail dövlətinin rəsmi dili elan olunur. Müasir ibri dilinə rus, alman, ingilis, ərəb dilinin böyük təsiri olmuşdur. İbri dili dirçəldikdən sonra dildə yeni yaranan sözlər növbəti qaydalara əsasən kişi və ya qadın cinsi kimi müəyyənləşdirilmişdir:

1. Digər bir dildən alınan söz həmin dildə hansı cinsdədirsə, ibri dilində də həmin cins saxlanılmaqla;

2. Hər hansı bir alınma sözün cinsi həmin sözün xarici dildəki son hecasının verdiyi səs ilə müəyyən edilir. Əgər həmin son heca ת- t və ya ה- he hərfi ilə bitərsə, o qadın cinsinə aid edilir.

3. İbri dilində mövcud olan kök əsasında yeni söz yaranarsa, həmin sözün əcnəbi dildə hansı cinsə aid olmasına diqqət yetirilir. Əgər həmin söz əcnəbi dildə qadın cinsindədirsə, o zaman yeni yaranan söz də qadın cinsi sonluğuna uyğunlaşdırılır. Məsələn, rus dilindəki kaset sözü olan “кассета” qadın cinsində olduğuna görə ibri dilindəki bu mənanı ifadə edən קלטה-[kaletet]-sözü də qadın cinsindədir. Bu sözün קלטה sözüdür ki, bu da qəbul etmək deməkdir [3, s.46].

Bibliyada elə sözlər vardır ki, onlar həm kişi, həm qadın cinsində eyni formada işlənir. O sözlərdən bu gün də müasir ibri dilində istifadə olunur. Məsələn, רווח-[ruax]-külək, ruh; דרך-[derex]-yol, üsul; שמש-[shemesh]-günəş və s. Sonrakı dövrlərdə də bu qaydaya tabe olan bir qrup sözlər yaranmışdır.

כד	[kad]	küp
מחנה	[maxaneh]	düşərgə
מטבע	[matbeaʿ]	qəpik
סכין	[sakin]	bıçaq
לשון	[lashon]	dil
תהום	[tehom]	uçurum
תבל	[tibel]	dünya, cahan
שלד	[sheled]	skelet
שדה	[sadeh]	sahə, zəmi

Bu tip isimlərlə işlənən sifət həm qadın, həm də kişi cinsində ola bilər. Məs, שכין ישן-[sakin yashen]- köhnə bıçaq və ya שכין ישנה-[sakin yeshenah] – köhnə bıçaq. İsimlərin hər iki cinsdə işlənmə bilməsi ibri dilinin inkişaf tarixi ilə və bu istiqamətdə olan müəyyən dəyişikliklərlə bağlıdır [3,s.48].

İbri dilində elə isimlərə rast gəlmək mümkündür ki, zamana uyğun olaraq onlar müxtəlif dövrlərdə müxtəlif cinsdə olmuşlar. Məsələn, שדה-[sadeh]- sahə, zəmi, sözü Bibliyada və müasir ibri dilində kişi cinsindədirsə, e.ə. III əsrdə yaranan Xazal dilində (Bibliya ibrancəsi dilindən sonra yaranan ibri dili) qadın cinsində, כוס-[kos]-stəkan sözü Bibliya və müasir ibri dilində qadın cinsindədirsə, e.ə. III əsrdə yaranan Xazal dilində (Bibliya ibrancəsi dilindən sonra yaranan ibri dili) kişi cinsində olmuşdur [4, s.12].

Müasir ibri dilində yuxarıda göstərilən qadın cinsi sonluqları ilə bitməyən, yəni formaca kişi cinsində olan, lakin qadın cinsinə aid olan bir sıra isimlər mövcuddur. Həmin isimlərə aşağıdakıları nümunə göstərmək olar:

פֶּעַם	[paʿam]	dəfə
צִפְרָדֵּי	[tsefardeaʿ]	qurbağa

צפור	[tsipor]	quş
נפש	[nefesh]	Nəfəs
אש	[ʿesh]	od
באר	[be'er]	quyu
כפר	[kikar]	meydan
דיו	[deyo]	Mürəkkəb
עצם	[ʿetsem]	sümük
קרקע	[karkaʿ]	torpaq
ארץ	[ʿerets]	ölkə
אבן	[ʿeven]	daş
חרב	[xever]	qılınc
עיר	[ʿir]	şəhər
לשון	[lashon]	dil
כוס	[kos]	stəkan
חצר	[xatser]	həyət
עת	[ʿet]	dövr
נעל	[na'al]	ayaqqabı

Bu kimi isimlər sifətlərlə işlənərkən sifət də qadın cinsində olur. Məs, עיר יפה- [ʿir yafa] – gözəl şəhər, כוס חדשה, – [kos xadashah] – təzə stəkan [5].

Formaca kişi cinsində olub, amma qadın cinsinə aid olan isimlər kimi formaca qadın cinsində olub, amma kişi cinsinə aid olan isimlər də mövcuddur. Məsələn, לילה- [laylah]- gecə sözü qadın cinsinə aid olan sonluqla bitmə də kişi cinsindədir. Məsələn, לילה- [Laylah] – gecə. Bu hal vurgunun yeri ilə bağlıdır. Belə ki, הַ sonluğu ilə bitən isimlərdə vurğu bu sonluğun üzərinə düşürsə, “gecə” sözündə vurğu ilk hecaya düşür. Bu kimi isimlərin aid olduğu sifət isə kişi cinsində olur. Məsələn, טוב לילה [layla tov]- Gecəniz xeyrə qalsın (hərfi mənada isə “yaxşı gecə”) [5].

Qadın cinsində olan canlılar sərbəst sonluqlarla bitir. Məs, אַמא – [ʿimaʾ]- ana, אחות – [axot]- bacı, סבתא – [savtaʾ]- nənə və s.

Peşə, ixtisas bildirən isimlərin həm kişi, həm də qadın cinsi forması mövcuddur. Həmin isimlər sonluqlarına görə kişi və ya qadın cinsinə aid olur. Məsələn, פקיד – [pakid]- kişi işçi, פקידה – [pekida]-qadın işçi; מנהל – [menahel]-kişi müdir, מנהלת – [menahel]-qadın müdir. Lakin bəzi peşə bildirən sözlər var ki həm kişi, həm də qadın üçün işlənir. Məs, ראש הממשלה – [roʾsh hamemshalah]-həm qadın, həm də kişi cinsində baş nazir [6].

İbri dilində ölkə, şəhər adları, bədənin cütdə olan üzvləri də qadın cinsindədir. Məs, ירושלים העתיקה – [yerushalaym haʿatikah]-qədim Yerusəlim; עין כחולה – [ʿayn kxolah]- mavi göz.

İsimplərin cins kateqoriyasında olan çoxsaylı istisla hallar onların cəm halının da müxtəlif olmasına səbəb olur. İbri dilindəki isimlər cəmlənərkən aid olduğu cinsə uyğun cəm sonluğu qəbul edir. Bir qayda olaraq kişi cinsində olan isimlər ים [im] sonluğu, qadın cinsində olan isimlər isə ות [ot] sonluğu qəbul edirlər. Məs,

חברים-חבר [xaver- xaverim]- dost-dostlar; חברה-חברות [xavera-xaverot]-rəfiqə-rəfiqələr. Lakin, isimlərin cəm kateqoriyasında da müəyyən istisna hallar mövcuddur. Bunlar aşağıdakılardır:

אב	[ʻav]	ata
אולם	[ʻulam]	zal
אור	[ʻor]	işiq
גורל	[qoral]	bəxt, tale
גבול	[gevul]	sərhəd
חוב	[xov]	borc
כוח	[koax]	güc, qüvvə
צבא	[tsavaʻ]	ordu
רגש	[regesh]	hiss
רחוב	[rexov]	küçə

Bu isimlərlə işlənən sifətlər kişi cinsinə məxsus cəm sonluğu qəbul edir. Məs, רחובות ארוכים – רחוב ארוך [rexov arux]- [rexovot arukim] uzun küçə - uzun küçələr [6].

וְ, ון sonluqları ilə bitən və Tanax dövründən bu günə qədər gəlib çıxan isimlər kişi cinsində olsa da וַ qadın cinsi sonluğunu qəbul edir. Məsələn, שולחן-שולחנות [shulxan- shulxanot]- stol-stollar; ארון-ארונות [ʻaron- ʻaronot] – şkaflar; חלון-חלונות [xalon-xalonot]-pəncərə-pəncərələr.

Lakin, מילון – [milon]-lüğət, שעות- [shaʻon]-saat kimi sözlər cəmlənərkən ים [im] sonluğunu qəbul edir. Məsələn, שעונים יקרים-[sheʻonim yekarim]- bahalı saatlar.

Cəmlənərkən istisnalıq təşkil edən isimlərdən bir qismi הַ sonluğu ilə bitən qadın cinsli isimlərdir. Bu qrup isimlər cəmlənərkən וַ [ot] sonluğu deyil, ים [im] sonluğu qəbul edir. Məs, מילה- מילים [mila- milim] -söz-sözlər; שנה-שנים [shanah-shanim]- il-illər, ביצה-ביצים [beytsa-beytsim]-yumurta-yumurtalar. Belə isimlərlə işlənən sifət cəmlənərkən qadın cinsinə məxsus cəm sonluğu qəbul edir. Məs, מילה חדשה- מילים חדשות [milah xadashah]-[milim xadashot]-yeni söz- yeni sözlər.

Yuxarıda sadalanan istisnalardan başqa müasir ibri dilində cəmlənərkən kökdən dəyişən isimlərə də rast gəlinir. Məs, אישה-נשים [ʻishah]-[nashim] qadın-qadınlar, אמה-אמהות [ʻimaʻ]-[ʻimahot] ana-analar, אחות-אחיות [ʻaxot]-[ʻaxayot] bacı-bacılar.

İbri dilindəki isimlərin bəziləri yalnız cəm formada işlənir və həmin isimlər kişi cinsində olur. Məsələn, שמיים [shamaym]-səma, חיים [xaym] -həyat.

Bəzən müəllif hər hansı bir ismin cinsini tapmaqda çətinlik çəkir. Bu zaman yaranmış suallar ibri dilinin tarixini, inkişaf mərhələlərini, dilin qrammatik, leksik və terminoloji normalarını müəyyən edən İbri dili akademiyası tərəfindən cavablandırılır.

Ədəbiyyat

1. Леонид Зелигер. Иврит. Фонетика, морфология, орфография и чтение. 1986. Иерусалим.

2. 1995 תחביר למתקדמים.רבקה בליבוים.ירושלים [taxbir lemitkadmim. Rivka Bleboim. Yerushalaym 1995]
3. Asher Vayzer. Dikduk halashon haivrit. Tel-Aviv – 1953
4. 2009 להצליח בעברית. מאירה מעדיה. ישראל [lehatsliax be'ivrit. me'ira ma'adya. Israel 2009]
5. İbri dilinin tarixi - <https://www.safa-ivrit.org/history/intro.php> -
6. Sami dilləri - <https://www.gabidanon.info/heb/index.php/archives/32>

Resume

Category of Gender and Quantity in Hebrew

This article deals with category of gender and quantity in the Hebrew language. Author discusses the exceptional cases of the category of gender, clarifies their reasons, and investigates changes occurring in the plural nouns.

Резюме

Категория рода и количества в иврите

В статье рассматриваются категории рода и количества в иврите. Автор рассматривает исключения проявляемые при образовании категории рода, вскрывает их причины, а также анализирует изменения происходящие в именах во множественном числе.

Rəyçi: fil.ü.f.d. T.Hüseynbalayeva

Ətrabə Gül
Bakı Mühəndislik Universiteti

SİMVOL, İŞARƏ, OBRAZ, METAFORA, ALLEQORIYA: MƏZMUN YAXINLIĞI VƏ TERMİNOLOJİ DƏQİQLƏŞDİRMƏ

Açar sözlər: simvol, işarə, metafora, alleqoriya, mətn

Key words: symbol, sign, metaphora, allegory, text

Ключевые слова: символы, знаки, метафоры, аллегория, текст

Simvollar və simvolik təfəkkür barədə elmi-fəlsəfi ədəbiyyatda müxtəlif dövrlərin özünəməxsus qənaətlərinə rast gəlmək mümkündür. İ.Kant, V.Hegel, V.Şelling kimi filosofların reallığın simvolik dərkinə dair bir sıra fikirləri vardır. Simvolik gerçəklik və onun təzahür şəkilləri ilə bağlı tədqiqatların böyük qismi XX əsrə aiddir. E.Kassirer, K.Q.Yunq, C.Kembell, E.Fromm, M.Eliade və başqaları simvollar və onların insan həyatındakı önəmi barədə geniş tədqiqatlar aparmışlar. Ədəbiyyatın inkişafı tarixinə nəzər salsaq, simvolik dilin bədii təfəkkürdə tutduğu mövqenin miqyası dəyişkənliklərlə müşahidə olunur. Əsatiri-mifik təfəkkürdən başlayan bu yol müxtəlif estetik zaman mərhələlərini adlanmış, müvafiq tələblər müstəvisində simvolik mahiyyətini bəzən cüzi, bəzən ifrat dərəcədə ifadə etmək imkanı saxlamışdır. Simvolun təbiəti onu işarə, alleqoriya, obraz, metafora kimi kateqoriyalarla yaxınlaşdırır. Lakin adı çəkilən kateqoriyalar arasında ciddi fərqlər vardır. Həmin anlayışların arasındakı fərqi müəyyənləşdirmək simvolların nəzəri şərhini və təsnifatını aparmağa, məndaxili funksionallığını təyin etməyə, aşkarlamağa kömək göstərə bilər.

Simvol və işarə. İncəsənətin, o cümlədən ədəbiyyatın işarəvi mahiyyəti ilə ədəbiyyatın ifadə olunduğu dilin işarəvi mahiyyəti arasında oxşarlıq vardır. Dildə sözlər kənardakı əşya və varlıq aləmini adlandıran işarələrdir. Bədii təfəkkür də dil vasitəsilə gerçəkləşir, söz-ışarələr poetik enerjinin mətnə çevrilməsini təmin edən vasitələrdir.

Məlumdur ki, adlarla onların daşıyıcıları arasındakı münasibətlər elmi ədəbiyyatda qədim yunan filosoflarından başlayaraq müasir dövrə qədər həmişə aparıcı yerlərdən birini tutmuşdur. F.de Sössür dilin işarələr sistemi olduğunu xüsusi vurğulayır və dilçiliyi semiologiyanın tərkib hissəsi kimi görürdü. F.de Sössürə görə dil təsəvvürlər ifadə etməklə yazı, lal-karların əlifbası, simvolik rituallar, nəzakət formaları, hərbi siqnallar və s. kimi işarələr sistemidir. Semiotika elmində işarə informasiyanın minimal daşıyıcısı hesab edilir və işarənin özünün yaranma mexanizmi var. İşarələnlə (siqnifikat) işarələyən (siqnifikant) qarşılıqlı əlaqəsindən yaranan işarə ədəbiyyatın məzmun və ifadə qatları arasındakı münasibətin mahiyyətinə bənzəyir. İşarə kateqoriyasının semiologiyada kəsb etdiyi mənanı və funksionallığı bilmək, ədəbiyyatın özünün işarəvi mahiyyətini çözməyə kömək edir. “İşarə şey deyil, o, sosial və mədəni reallıqdır. Ən əsası odur ki, bu əlaqələri duyan və bilən kəslər vardır [1, s.36]. Semiotika və ədəbiyyat arasındakı əlaqə ba-

rədə M.Yaqubova yazır: “Semiotikanın ədəbiyyatı tədqiq üsullarına təsir etməyə başlaması ilə, ədəbi mətn təhlilləri tematik araşdırma dairəsindən tamamilə uzaqlaşmış, diqqətini mətnin strukturlarına və strukturlar arasındakı əlaqələrə yönəlmişdir. Mətndəki mövcud anlamların açılışına yönəlmiş ənənəvi təhlillərdən fərqli olaraq, semiotik yanaşma, mətni bir-biriylə qarşılıqlı təsirə girən işarə qəlibləri olaraq gördü və mətnin mənasını bu işarələrin necə meydana gətirdiyi sualı üzərində dayandı. Anlamı təbii bir hadisə olmaqdan çıxardı, onu kodlara və ənənələrə söykənən strukturlar olaraq gördü” [2, s.38]. Bədii mətndə işarələr dedikdə geniş spektr nəzərdə tutulur, çünki, mətnin bütün komponentləri işarə strukturuna malikdir. Obrazlar sistemi, janr-kompozisiya xüsusiyyətləri, peyzaj, portret, lirik ricət və s. kimi vasitələrin hər biri təhlil baxımından özünə ikili yanaşmanı tələb edir: ifadə və məzmun qatlarını ayırmaq. Mətnin öyrənilməsi və şərhli mətn komponentlərinin işarəvi mahiyyətini aşkarlamaq vasitəsilə mümkündür. Çünki, “mətn şüurda və şüur vasitəsilə gerçəklikdən (real və ya abstrakt) alınan və nizamlanan informasiyaların xüsusi işarələr sistemidir. Şüurun, psixikanın və dilin vəhdətində (qarşılıqlı əlaqə və münasibətlərində) və onların vasitəsilə işarələnən gerçəklik (kontekst) mətnə köçürülürkən (şüurda, dildə və nitqdə) təkcə təbii dil (nominal işarələr) vahidləri ilə ifadə olunmur [3, s.73]. Ədəbiyyata semiotik yanaşma da bu zənciri təşkil edən halqaları ayrı-ayrılıqda, amma bir-biri ilə bağlı olduğunu düşünərək şərh etmək prinsipinə dayanır. “Gerçəklik-şüur-mətn səviyyələrində işarələr mürəkkəb yaranma mexanizmaları və qnoseoloji proseslərdən keçir, əvvəlcə informasiya işarələni, işarələr mənalanır, ən sonda mənalar funksionallaşır [3, s.73-74].

Simvol və işarə fərqli anlayışlardır. Simvol bir işarədir, amma burada işarə edənlə işarə edilən arasında bağlılıq yoxdur. Simvollar tarixin yaddaşına yazılmış və həmişə canlı olan arxetiplərdir. Simvolun əsas cəhəti “üstüörtülü” mahiyyət daşımasıdır. Söz və anlam arasındakı ən uzaq məsafədir. Çarlz Pirs işarələri 3 qrupda təsnif edir: 1.İkonik; 2.Göstərici (işarəliyi); 3.Simvolik. Siqnifikant öz siqnifikatına oxşayırsa, ikonik, bu əlaqə hər hansı bir təbii yollasa bunu göstərici (işarələyi), əgər siqnifikantla öz siqnifikatı arasında heç bir bağlılıq yoxdursa, bunu kortəbii əlaqə və ya simvolik (rəmzi) işarələr adlandırır.

Bədii ədəbiyyatda verballıqla yanaşı vizuallıq da iştirak etdiyinə görə, işarə müxtəlifliyi özünü göstərir. Portret, peyzaj kimi mətn komponentlərində işarənin ikonik mahiyyəti öndədirsə, bədii ifadə və təsvir vasitələri verbal işarə strukturu ilə çıxış edir. Beləliklə, işarə daha geniş kateqoriya olub, incəsənətin, ədəbiyyatın bütöv bir sistem kimi strukturunu müəyyən edir. Eyni zamanda bədii düşüncənin ən xırda verbal-vizual vahidlərindən başlayaraq konstruktiv quruluşuna qədər geniş bir spektrin mahiyyətini üzə çıxarır. Simvol mətnin verbal komponenti kimi əslində bir işarədir, lakin konkret bir növdür, onu digər işarəvi strukturlardan fərqləndirən ifadə və məzmunu arasındakı əlaqənin mahiyyətidir. Ədəbiyyatşünaslıq nöqtəyi-nəzərindən simvol semiotik-semantik strukturu olan obraz kateqoriyasıdır. Obrazın təsnifat sırasında simvol, emblem, alleqoriya, konsept, konststrukt kimi koqnitiv-semiotik kateqoriyaları saymaq mümkündür.

Simvol və obraz. Bədiiliyin əsas meyarı olan obrazlılıq, obrazlı deyim tərzii incəsənəti başqa sahələrdən fərqləndirən ən mühüm cəhətdir. Obrazlı təfəkkür gerçəkliyin dərkində xüsusi metoddur və özünəməxsus ölçüləri var. Yazıçı, şair gerçəkliyi bədii obrazlar vasitəsi ilə əks etdirir. Canlı və cansız aləmin gerçəklikdə özünəməxsus mövcudluq forması və spesifik əlamətləri vardır. "Bədii surət (obraz) sənətin varlığa münasibətləri haqqında, sənətin daxili qanunları haqqında təsəvvürlərlə, idrak problemi ilə bağlı olan mürəkkəb, çoxcəhətli bir anlayışdır" [5, s.197].

Ədəbiyyat, bədii sənət gerçəkliyin bütün vahidlərinin bədii obrazını yaratmaq qabiliyyətinə malikdir. Obraz öz predmetinin təkcə zahiri görünüşünü deyil, onun mahiyyətini özündə cəmləşdirir. Obraz nəzəri kateqoriya kimi olduqca geniş məzmunu sahibdir. Təkcə görünən deyil, görünməyən aləm də bütün kateqoriyaları ilə obrazlaşa bilər. Obraz gerçəkliyin estetik əhəmiyyət kəsb edən təxəyyül, fantaziya vasitəsi ilə yaradılan konkret və ümumiləşmiş təcəssümüdür.

İncəsənətin bütün sahələrində olduğu kimi ədəbiyyatda da obrazla bağlı mülahizələr keçmişdən günümüzdə qədər nəzəri fikrin maraq dairəsində olmuşdur. Obrazın özününün idealist və materialist şərhləri arasında fərqlər vardır. İdealist yanaşma obrazı insanın fəvqə qabiliyyəti, yaradıcı istedadı ilə bağlayırsa, materialist yanaşma əksinə obrazın yaranma mexanizmini daha çox ətraf mühitdə, ictimai və təbiət gerçəkliyində axtarır. Obraz sənətkarın dil vasitəsilə ifadə etdiyi düşüncə hadisəsidir. Bəzən ədəbiyyatda obrazı "sözlərlə çəkilmiş rəsm əsəri" adlandıırırlar [6, s.169]. Gerçəkliyi yenidən var etmə cəhdi olan obraz haqqındakı fikirlərin böyük bir qismi onun gerçəkliyin məhdud və darıxdırıcı sərhədlərini aşmaq məqsədindən doğması ideyasına söykənir. Henry W.Wells "Poetic Imagery" əsərində obrazları bir neçə kateqoriyaya bölür: dekorativ obrazlar, radikal obrazlar, intensiv obrazlar, ekspansiv (geniş) obrazlar, həyəcanverici (exuberant) obrazlar (bax.7). Obraz duyğularla əldə edilən təcrübənin dil vasitəsilə təqdimidir.

Simvol və obrazın paradiqma yaxınlığı simvolun yaranmasında obraz başlanğıcının olmasındadır. Simvollar obrazlı təfəkkürün nəticəsində, işarə strukturu və metoforik prinsiplə yaranmış, sonradan qəlibləşmiş və ümumiləşmiş vahidlərdir.

Obraz fərdidir, subyektivdir, müəllifin obraz yaratmada dominantlığı qorunur. Təbiətin obrazını müxtəlif müəlliflər müxtəlif şəkildə yarada bilirlər, simvol isə əksinə ümumidir, kütləyə məxsusdur, müəllif və simvol arasındakı münasibət interpretor şəklindədir. Müəllif hazır simvolları bədii mətnə gətirən, şərh edən mövqedədir. Məxsus olduğu ədəbi istiqamət və cərəyanın tələblərinə uyğun şəkildə simvolla davranma azadlığı var. Simvola yenilik qata bilər, onu özünəməxsus şəkildə dəyişə, dekonstruksiya edə bilər. İstənilən halda simvol mətnəqədər var olan hadisədir. Obraz isə inikas zamanı yaranan, situativ haldır. Simvol və obraz arasındakı fərq barədə A.Uorren və R.Uellekin fikirləri də maraqlıdır: "Simvol bir sürəklilik və təkrarlama xüsusiyyətinə sahibdir. Qarşımıza bir dəfə metafor olaraq çıxan obraz təkrarlandığı zaman simvollaşır [8, s.253]. Məsələn, təbiət obrazı və təbiət simvolu bir-biri ilə qohumluq əlaqəsi olan, amma fərqli kateqoriyalardır. Təbiətin obrazlaşmasının funksiyası başqadır, təbiət simvollarının mətn daxilindəki semantik yükü isə başqadır. Əslində hər iki halda insani duyğuların açılması baş versə də, bunlar fərqli şəkildə baş tutur. Təbiət obrazı ilə insan düşüncə və

duyğuları arasında assosiativlik qurur, insanı hissələrin təbiət vasitəsilə təsviri baş tutur və bu bütün mətnə, bütün bəndə yayılan hadisəyə çevrilir. Təbiət simvolu isə mətnin açılmasında kilid rolu oynayan hadisədir, o mətnə özünü açmır, oxucunun erudisiya qabiliyyətinə güvənir, aşkarlanmağı gözləyir, açılarsa mətnin sirri də çözülmüş olur.

Simvol və metafora. Metaforalar məcaz forması olub istər nəzm, istərsə də nəsr əsərlərində geniş istifadə olunur. Ədəbi-bədii dilin zənginləşməsində, yaradıcılıqda müəllif fərdiyyətinin üzə çıxmasında fərdi və üslubi metaforalar xüsusi önəm daşıyır. Koqnitiv nəzəriyyəyə görə, metafora – reallığın təsnifatını reallaşdırarkən bir məzmun haqqında başqa terminlərdə düşünüən xüsusi idrak üsulu və formasıdır. Hələ qədim dövrlərdə, Aristotel metaforanı belə izah edirdi: “Ümumiyyətlə, yaxşı tərtib olunmuş tapmacalardan gözəl metaforalar əldə etmək olar; metaforaların özləri tapmacalardan ibarətdir, buna görə də aydındır ki, tapmacalar yaxşı tərtib olunmuş metaforalardır” [9, s.169]. Metaforalar fərdi yaradıcı potensial və istedad tələb edən anlayışlardır. Metaforanı simvoldan fərqləndirən fərdi-obrazlı təfəkkürün məhsulu olmasıdır. Aristotel metafora yaratmaq qabiliyyəti haqqında demişdir ki, “Metafora yüksək dərəcədə aydınlığa, xoşagəlimliliyə və yenilik gözəlliyinə malikdir və onu başqa şəxs adından mənimsəmək olmaz” [9, s.167]. Belə ki, Aristotela görə metaforanı heç kimdən öyrənmək mümkün deyil, bu bacarıq istedadın əlamətidir.

Pol Rikerə görə metafora bədii əsərlərin koqnitiv dəyərinin məhək daşdır [10, s.59]. Simvol və metafor arasındakı fərqi müəyyənləşdirən Riker metaforanın sadə semantik hadisə olduğunu, simvolda isə semantik olanla semantik olmayanın birgəliyini qeyd edir. Alimə görə, əvvəla, simvollar çoxistiqamətlidir və müxtəlif tədqiqat sahələrinin maraq dairəsindədir. Psixozanaliz elmi yuxularda, şizofrenik-aqustik hallarda, dərin mənəvi konfliktlərdə bürüzə verən əlamət-ışarələri simvollar kimi öyrənir. Ədəbiyyat isə simvolları bir mədəniyyətin öz şüurunda yaşatdığı uzunömürlü fiqurlar, eyni zamanda kulturoloji fərqləri nəzərə almadan bütöv insanlığın yaratdığı arxetipik obrazlar şəklində görür. Bir hadisəni meydana gətirən bir çox faktın varlığı və bu faktların hamısının həmin hadisənin nəqlinə ötürülməsinin qeyri-mümkünlüyünə görə, nəql sırasında yaranan boşluqlar təxəyyül vasitəsilə doldurulur, bu da bədiiliyin əsas şərtidir. Bədiiliyin əsasında dilin bədiiliyi və şüurumuz hekayətmə qabiliyyəti faktorları dayanır. Rikerə görə metafora müxtəlif-cinsli elementlər arasında əlaqələr qurur və bu elementlər arasındakı uyğunsuzluq dil vasitəsilə nizamlanır [10, s.59-70].

Metafora və simvol arasındakı münasibət bir qədər mürəkkəb səciyyə daşıyır. Metaforik ifadənin fiqurativ mənası ilə məcazi mənası arasındakı əlaqə simvolun müvafiq semantik elementlərini müəyyənləşdirməyə imkan verən ən doğru təlimat kimi çıxış edir. Riker, simvolları üç kateqoriyaya ayırır: günəş, ay, göy, ulduz kimi müqəddəsliklə bağlantısı olan kosmik simvollar, yuxu və şüuraltı ilə bağlanan xəyali simvollar, bədii sənətdəki obrazlaşdırma aktının nəticəsi olan bədii simvollar [10, s.771]. P.Rikerə görə bədii simvollar təmsil-obrazdan ziyadə söz-obrazdır və obrazlaşdırma vasitəsilə kosmik ilə xəyali simvollar arasında əlaqə yaratmağımızı və bunu dil vasitəsilə ifadə etməyimizə şərait yaradır. Metafora simvol və onun anlamı

arasındakı münasibəti müəyyənləşdirən vasitədir. Metafora simvoldakı daxili semantikanı dilə daşıyan, sözə çevirən vasitədir. Rikerə görə, mif hekayələşmiş bir simvoldur və metafora qısa (mikro) məndir, mətn uzun (makro) bir metaforadır [10, s.77]. Metafora semantik kəşf adlandıran Riker, onun yalnız icad olunduğu an var olduğunu bildirir. Nəzəri dildə hansısa bir statusu olmayan metafora sözün əsl mənasında diskurs hadisəsidir. Simvollar isə əksinə, köklərini həyatın, hissin və kainatın sağlam yuvacıqlarına saldıqları və ağlagəlməz dərəcədə qalıcı olduqları üçün, bir simvol dönüşə bilər amma, əsla ölməz [10, s.83-84].

Simvol metaforadan daha geniş anlayışdır. Simvol sərhədsizdir, metaforanın sərhədləri var. Simvolların kökləri var və qeyri-müəyyən təcrübəyə əsaslanır. Metaforalar simvolların semantik səthidir, və semantik səthi insanlığın təcrübəsinin dərinliklərindəki presemantik qatla əlaqələndirmə qabiliyyətini ikiölçülü simvol strukturuna borcludur [10, s.91].

Metafora binar hadisədir, simvol isə çoxistiqamətli. Metafora sintaqmatik, simvol isə paradiqmatikdir. Metaforalar yaranaraq yeni sistem yarada bilirlər, simvollar isə əvvəlcədən simvollar sistemində öz yeri olan hadisələrdir. “Metaforalar gec-tez silinir, daralır, orijinallığı itirir. Sonradan metaforanı canlandırmaq üçün hər bir fərdi və ya sosial cəhd onu tükəndirir. Bu baxımdan simvol tükənməzdir. Üstəlik, insan bir simvolu anlamağa nə qədər çox cəhd etsə, o qədər böyük məna dərinliyi aşkara çıxarar. Mədəni inqilablar belə bir simvolik mənanı yox edə bilmirlər. Simvolun köhnə bağları yeninin üstünə gəlinir və anlayışlar çoxluğu yaratmağa davam edir. Bir simvolun parılısını söndürməyin yeganə yolu onu unutmaqdır. Lakin bu da praktiki olaraq mümkün deyil, çünki simvolun özü digər simvolların birləşməsidir və bu baxımdan onun statusu simvolik sistem tərəfindən əvvəlcədən mühafizə olunur” [11, s.17].

Metaforanın şərh kontekstin izahedici mahiyyəti ilə mümkündür, simvollar isə belə məhdudiyətə sahib deyil, simvollar mətnəqədər də məlum informasiyanın daşıyıcısıdır.

Simvol və alleqoriya. Qədim yunan dilində “başqa cür deyirəm” mənasını verən alleqoriya məcazın aktiv növlərindən biridir. Konkret obrazlar vasitəsilə nəzərdə tutulan fikri yayındırma, başqa şəkildə ifadə etmək üçün istifadə olunan məcazi vasitədir. Alleqoriya mücərrəd məzmunu konkret şəkildə ifadə etmək qabiliyyətinə malikdir. Vizual və verbal incəsənətdə alleqorik ifadə fərqli şəkildə təzahür edir. “Alleqoriyadan ədəbi əsərlərin müxtəlif növ, janr və şəkillərində bir bədii vasitə kimi istifadə olunur. Bu məcaz növü təmsil və nağıllarda, ümumiyyətlə, satirik əsərlərdə daha geniş tətbiq edilir. Adı gedən bu ədəbi vasitəyə təmsillərdə daha çox müraciət olunur. Və bu səbəbdən də çox zaman təmsil alleqoriya ilə eyniləşdirilir, hətta bəzi hallarda alleqoriya müstəqil bir janr kimi də xarakterizə olunur. Lakin yaddan çıxarmaq lazım deyil ki, alleqoriya məcazi ifadə vasitələrindən biri olub, başqa janrlarda olduğu kimi, təmsildə də bədii priyomdur” [12, s.7].

Alleqoriya Şərq və Qərb ədəbiyyatında qədim dövrlərdən başlayaraq istifadə olunan bədii vasitələrdən biridir. Müəyyən varlıqları müqəddəsləşdirərək onlara sitayiş etmək dünya xalqlarının dini təsəvvüründə mühüm mərhələ olub özünəməxsus yer tutur. Məsələn, qədim Misirdə allah Ra öküz obrazında, Osiris qırğı

başlı, Yunanıstanda Zevs öküz, qartal və yaxud ququşu, Finikiya ilahəsi Aştart inək, Meksika günəş allahı Teskatlipokanın başı ayı formasında, Şumer allahı Eya insan-balıq, xristian allahı Xristos quzu obrazında təsvir olunurdu [13, s.21]. Bu, ibtidai insanların heyvanlarla, quşlarla, balıqlarla, həşəratlarla əlaqəli kult dünya-görüşündən irəli gəlirdi.

Ədəbiyyatşünaslıq ensiklopedik lüğətində alleqoriya hər hansı bir mücərrəd fikrin konkret predmet və ya hadisənin köməyi ilə izah edən kateqoriya kimi bəhs olunur [5, s.14]. Orta əsrlər ədəbiyyatında, klassisizmdə alleqoriyadan geniş istifadə olunmuşdur. Alleqoriyanı simvoldan fərqləndirən cəhətlərdən biri onun məzmun və ifadə arasındakı əlaqədə əvəzədiçi funksiya daşmasıdır. Əvəz etdiyi məzmunu uyğun gələn başqa bir məzmun hadisəsi seçir. Məsələn, heyvanlar aləminin müşahidəsi zamanı insanların əldə etdiyi qənaətlər, ayrı-ayrı heyvanların davranış xüsusiyyətləri, tipoloji fərqlər alleqoriyaların yaranmasına səbəb olur, necə ki, tülkü hiyləgərliyin alleqorik obrazı kimi şifahi və yazılı ədəbiyyatda özünə yer edib. "Heyvan və bitki sürətləri qədim zamanlardan xalq ədəbiyyatında məcazi mənə daşmış, insan və cəmiyyətə xas olan bu və ya digər cəhət həmin obrazlarda öz əksini tapmışdır. Xalq uzun və dəqiq həyatı müşahidələr yolu ilə bu və ya digər heyvanın hərəkət və vərdişlərindəki bir qabarıq əlamətin təzahürünü gördükdə ikincisini birinciyə bənzətməmişdir [14, s.199]. Qədim Şərqi nüfuzlu abidəsi olan "Kəlilə və Dimnə", o cümlədən yunan mədəniyyətindən Ezopun təmsilləri məhz alleqorik bədiiləşdirmənin məhsuludur.

Alleqoriya və simvol arasındakı fərq həm də alleqoriyanın formulu ilə bağlıdır. Alleqorik düşüncə müxtəlif kontekst və hallarda tətbiq etmə qabiliyyətinə malik formula sahibdir. S.S.Averintsevin də qeyd etdiyi kimi "simvolun mənası aqlın sadə zəhməti ilə deşifrə edilə bilməz, ona "öyrəşmək" lazımdır. Bu simvol və alleqoriya arasındakı əsas fərkdir: simvolun anlamı bir obraza daxil edilə bilən və sonra o obrazdan çıxarıla bilən bir növ rəşional formul kimi mövcud deyil" [15, s.287].

Formul əsasında alleqorik düşüncə obraz variasiyaları yarada bilir, məsələn, qurd bəzən gücün, bəzən isə acgözlüyün alleqorik obrazına çevrilə bilir və yaxud ilan qorxuducu, ziyanverici gücün alleqorik təsviri olmaqla yanaşı, bir çox nağıl və rəvayətlərdə müdrikliyi təmsil edə bilir. Simvol isə obraz variasiyaları yarada bilmir, çünki, o artıq mövcud olan obrazlaşmış hadisədir və dəfələrlə yenidən şərh olunmağa hazırır. "Hər bir simvol potensial olaraq, öz tarixi-mədəni inkişafında yeni interpretasiyalara açıqdır. Yeni mədəni kontekstdə köhnə simvollar daha geniş ideya-məzmun spektri ilə ortaya çıxır" [16].

Alman filosofu Şellinqin simvol və alleqoriya, eyni zamanda sxematizm haqqında maraqlı mülahizələri vardır. Simvolun işarələyən və işarələnən arasındakı xüsusi münasibətdən törədiyini qeyd edir və alleqoriyada bu münasibətin fərqli şəkildə təzahür etdiyini bildirir. Alleqoriya simvoldan fərqli olaraq, təkdə ümumiyyətlə ifadəsidir. Heyvanların, bitkilərin və ya əşyaların konkret davranış, vərdiş və görüntüləri əsasında ümumi əxlaqi normalarını adlandırmaq alleqoriyanın əsasını təşkil edir və formul mahiyyətindədir. Şellinqə görə, yunan mifləri simvol funksiyası daşıyır, Şərq mifologiyası isə əksinə alleqorik məzmun kəsb edir. N.Mehdi Şellinqin incəsənətdə simvol və alleqoriya barədə mülahizələrini ümumiləşdirərək

yazır: “Alleqorik obraz nərdivana bənzəyir, qalxıb ikinci mərtəbəyə keçəndən sonra lazım olmur. Simvol isə elə zəngindir ki, özündən qırağa heç bir baxışı, hərəkəti yayındırmır, hamısını “udur”. Simvolda ayrıca görünüş mənə zənginliyi ilə sonsuzluq kimi, hər şey kimi görünür. Hərçənd Şelling bir şeyi də əlavə edir: simvol, məsələn, simvolik mif elə zəngindir ki, onu alleqoriya prinsipi ilə də yozmaq olar. Ancaq mifin özü simvol olduğu üçün belə yozum şərti olacaq” [17, s.214].

Simvolla terminoloji paradıqma yaxınlığı olan işarə, obraz, metafora və alleqoriya kimi anlayışların müqayisəli təhlili və nəzəri dəqiqləşdirməsi göstərdi ki, bütün bu anlayışlar bir-biri ilə kəsişən xətləri olan, amma tamamilə fərqli məzmunları ehtiva edən adlardır. Bu dəqiqləşdirmə, ədəbiyyatda simvolların intertekstual tədqiqində mümkün ola biləcək dolaşıqların aradan qaldırılmasına birbaşa kömək edir. Simvolun qeyd edilən digər nəzəri-terminoloji kateqoriyalarla müqayisəsi göstərir ki, o universaldır, təcrübədə yaşayan və hər zaman canlı olan təsəvvürləri ifadə edir.

Ədəbiyyat

1. Veysəlli F. Semiotika. *Studia Philologica*. IV. Bakı, Mütərcim 2010, 336 s.
2. Yaqubova M. Müstəqillik dövrü Azərbaycan nəsrində retrospeksiya. Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiya. Əlyazması hüququnda. Bakı, 2012, 169 s.
3. Ağaverdi XI. Paremioloji mətnin strukturuna dair / Struktur-semiotik araşdırmalar. №2, Bakı: Səda, 2002, 178 s. s.73-98
4. Пирс Ч. С. Избранные философские произведения. Москва: Логос, 2000. 411 с.
5. Mirəhmədov Ə.M. Ədəbiyyatşünaslıq. Ensiklopedik lüğət. Bakı: Azərbaycan ensiklopediyası NPB, 1998, 240 s
6. Abrams, M.H., Harpham, G.G. *Glossary of Literary Terms*, USA: International Edition. 2012 s.169.
7. Wells, Henry W. *Poetic Imagery*, New York: Russell & Russell., 1961
8. Wellek Rene, Warren Austin. *Theory of literature*. London: Penguin Books, 1993, 375 pp
9. Aristotel. *Ritorika*. Bakı: Turan, 2008, 263 s.
10. Ricoeur Paul. *Yorum Teorisi. Söylem ve Artı Anlam*. İstanbul, Paradigma, 2007, 144 s
11. Авдеенко И. А. Символ и метафора /Филологические науки. Вопросы теории и практики, № 3 (21) 2013, часть 2. С. 16-18
12. Nəcəfzadə Ə. Örtülü dilin özəllikləri, Bakı, “Azərbaycan Milli Ensiklopediyası” Nəşriyyat-Poliqrafiya birliyi, 2002, 100 s
13. Əliyev O. Azərbaycan nağıllarının poetikası. Bakı: “Səda”, 2001, 192 s., 21
14. Rüstəmov A. Azərbaycan epik şeirinin inkişaf yolları (XII-XIII əsrlər). Bakı, Elm, 1975,
15. Аверинцев С.С. *Поэтика ранневизантийской литературы*. СПб.: издательство «Азбука-классика». 2004. 352 с.
16. Парамонова В.А. Проблемы интерпретации знаков и символов в процессе кросс-культурного взаимодействия
http://elar.urfu.ru/bitstream/10995/32476/1/klo_2015_49.pdf
17. Mehdi N. Fəlsəfə tarixində fəlsəfə. Bakı, Qanun, 2010, 275 s.

Summary

Symbols, Signs, Images, Metaphors, Allegories: Content Proximity and Terminological Clarification

One of the issues that make difficult to define the symbol and to get unanimous results in the theoretical literary criticism is the theoretical categories that constitute terminological proximity. The nature of symbol brings it close to such categories like signs, allegories, images and metaphors. Nevertheless, there exist serious differences between these categories. Determining the differences between these notions will help to change theoretical interpretation and classification of symbols, revealing function of the text.

Резюме

Символы, знаки, изображения, метафоры, аллегии: близость содержания и терминологическое уточнение

Один из элементов, который затрудняет определение символа в теоретической литературной критике и получение единодушных выводов, является существование теоретических категорий, которые формируют терминологическую близость символа. Природа символа приближает его к таким категориям, как знаки, аллегии, образы и метафоры. Однако между этими категориями есть серьезные различия. Определение различий между этими понятиями может помочь изменить теоретическую интерпретацию и классификацию символов, определить функцию текста.

Rəyçi: f.e.d. M.Mustafayev

Güləhməd Məlikov
Akif Hacıyev
Azərbaycan Dillər Universiteti

MÜƏYYƏN MƏTN ƏSASINDA MÜRƏKKƏB ADLARDAN İBARƏT LÜĞƏTİN YARADILMASININ ALQORİTMİ VƏ PROQRAMI

Açar sözlər: lüğət, mürəkkəb adlar, alqoritm, proqram

Keywords: dictionary, compound names, algorithm, software

Ключевые слова: словарь, составные имена, алгоритм, программа

Mətnlərin avtomatik işlənməsi sistemlərində və maşınla tərcümə (MT) problemləri ilə əlaqədar olaraq kompüter lüğətlərinin hazırlanmasının əhəmiyyəti və zəruriliyi müasir dövrümüzün reallığıdır. Formal təhlil sisteminin reallaşdırılması üçün bu cür lüğətlərin olması mühüm şərtidir. Azərbaycan dili üçün tərtib edilmiş kompüter lüğətləri və ya avtomatik lüğətlər (AL) aşağıdakılardan ibarətdir:

- əsaslar AL;
- ən çox işlənən söz-formalar AL;
- birləşmələr AL [1].

“Dilmanc” layihəsi çərçivəsində hazırlanmış Azərbaycan dilindən ingilis və rus dillərinə və əksinə maşın tərcüməsini həyata keçirən sistemlərdə bu tip lüğətlər yaradılmışdır. “Əsaslar avtomatik lüğəti”ndə müəyyən dilin leksik bazasına aid ayrı-ayrı sözlər saxlanıldığı halda, “Söz birləşmələri avtomatik lüğəti”ndə isə müəyyən qaydalara ciddi əməl etməklə iki və daha çox sözdən ibarət olan söz birləşmələri saxlanılır. “Söz birləşmələri avtomatik lüğəti”ndə frazeoloji söz birləşmələri, mürəkkəb adlar, tərkib feillər, ixtisarlar və digər bu kimi həm sabit və həm də sərbəst söz birləşmələri saxlanılır [2].

Elm, texnika və ayrı-ayrı istehsal sahələrinin sürətli inkişafı ilə əlaqədar olaraq “Söz birləşmələri avtomatik lüğəti”nin tez-tez yenilənməyə ehtiyacı olur. Bu korrektə ən çoxu lüğətin “mürəkkəb adlar”la əlaqədar hissəsiylə bağlıdır. Belə ki, onların tərkib hissələri dilin lüğət tərkibinin dəyişməsindən asılı olaraq dəyişikliyə məruz qalır, ümumi model və məna qaldığı halda, birləşməni əmələ gətirən sözlərdən biri başqa bir sözlə əvəz olunur. Məsələn, maarif komissarlığı – maarif nazirliyi, Azərbaycan Dövlət Darülfünü – Azərbaycan Dövlət Universiteti.

Digər tərəfdən unutmamaq olmas ki, mürəkkəb adlar mətnin tərtib olunması gedişində istifadə olunduqca, onların ixtisarlari (abbreviaturaları) hazırlanır və sonrakı proseslərdə mətnin yığcamlığı və sürətli tərtib olunması xatirinə həmin abbreviaturalardan istifadə olunur. Qeyd etmək yerinə düşər ki, abbreviaturaların müvəffəqiyyət qazanmasının digər səbəbi tam yeni bir sözün yaranmasına səbəb olmasıdır, başqa sözlə abbreviaturalar aid olduğu dilin lüğət tərkibini zənginləşdirir. Beləliklə, məndə abbreviaturanın tərtib olunduğu mövqedən sonra mürəkkəb adın əvəzinə müvafiq ixtisardan (abbreviaturadan) istifadə olunduqda MT sistemlərində problem yaranmaması üçün həmin ixtisara uyğun lüğət məqaləsi (abbreviatura, uyğun mürəkkəb ad, çıxış dilində mürəkkəb ad və ona uyğun ixtisar və s.)

“Söz birləşmələri avtomatik lüğəti”nə daxil edilməlidir. Kağızsız texnologiyaların geniş tətbiq olunduğu müasir dövrdə informasiyanın, o cümlədən mətn formasında hazırlanmış məlumatların çox sürətlə artdığını və belə mətnlərdə mürəkkəb adlardan ibarət söz birləşmələrinin mövcud ola biləcəyini nəzərə alsaq, “Söz birləşmələri avtomatik lüğəti”nin vaxtaşırı ənənəvi üsullarla (klaviaturadan əllə verilənlər bazasına daxil etməklə) yeniləşdirilməsinin nə qədər yorucu bir iş olduğunu təsəvvür etmək çətin deyil. Ayrı-ayrı dillər üzrə mətn korpusunun hazırlandığı indiki şəraitdə bu problem özünü daha qabarıq şəkildə büruzə verir [1]. Ona görə də emal olunan mətndə rast gəlinən mürəkkəb adlardan ibarət söz birləşmələrinin AL-ə avtomatik yolla daxil olunması mətnlərin kompüterlə işlənməsi sistemlərində məhsuldarlığı əhəmiyyətli dərəcədə artırma bilər. Bu məqalədə həmin işin alqoritmi və proqramı verilmişdir.

Alqoritmın addımbaaddım təsvirinə keçməzdən əvvəl görülmək üçün mətn formasında izahını verək.

İlk növbədə emal ediləcək mətn formal vasitələrin köməyiylə cümlələr massivi şəklində ifadə olunmalıdır. Sonra hər bir cümlədə mürəkkəb adlardan ibarət söz birləşmələrinin olub-olmadığını müəyyənləşdirmək üçün həmin birləşmənin ixtisarını özündə saxlayan açılan mötərizə – “(” və bağlanan mötərizə – “)” işarələrindən istifadə etmək olar. Əgər cümlə daxilində bu cür konfigurasiyaya rast gəlinərsə, onda mötərizələrlə əhatə olunmuş simvollar ardıcılığının ixtisar (abbreviatura) olub-olmadığını müəyyənləşdirmək üçün onu açılan mötərizə işarəsindən əvvəl gələn sözlərin ilk hərflərinin konkotenasiya olunması (ardıcıl olaraq birləşdirilməsi) nəticəsində alınan formal sözlə (formal sözün hərflərinin sayı mötərizə içərisindəki ixtisarinin hərflərinin sayı ilə təyin olunur) müqayisə etmək lazımdır. Üst-üstə düşmə halında həmin ixtisar və ona aid digər parametrləri özündə saxlayan lüğət məqaləsinə uyğun yazını verilənlər bazasında (VB) yerləşdirmək lazımdır. Əks halda cümlələr massivinin növbəti elementinə keçməklə prosesi başa çatdırmaq lazımdır.

Yaddan çıxarmaq olmaz ki, mürəkkəb adlara uyğun ixtisarlara böyük hərflərlə yazıldığı halda, onu təşkil edən sözlər kiçik hərflərlə də başlaya bilər, məsələn, sistem proqram təminatı (SPT), tətbiqi proqram təminatı (TPT) və s. Bunu nəzərə alaraq açılan mötərizə işarəsindən əvvəl gələn sözlərin ilk hərflərinin konkotenasiya olunması nəticəsində alınan formal sözü müqayisədən əvvəl böyük hərflərə çevirmək lazımdır [3].

Yuxarıdakı izahdan sonra mürəkkəb adlardan ibarət lüğətin yaradılmasının avtomatlaşdırılması üçün emal olunan mətndə formalizasiya elementlərinin olduğunu nəzərə alaraq, kompüterdə realizə alqoritmını aşağıdakı kimi vermək olar:

1. Emal olunacaq mətnin cümlələrindən ibarət birözlü cümlələr massivinin yaradılması (cümlələri bir-birindən ayırmaq üçün “.”, “:”, “?”, “!” və s. işarələrindən istifadə etmək olar);

2. Massivin ilk elementindən başlayaraq cümlə daxilində mötərizə ilə əhatələnmiş ifadənin olub-olmamasının müəyyənləşdirilməsi;

3. Əgər mötərizə ilə əhatələnmiş ifadə yoxdursa, cümlələr massivinin növbəti elementinə, başqa sözlə, 2-ci addıma, əks halda növbəti addıma keçməli;

4. Mötərizə içərisindəki mətn fraqmentinin abbreviatura olub-olmadığının müəyyənləşdirilməsi;

5. Əgər abbreviatura deyilsə, 2-ci addıma, əks halda növbəti addıma keçməli;

6. Cari cümlədəki sözlərdən ibarət sözlər massivi yaratmalı (bu məqsədlə cümlə daxilindəki sözlərin bir-birlərindən ayrılmasını təmin edən boşluq (" ") işarəsindən istifadə etmək lazımdır);

7. Abbreviaturada simvolların sayının müəyyənləşdirilməsi;

8. Sözlər massivindən abbreviaturanı daxilinə alan açılan mötərizə işarəsinə qədər, ardıcıl olaraq ixtisardakı simvolların sayı qədər sözlərin ilk hərflərindən ibarət formal söz yaratmalı;

9. Həmin sözü böyük hərflərə çevirməli və abbreviatura ilə müqayisə etməli;

10. Əgər üst-üstə düşürlərsə, abbreviatura, onun açılışı və digər parametrlərini özündə saxlayan lüğət məqaləsinə uyğun yazını xarici məlumat daşıyıcısında yerləşdirməli, əks halda 2-ci addıma keçməli;

11. Cümlələr massivinin elementləri sona çatana kimi prosesi davam etdirməli.

Bu alqoritmə uyğun Visual Basic dilində tərtib olunmuş proqram aşağıda verilmişdir:

```
Dim cumle, metn, zen, h As String
Dim n, k, l, m, mm, j As Integer
Dim t As Boolean
' Ayırıcı işarələr zənciri
zen = ".,:;!?"
' Mətnin daxil edilməsi
metn = Selection.Text
n = Len(metn)
' Mətnədə cümlələrin sayı
i = 1: j = 0
While i <= n
h = Mid(metn, i, 1)
t = (h = ".") Or (h = ";") Or (h = ":") Or (h = "!") Or (h = "?")
If t = True Then j = j + 1
i = i + 1
Wend
' Ayırıcı işarələrin yerini bildirən və cümlələrdən ibarət massivin təsviri
ReDim prob(j) As Integer, cumlee(j) As String
' Ayırıcı işarələrin mövqeyindən ibarət massivin yaradılması
j = 0
For i = 1 To n
h = Mid(metn, i, 1)
mm = InStr(1, zen, h)
If mm <> 0 Then j = j + 1: prob(j) = i
```

```
Next i
' Cümlələr massivinin yaradılması
cumlee(1) = Left(metn, prob(1) - 1)
For i = 2 To j
cumlee(i) = Mid(metn, prob(i - 1) + 1, prob(i) - prob(i - 1) - 1)
Next i
Open "C:\Users\User\Desktop\lugget" For Output As #10
d = ", " 'ayirici simvol
ii = 0
7 ii = ii + 1
If ii > j Then GoTo 9
cumle = cumlee(ii)
n = Len(cumle)
k = 0
For i = 1 To n
If Mid(cumle, i, 1) = " " Then k = k + 1
Next i
ReDim nn(k) As Integer, sozler(k + 1) As String
l = 1: m = 1
While l <= k
nn(l) = InStr(m, cumle, " ")
m = nn(l) + 1
l = l + 1
Wend
sozler(1) = Mid(cumle, 1, nn(1) - 1)
For i = 2 To k
sozler(i) = Mid(cumle, nn(i - 1) + 1, nn(i) - nn(i - 1) - 1)
Next i
sozler(k + 1) = Mid(cumle, nn(k) + 1)
bn = 0: sn = 0
For i = 1 To n
h1 = Mid(cumle, i, 1)
If h1 = "(" Then bn = i 'mötərizənin başladığı mövqe
If h1 = ")" Then sn = i 'mötərizənin qurtardığı mövqe
Next i
If (bn = 0) And (sn = 0) Then GoTo 7
abbr = Mid(cumle, bn + 1, sn - bn - 1)
abbrm = "(" + abbr + ")" 'abbreviaturanı saxlayan mətndəki söz
'abbreviaturanın cümləyə daxil olan sözlər massivinin köməyiylə formalaş-
dırılması
For i = 1 To k + 1
If abbrm = sozler(i) Then m = i: GoTo 2
Next i
2 n1 = Len(abbr)
```

```
For i = 1 To n1
If Asc(Mid(abbr, i, 1)) > 90 Then GoTo 7
Next i
soz = "": fraq = ""
For i = m - n1 To m - 1
soz = soz + Left(sozler(i), 1)
frac = frac + sozler(i) + " "
Next i
If UCase(soz) <> abbr Then GoTo 7
MsgBox (soz)
MsgBox (abbr)
Print #10, abbr, d, frac
GoTo 7
9 Close #10
```

Nümunə olaraq götürülən “Azərbaycan Dillər Universiteti (ADU) Azərbaycanda xarici dil mütəxəssisləri, müxtəlif sahələr və beynəlxalq münasibətlər sahəsində peşəkar mütəxəssislər hazırlayan yeganə Universitetdir. ADU respublikamızın digər ali məktəbləri, o cümlədən dilçi mütəxəssislər hazırlayan Bakı Slavyan Universiteti (BSU) ilə də sıx əməkdaşlıq şəraitində fəaliyyət göstərir. Son vaxtlar ADU xarici ölkələrin müvafiq ali məktəbləri, məsələn, Rusiya Federasiyasının Moskva Dövlət Linqvistik Universiteti (MDLU) ilə də əməkdaşlıq haqqında müqavilə imzalamışdır. Belə ki, MDLU-da Azərbaycan dili və Mədəniyyət Mərkəzi fəaliyyət göstərir” mətn fraqmentinin əsasında tərtib olunmuş proqramın köməyiylə aşağıdakı mürəkkəb adlar lüğətini almış olarıq:

ADU Azərbaycan Dillər Universiteti
BSU Bakı Slavyan Universiteti
MDLU Moskva Dövlət Linqvistik Universiteti

Ədəbiyyat

1. Mahmudov M. Kompüter dilçiliyi. Bakı: “Elm və təhsil”, 2013.
2. Fətullayev Ə.B. Azərbaycan-ingilis maşın tərcüməsi sistemi üçün rəqəmsal modelləşdirmə metodunun işlənilməsi və tətbiqi // Fiz-riy.f.d. ... dis.avtoref., Bakı, 2006.
3. Məlikov G.Y., Müslümov V.B., Novruzov A.H. Tətbiqi dilçilik məsələlərinin MS Office-də həlli. Bakı: “UniPrint”, 2012.

Summary

The Algorithm and Program of Creating a Complex Dictionary of Compound Names Based on Definite Text

The Article deals with the dictionary of collocations used in translation from one language to another and the automatic algorithm and program of compound names on the basis of a computer text.

Резюме

Создание словаря, содержащего сложные имена на основе конкретного текста алгоритм и программа

В статье представлен алгоритм, программа для составления части сложных имен часто используемого словаря составных слов автоматически на основе определенного компьютерного текста, который обычно используется в системах перевода на другие языки.

Rəyçi: dos., fil.f.d. C.Babayev

Günel Cəlilova
Azərbaycan Dillər Universiteti

İNGİLİS DİLİNDƏ ENİB-QALXAN TONUN PRAQMATİK XÜSUSİYYƏTLƏRİNƏ DAİR

Açar sözlər: enib-qalxan nüvə tonu, şkalayar münasibətlər, praqmatik funksiya, praqmatik töhfə, tərəddüd

Key words: falling-rising tone, scalar relationship, pragmatic function, pragmatic contribution, uncertainty

Ключевые слова: нисходяще-восходящий тон, скалярные отношения, прагматическая функция, прагматический вклад, неопределенность

Təcrübələr nəticəsində toplanmış məlumatların təhlili göstərir ki, enib-qalxan nüvə tonu sözləmin şərhinə kontekstdən asılı olmayan, müstəqil töhfə verir: danışanın fikrində əmin olmadığını, tərəddüdü olduğunu ifadə edir. Qreqori Uard və Culia Hişberqə [10, s.747] görə enib-qalxan tonun düzgün istifadəsi üçün iki əsas şərtin olması gərəkdir: (a) sözləmdə istinad olunan məsələ işləndiyi kontekstdə müəyyən skalyar münasibətlərlə bağlı olmalıdır; (b) danışanın şkalaya yaxud skalyar dəyərə olan tərəddüdü məntiqli olmalıdır. Belə bir tərəddüdün ifadəsi sözləmin şərhinə praqmatik töhfə verir. Bu yolla kinayə, nəzakətlilik də ifadə oluna bilər.

Enib-qalxan ton ədəbiyyatda müxtəlif adlar altında tədqiq olunmuşdur: K.Payk “2-4-3 kontur” (1945), D.Bolinger “Aksent A” (1958), R.Kinqdon “3-cü və 4-cü ton” (1958), M.Şubiger (1958) və R.Qunter (1972) “enən-qalxan kontur”, M.Hallidey “4-cü ton” (1967), R.Cakendof “B Aksent” (1972), O’Konor və Arnold (1961), R.Ləd (1980) və A.Katler (1977) “enib-qalxan ton”, C.Binq “A-qalxan kontur” (1979).

Enib-qalxan nüvə tonundan bəhs edən müəlliflər arasında əsasən iki məsələdə fikir-ayrılığı vardır: (a) tonun fonetik xüsusiyyətləri hansılardır və onu digər konturlardan nə fərqləndirir; (b) onun mənası necə xarakterizə olunmalıdır.

Əksər dilçilər enib-qalxan tonu kəskin enmə və terminal qalxma ilə xarakterizə olunan nüvə tonu kimi qəbul edirlər.

Enib-qalxan tonun sözləmin mənasına verdiyi töhfəni ayrı-ayrı müəlliflər aşağıdakı kimi qiymətləndirmişdirlər. M.Hallideyə görə [7, s.27] bu töhfə “şərtə bağlı hökm yaxud cavabdır (fikirlə bağlı “amma” vardır)”; R.Lədə görə [13, s.153] “qrup daxilində mərkəzdir”; C.Binqə görə [1, s.205-206] “şərt yaxud nəzərdə tutulan, amma deyilməyən ziddiyyətdir”; K.Qussenhovenə görə [6] “ortaq birlikdən dəyişkən olanın seçilməsidir”; M.Liberman və İ.Saqa görə [15, s.423-425] “ziddiyyətdir”.

R.Ləd enib-qalxan tonu enən tonla qarşılaşdıraraq iddia edir ki, enən ton yeni və gözlənilməz olanı göstərdiyi halda, enib-qalxan ton elementi kontekstdə nəzərdə tutulmuş qrupa bağlayır. Enən ton “kəskin” olduğu halda, enib-qalxan ton

“nəzakətli yumşaltmadır”. Enən ton “həvəsli razılıq” ifadə etdiyi halda, enib-qalxan ton narazılıq, yaxud düzəliş bildirir.

A: Do you want a glass of water? [Ləd, nümunə 19]

B: I'll have \beer/.

Enib-qalxan ton ilə tələffüz edilən bu cavabı R.Ləd belə şərh edir: “Sən mənə içməyə bir şey təklif etdin – su əvəzinə pivə olsa, necə olar?” Enən ton ilə isə cavab çox kobud səslənər, çünki burada imtina edib və əvəzinə başqa bir içki istəmək üçün yumşaldıcı yaxud nəzakətli bir söz yaxud fraza işlənməyib [13. s.155].

K.Qussenhovenə görə [6, s.81-83] enib-qalxan ton üçün topla-üzv əlaqəsi əsas deyildir. O inanır ki, ümumiyyətlə, intonasiyanın mənası danışanın kommunikativ niyyətlərinin funksiyasıdır. Enib-qalxan tona gəlicə isə, onun kommunikativ niyyəti seçməkdir, yəni danışanın “müştərək bilikdən dəyişəni” seçməsi. Müştərək bilik dedikdə, K.Qussenhoven “danışanların əldə etdikləri anlaşma” nəzərdə tutur.

Qreqori Uard və Culia Hişberqə görə enib-qalxan tonla danışan kontekst daxilində müəyyən söyləmə qarşı tərəddüdünü ifadə edir. Danışan söyləmin diskursa uyğun olub-olmadığı barədə şübhəlidir. Bu fikir, adətən, R.Lədin dediyi kimi, topla-üzv münasibətləri çərçivəsində olur. Məsələn;

A: You have a VW, don't you? [Lədin 18-ci nümunəsi]

B: I've got an \O/pel.

R.Ləd bu cavabı belə izah edir: “Sən xarici maşınlar (alman maşını, balaca maşın) barədə soruşdun – Opel uyğundurmu?” [13, s.154].

Qreqori Uard və Culia Hişberq iddia edirlər ki, danışan enib-qalxan ton ilə topla-üzv münasibətlərindən daha geniş miqyaslı münasibətlər ifadə edə bilər. Bu miqyası müəyyən etmək üçün onlar şkala məfhumundan istifadə edirlər. [9]

Skalyar dəyər varlığa, əlamətə, hadisəyə, fəaliyyətə, zamana və məkana, yaxud belə elementlərin toplusuna aid ola bilər. Şkalalar, həmçinin, digər iyerarxiik və ya xətti ardıcılıqlarla, məsələn, məkan və ya zaman ardıcılıqları, prosesin mərhələləri, və sinif/alt sinif, varlıq/əlamət, yaxud hissə/bütöv əlaqələri ilə müəyyən oluna bilər.

A: Did you read the first chapter? [10, 25-ci nümunə]

B: I read the first \half/ of it.

Göründüyü kimi, bu nümunə hissə/bütöv münasibətlərini ifadə edir, hissə fəslin bir hissəsidir.

A: Have you, me, and Ellen ever had dinner together? [10, 33-cü nümunə]

B: We've had \lunch/.

Burada daha yüksək dəyər olan “yeməklər” birinci “şam yeməyi”, sonra isə “nahar” kimi əks olunmuşdur.

Enib-qalxan ton üçün danışanın şkalanı necə qavraması mühüm şərt olduğuna görə onun əsas funksiyası danışanın münasibətini, xüsusilə də, qavranılmış şkaladan danışanın istifadəsində tərəddüdünü ifadə etməkdir.

Qreqori Uard və Culia Hişberq tərəddüdü üç növə ayırırlar: [10, s. 765]

1) söyləmədəki fikri hər hansısa bir şkalaya aid etməyin mümkünlüyü barədə tərəddüd

2) müvafiq şkalanı seçmək barədə tərəddüd

3) şkaladan dəyər seçimi barədə tərəddüd

Bir şeyi də qeyd etmək lazımdır ki, enib-qalxan tondan istifadə etmək üçün sözün əsl mənasında “tərəddüdlü” olmağa ehtiyac yoxdur, bu tonu nəzakətli olmaq, kinayə ifadə etmək, yaxud ehtiram nümayiş etdirmək məqsədilə ilə də işlətmək olar. Amma həmişə enib-qalxan ton şkala yaxud skalyar dəyərə bağlı olur.

Enib-qalxan ton o zaman 1-ci növ tərəddüd bildirir ki, danışan müəyyən kontekstdə, ümumiyyətlə, hər hansı bir şkalanın işlənməsinin müvafiqliyinə şübhə edir.

A: So you speak Sephardic? [10, 52-ci nümunə]

B: Huh?

A: Do you speak Ladino?

B: I speak \Spa/nish.

Burada B əmin deyildir ki, A yalnız B-nin Ladino dilini bilməsi ilə maraqlanır, yaxud digər iber dilləri biliyi də onu qane edə bilər. Deməli, enib-qalxan ton ilə B şkalanın bu kontekstdə uyğun olduğu barədə tərəddüd ifadə edir.

Enib-qalxan ton o zaman 2-ci növ tərəddüdü ifadə edir ki, danışan kontektlə əlaqəli ola biləcək şkalalar arasından münasib şkalanı seçdiyi barədə şübhəli olur. Aşağıdakı misalda B “həftənin günlərinin” yaxud “ayın tarixinin” daha mühim olmasından şübhə edir.

A: The party is Friday the seventeenth. [10, 55-ci nümunə]

B: \Fri/day isn't the seventeenth.

B: Friday isn't the seven\teenth/.

Buna bənzər olaraq, enib-qalxan ton danışanın dinləyicinin şkala seçimində onunla razılaşacağı barədə şübhəni də ifadə edir.

A: Is she taking any medication? [10, 56-cı nümunə]

B: \Vi/tamins.

B A-nın müalicə məqsədilə vitaminlər qəbul edib-etməməsindən əmin deyildir. Yəni B əmin deyil ki, A vitaminlərlə müalicə arasında olan bağlılığı sinif/yarımsinif əlaqəsini ifadə edən şkalanın dəyəri kimi qəbul edir.

2-ci növ tərəddüd linqvistik ikimənəlilik üzərində də qurula bilər.

A: Are you a doctor? [10, 58-ci nümunə]

B: I have a Ph.\D/.

Burada B tibbi həkim yaxud elmi dərəcə anlayışının daxil olduğu şkala seçiminin daha münasib olduğundan şübhə ifadə edir.

Enib-qalxan ton 3-cü növ tərəddüd də ifadə edə bilər. Bu o zaman baş verir ki, danışan şkala seçimindən deyil, söyləmədəki fikrin o şkaladakı mövqeyindən əmin olmadığını göstərmək istəyir.

B: I'm so excited. My girlfriend is coming to visit tonight. [10, 60-cı nümunə]

A: From far away?

B: From suburban Phila\del/phia.

Burada Qərbi Filadelfiyada yaşayan danışan məsafə şkalasında şəhərtrafi Filadelfiya yaşadıkları məkandan uzaq hesab olunub-olunmadığı barədə şübhə ifadə edir.

A: Have you ever been West of the Mississippi? [10, 62-ci nümunə]

B: I've been to Mis\sou/ri.

Burada B Missuri və Missisipinin aid olduğu coğrafi şkalada Missurinin Missisipidən qərbdə yerləşib-yerləşmədiyindən əmin olmadığını ifadə edir.

Ümumi sual cümlələri qısa "bəli/xeyr" cavabı verərkən danışan maksimal məlumatlılığı olmayan minimal cavabla birbaşa cavabı verə bilmədiyini yaxud vermək istəmədiyini ifadə edir.

Araşdırmalar enib-qalxan tonun diskurs funksiyasını da müxtəlif dəyərləndirmişdirlər; ikimənalı söyləmlərin mənasını aydınlaşdırmaq, cümlənin hərfi mənasını inkar etmək, inkar cümlələrdə uyğun sinfin inkar olunmamış üzvlərini təsdiq etmək və s.

Qreqori Uard və Culia Hişberq enib-qalxan tonun diskurs funksiyasını yalnız danışanın tərəddüdünü, şübhəsini çatdırmaqda görürlər, lakin qeyd edirlər ki, bu tərəddüd digər funksiyalar da doğura bilər [10, s.772].

Bəzən danışan şkala yaxud şkalanın hər hansısa bir dəyərindən əslində şübhə etmədən də enib-qalxan ton ilə müəyyən sosial yaxud ritorik effekt əldə etmək üçün tərəddüd ifadə edə bilər. R.Lədin yuxarıda verilmiş "nəzakətli yumşaldıcı effektli" cümləsi buna misal ola bilər.

Enib-qalxan ton zarafat yaxud kinayə effekti yaratmaq üçün də istifadə oluna bilər. Məsələn,

A: Did any linguists come to the colloquium yesterday? [10, 84-cü nümunə]

B: Well, \X/ did.

Burada B enib-qalxan ton istifadə etməklə X-in dilçilər sinfinə aid olmasına kinayə ilə yanaşır.

Qreqori Uard və Culia Hişberqə görə enib-qalxan ton kontekstdən asılı olmayan məna ifadə etdiyinə görə onun istifadəsi müstəqildir, yəni istənilən enən tonu enib-qalxan tonla əvəz etmək mümkündür və bu zaman söyləmin ifadə etdiyi məna dəyişərək tərəddüd bildirəcəkdir. Aşağıdakı dialoqa nəzər yetirək:

A: Do you have jello? [10, 88-ci nümunə]

a. B: We have \pie/.

b. B: # We have \pie/, which we know you won't eat.

c. B: We have \pie, which we know you won't eat.

B a cavabında 1-ci növ tərəddüd ifadə edir, yəni A-nın jelatinli deserdən başqa desertlərlə də maraqlandığından şübhə edir. Lakin b uyğun cavab deyildir, çünki əsas cavaba əlavə olunmuş cümlə tərəddüdü yox edir, budaq cümlədəki fikrin doğru olduğu halda c cavabı münasibdir.

Ədəbiyyat

1. Bing Janet. Aspects of English prosody. Amherst: University of Massachusetts dissertation. 1979. [Duplicated by the Indiana University Linguistics Club, 1980]
2. Bolinger Dwight. A theory of pitch accent in English. Word 14. 1958, p.109-149.
3. Bolinger Dwight. Intonation and its parts. Lg. 58. 1982, p.505-33.
4. Cutler Anne. The context-dependence of 'intonational meanings'. CLS 13. 1977, p.104-15.

5. Gunter Richard. Intonation and relevance. Intonation: selected readings, ed. by Dwight Bolinger. Harmondsworth: Penguin, 1972, p.194-215.
6. Gussenhoven Carlos. A semantic analysis of the nuclear tones of English. Bloomington: Indiana University Linguistics Club, 1983.
7. Halliday Michael A. K. Intonation and grammar in British English. The Hague: Mouton, 1967.
8. Hirschberg Julia. Scalar implicature and indirect responses to yes-no questions. Technical Report MS-CIS-84-9, University of Pennsylvania, 1984.
9. Hirschberg Julia. and Gregory Ward. A semantico-pragmatic analysis of fall-rise intonation. CLS 20. 1984, p.173-80.
10. Hirschberg Julia. and Gregory Ward. Implicating Uncertainty: The Pragmatics of Fall-Rise Intonation. Language, Vol. 61, No. 4/ 1985, p. 747-776.
11. Jackendoff Ray. Semantic interpretation in generative grammar. Cambridge, MA: MIT Press, 1972.
12. Kingdon Roger. The groundwork of English intonation. London: Longmans, 1958.
13. Ladd D. Robert. The structure of intonational meaning. Bloomington: Indiana University Press, 1980.
14. Liberman Mark and Alan Prince. On stress and linguistic rhythm. LI 8. 1977, p.249-336.
15. Liberman Mark and Ivan Sag. Prosodic form and discourse function. CLS 10. 1974, p.416-427.
16. O'Connor J. D. and G. F. Arnold. Intonation of colloquial English. London: Longmans, 1961.
17. Pike Kenneth. The intonation of American English. Ann Arbor: University of Michigan Press, 1945.
18. Schubiger Maria. English intonation: Its form and function. Tubingen: Niemeyer, 1958.

Summary **Pragmatic Peculiarities of Fall-Rise in English**

The article deals with the different viewpoints about the use and functions of fall-rise intonation contour and forms an opinion that makes a context-independent contribution to utterance interpretation: the conveyance of speaker uncertainty. Author introduces the notion of “scale” and “scalar relationship” in order to clarify uncertainty. The types of uncertainty have also been presented in the paper.

Резюме **О прагматических особенностях нисходяще-восходящего тона** **в английском языке**

В статье рассматриваются различные точки зрения в использовании и функциях нисходяще-восходящего интонационного контура, что и вносит самостоятельный от контекста вклад в интерпретацию высказываний, передача неуверенности говорящего. Для прояснения «скалярное отношение». В статье также говорится о типах неопределенности.

Rəyçi: fil.ü.f.d. A.Məmmədova

Ketevan Baramidze
Tbilisi State University

**FEATURES OF HIGH-QUALITY LEGAL TRANSLATIONS IN
GENERAL AND IN TERMS OF EU INTEGRATION AND
COMPARATIVE ANALYSIS OF THE ORIGINAL AND TRANSLATED
VERSIONS OF LAW ON STATE SECRETS**

Keywords: *legal translation, stylistic infelicities, mistranslation*

Açar sözlər: *hüquqi tərcümə, üslubi səhvlər, yanlış tərcümə*

Ключевые слова: *юридический перевод, стилистические ошибки, неправильный перевод*

ABSTRACT

The paper entitled features of high-quality legal translations in general and in terms of EU integration and comparative analysis of the original and translated versions of the Law on State Secrets aims to demonstrate how heavily legislation depends on style and how stylistic infelicities or seemingly insubstantial errors can result in the production of a poor translation by first focusing on the requirements that must be met by translated texts for them to be considered high-quality and then comparing two different version of the Law of Georgia on State Secrets to arrive at the corresponding conclusions assisting Georgian legal translators in avoiding common errors. This article highlights key characteristics of legal language and the necessity to fulfil certain requirements on the part of the legal translator as well as presents examples of typical errors made in the process of translation through analyzing two translated versions of the same law and suggests ways leading to producing quality legal translations. In writing this article, a case study research methodology has been applied. The aim is to demonstrate how seemingly insignificant errors can significantly worsen the quality of translated texts and provide Georgian legal translators with some useful tips by presenting mistranslated examples and ways to avoid typical errors through analysis of two different translated versions of the original legal text.

I. INTRODUCTION

Importance of Legal Translation

“Justice forms part of human culture. It follows that the language of the law forms part of general linguistic culture...Given that legal language is used in important contexts and by nature it is dignified, even solemn, this language strongly influences ordinary language – sometimes negatively, sometimes positively [1].”From this it follows that the importance of legal language and legal translation is obvious, and for our country it became even more important on 27th June of 2014, when the Association Agreement between Georgia and the European Union was signed resulting in the necessity of harmonization of the legislation of Georgia with that of the EU. Precisely for this purpose, a translation Center stuffed with

adequately trained translators produced within the special programme by the Legislative Herald of Georgia and the British Council Georgia was created by the Georgian Government, since previously produced Georgian legal translations were low quality and with no legal force. This undoubtedly contributed to the paramount task of approximation of EU and Georgian legislation as well as development of the field of law. However, legal translation still proves to be a challenging aspect of translation, and being one of the specially trained Georgian legal translator, the author of this article hopes that this attempt to make it less challenging for Georgian legal translators will yield the intended result.

This article starts with presenting the key features of legal language, requirements that should be met on the part of the legal translation for the translation to be defined as adequate, three prime characteristics of a high-quality legal translation, strategies used by the legal translator to perform them, the methods to solve terminology related issues, and then carries out the comparative analysis of two translated texts of the Law of State Secrets by providing the corresponding examples of mistranslations to prove that seemingly insubstantial errors can substantially deteriorate the quality of a translated text.

II. “Legal translation is a special and specialized area of translation activity. This is due to the fact that legal translation involves law, and such translation can and often does produce not just linguistic but also legal impact and consequence...Therefore, it is essential that the legal translator have a basic understanding of the nature of law and legal language and the impact it has on legal translation” [2]. In addition to this, it also requires to know specific characteristics of legal language, which are as follows:

- a. precision;
- b. peculiar sentence structure/long and winding sentences;
- c. use of foreign phrases instead of English, such as *prima facie*, *inter alia*, *sui generis*, *de facto*, *pro forma*, *ultra vires*, *pro rata*, *per annum*, *per se*, *force majeure*, *bailiff*, *acquis*, *mortgage*, *parole*, etc.;
- d. frequent use of modifiers and passive voice;
- e. use of archaisms, such as *hereinafter*, *thereunder*, *hereby*, *whereby*, *thereunto*, *pursuant to*, *without prejudice to*, *subject to*, *notwithstanding*, *in accordance with*, etc.;
- f. repetition of words, when two or three near synonyms are combined, such as *each and every*, *null and void*, *fit and proper*, *fair and equitable*, etc.;
- g. frequent conditionals; some of the indicators of condition or hypothesis are: *should*, *unless*, *provided that*, *in the event of*, etc.;
- h. impersonal style.

In order to create successful legal translations, retaining all these features of the original text in a translated version is certainly mandatory; however, in addition to this, a thorough understanding of the SL and the TL legal systems, as well as legal terms or concepts on the part of the translator is absolutely compulsory for the purposes of creation of adequate translations of legal texts. The fact that Georgian legal system is a part of the civil law family and English

legal system of the common law family makes the legal translator's task of provision of adequate translations even more challenging, since certain terms are transferred differently within these two law families. "To translate a text from the language of a civil law country to the language of another civil law country is generally less complicated than to translate the same text to the language of a common law country. Translators must be familiar with the legal culture of the target language in order to reformulate an equivalent meaning through what they judge to be the most appropriate linguistic and legal expressions" [3].

Similarly, a legal translator, like any other translator, needs to take account of a specific context and apply terms accordingly, since, a term which has one specific meaning in one legal system can have multiple meanings in another; for example, "lawyer" in Georgian has two equivalents "lawyer (ოფისტი)" and "prosecutor (ადვოკატი)" and an "asset" has five equivalents in Georgian: "property (ქონება)", "capital (კაპიტალი)", "fund (ფონდი)", "financial means (სახსრები)", and "assets (აქტივები).

As it has already been mentioned, in the realm of legal translation, precision is in the ranks of top most important factors, and the translator must maintain equivalence at word level of the original text by making proper lexical and terminology choices and in the translated legal text, never produce certainty instead of vagueness and obscurity instead of clarity. From this it follows that honoring fidelity to the original is mandatory, however, word-for-word translation is unacceptable. Fidelity to the original no longer implies fidelity to the source text and following its syntax, terminology and style with slightest variations only; today it implies fidelity "to the uniform intent of the single document, i.e. what the legislator or negotiators intended to say" [8].

Besides special requirements for application of language and the legislation varying in different countries, correct use of style in translated legal texts is also compulsory since it guarantees preciseness in formulation, logical structure and authenticity of the original. Consequently, translated documents must reflect the contents of the original together with its legal particularities. Simultaneously, it should observe the rules of the legal system of the country where the translation is intended to be applied.

Thus, when translating Georgian legal documents into English or when translating for the European Union, familiarity with The English Style Guide of the European Commission's Directorate-General for Translation, in which style refers to a set of accepted linguistic conventions is required. It is the universally recognized truth that legislation depends heavily on linguistic conventions, such as titles and headings, numbering and lettering, capitalization and punctuation, etc. Therefore, familiarity with the Guide is truly significant for the purposes of producing successful translations. The Guide comprises two parts, with the first part dealing with linguistic conventions and the European Union treaties, legislation, institutions, publications, etc. Regular use by translators of The Guide is the best possible way to become familiar with it.

Hence, the three core characteristics of an adequate legal translation are as follows:

1. appropriate extent of fidelity to the source text -- maintenance the source culture's features rather than depriving the text of their specific character; localization only when necessary;

2. application of proper terms -- simple term equivalence in specific cases and matching proper equivalents to terms from one law family in the other when required;

3. correct use of style, since as it has already been mentioned, linguistic conventions, such as titles and headings, numbering and lettering, capitalization and punctuation are of utmost significance in legislation.

The aforementioned features which are shared by all adequately translated legal documents make a translator to constantly connect the translated text to the source language's culture, by not only applying different relevant strategies but also using a two-fold approach, which comprises: thorough analysis of the content of the source text to decipher all the meanings included in it; similar analysis will be of both linguistic and legal nature, since without specialist legal knowledge the text is impossible to be appropriately comprehended. This implies that the translator must analyze some of the legal bases of the text's meaning through "either studying the actual Acts and Regulations which govern the shape of a document, or find some other accessible information or credible consultants through which any possible doubts can be dispelled" [5].

Methods to resolve terminology issues

The crucial importance of terminology in legal translation cannot be doubted, and the fact that the legal translator must be versed into law is also indisputable. However, finding suitable equivalents of legal terms is still challenging and time-consuming especially when having tight deadlines to meet with little time to carry out comprehensive comparative-law analyses. In addition to turning to dictionaries, either monolingual or bilingual legal dictionaries, experienced translators use other methods to tackle terminology related issues. This is especially true for Georgian legal translators, particularly for those who work within the EU context, since Georgian-English law dictionaries are not as comprehensive as required. Hence there are a number of methods which typically are used by legal translators for the purposes of finding appropriate equivalents for legal terms in the original, which are as follows:

a. *CAT tools, such as SDL Trados*, enabling the legal translator for whom consistency is of utmost importance to have an unimpeded access to translation memories with already verified and established terms and by doing so ensure terminological consistency and save time. Also, the Trados Concordance option lets the translator to search the memories for a SL term and learn how it was earlier translated in context. Trados Multiterm is the best way to create glossaries or microglossaries for each project.

b. *search engines, e.g. Google*, enabling the legal translator to search the content of multifarious websites on the Internet, and in the event of Georgian legal

translators the specific website matsne.gov.ge is immensely useful, since it the website offers its users a comprehensive database of all normative acts having legal effect. Users can access to any consolidated normative act, including the history of changes at any stage;

c. *discussion forums, such as Proz.com*, which is an example of an interactive tools where translators ask each other terminological questions and receive answers.

Awareness in terminology search methods is immensely important for legal translators, since it is true that the terms by the translators are usually subjected to examination by the terminologist; however, “translators are not only end-users of the products of terminologists, but sometimes take over the role of terminologists” [4].

III. The language of law is unique and has its unique requirements which must be met by both its users and translators. It is a language for specific purposes, however, it “differs also from other languages for special purposes in that it is entirely created by humans and therefore closely linked to the culture of a particular society” [6]. Legal languages are products of legal systems in which they are used. Obviously, legal systems of different countries apply different legal rules, and, accordingly, legal concepts differ in these countries. Intercultural differences between various legal systems may even cause frequent misunderstandings in international legal communication. Hence, a professional translator always seeks a way to neutralize the change of context of the original legal text, or at least minimize it, when he or she translates a term from the law of a country belonging to a certain legal system into the language of a country belonging to a different system. This is because fidelity first of all requires to account for the context of the original text. This task is particularly challenging to fulfil for Georgian legal translators of English, with the two countries’ legal systems hailing from different law families.

However, comparative analysis of different translated laws, and in this particular case, comparative analysis of the original of the Law of Georgia on State Secrets and two translated versions revealed other errors, which will be the focus of this section of the article.

The carried out analysis demonstrated that the translation by IRIS Georgia is flawed, while the translation by Legislative Herald of Georgia is rather high-quality.

It has already been mentioned above that legislations is immensely dependent on linguistic conventions to which refers style. Style is undeniably extremely important, since awareness of functions and use of specific styles help to improve the quality of communication. In legal language *modality* is particularly noteworthy in this respect.

„Modality may be defined as the manner in which the meaning of a clause is qualified so as to reflect the speaker’s judgment of the likelihood of the proposition it expresses being true” [7].

It is absolutely necessary to take into account that modal verb shall is used in legal texts to define rules and regulations. It is also noteworthy that there are imperative terms subdivided into positive/negative commands and positive/negative

permissions and declarative terms implemented by virtue of being declared. This means that for declarative terms, instead of shall the present simple tense must be used, as in these examples: “*This regulation is hereby repealed,*” “*This Regulation applies to aid granted to SMEs,*” etc. Obviously, shall could be used in these sentences, however, it would cause a change in meaning. If shall is used, the author will no longer be declaring something but ordaining (ruling). Hence, when no idea of futurity or contingency is implied, present simple must be used by the translator.

If we now compare the first and the second translated versions of The Law of Georgia on State Secrets, misuse of shall will become apparent:

Translation 1. Based on the informational sovereignty of Georgia and universally recognized international principles regarding information, this Law *shall regulate* the legal relations with respect to defining information as a state secret, classifying it as secret and protecting it in order to protect vitally important national interests in the areas of defense, economy, external relations, intelligence service state security and protection of law and order.

Translation 2. Proceeding from the information sovereignty of Georgia and universally recognized international principles in the field of information, *this Law governs* the legal relations with respect to deeming information to be a state secret, and classifying and securing such information to protect the vital interests of the country in the areas of defence, economy, foreign relations, intelligence, national security, and law enforcement.

The comparison of the two translations with the original text reveals that in the first version shall is not properly used by the translator, since by writing “*ეს კანონი არეგულირებს ინფორმაციის სახელმწიფო საიდუმლოებად მიჩნევასთან, დასაიდუმლოებასთან და დაცვასთან დაკავშირებულ სამართლებრივ ურთიერთობებს,*” the author of the original declares that the law regulates or governs legal relations without reference to imperativeness.

However, the same cannot be said about paragraph 2 of Article 3 of the Law, which reads: 2. *საქართველოს სახელმწიფო ხელისუფლებისა და ადგილობრივი თვითმმართველობის ორგანოები საქართველოს კანონმდებლობით მათთვის მინიჭებული კომპეტენციის ფარგლებში უზრუნველყოფენ სახელმწიფო საიდუმლოების მიმართ სახელმწიფო პოლიტიკის განხორციელებას.* Here the original clearly focuses on obligation, and, therefore, use of shall in both translations is justifiable, since the prime function of shall in legal language is precisely to impose obligation or express command. Hence, in both below given examples shall is used properly:

Translation 1. The state power bodies and local self-government bodies *shall ensure* implementation of the state policy within the scope of their competence vested in them by legislation.

Translation 2. The government and local self-government bodies of Georgia *shall ensure* observance of this policy within the powers vested in them by law.

In addition to modality, in legal English punctuation also plays an important role. To some, it can be just a form of style, but professional writers and

translators never underestimate punctuation marks for they represent the way we speak just as much as letters. Any translator concerned about the quality of their productions will concur immediately that improper use of punctuation marks can significantly lower the quality of the translated text.

The below presented example from **translation 1** of the Law of Georgia on State Secrets clearly testifies to the aforementioned fact:

1. The Parliament of Georgia:

a) Shall ensure the legislative regulation of protection of information containing a state secret;

b) Shall exercise parliamentary control over compliance with the legislation of Georgia on state secrets and with the international agreements;

c) Shall define the authority of those officials in the staff of the Parliament who ensure protection of state secrets in the Parliament;

d) Within the scope of its competence, shall decide on other issues with respect to defining information as a state secret and protecting it.

The example above from the beginning of Article 4 of the Law has two punctuation/style related issues: 1) inappropriate use of capital letters after semi-colon as according to the English Style Guide, each item should start with a lower-case letter, unless one item in the list consists of several complete sentences. This is the only exception when an upper-case letter is required after a colon, whereas in this particular example, each item completes the introductory sentence and accordingly capital letters constitute errors. In addition, in examining the above presented example, it can easily be noticed that the translator starts each subparagraph with one and the same word “shall” and by doing so makes the text lame. This can be avoided by putting the word “shall” before the semi-colon as it is in **translation 2**:

The Parliament of Georgia shall:

a) provide for a legislative regulation intended to protect information containing a state secret;

b) provide parliamentary control over fulfilment of Georgian legislation and international agreements on state secrets;

c) define the rights of the officials of the parliamentary staff who provide for protection of state secrets within the Parliament;

d) make decisions, within its competence, on deeming information to be a state secret and protecting such information.

The comparison of the two examples is a clear testimony to the fact that punctuation/style is crucial when the quality of translation is evaluated. The entire translation 1 is written in the same style with the same punctuation related errors throughout, and this clearly degrades the entire text, which is why any translator aiming at producing high-quality translations should fully master the use of all punctuation signs applied in their working languages to avoid producing similar low quality translations.

Another style or linguistic conventions related errors can be detected in subtitles in translation 1, and more specifically, capitalization. According to the

English Style Guide, “for long titles and subtitles use a capital only on the first word, on any proper nouns and on any adjectives formed from proper nouns[4].“ Consequently, it can be concluded that in translation 1, all long subtitles are improperly capitalized:

Article 4. The Authority of the State Power Bodies in Defining Information as a State Secret and in Protecting the Secret

Article 5. Defining the Information as a State Secret an Exercising Ownership Rights in a Medium of such Information

Article 6. Financing the Activities for Defining the Information as a State Secret, Classifying it as Secret and Protection of the Secret. etc.

As the examples show, in these long subtitles all main words are capitalized and this clearly contradicts with the rule in the Style Guide as per which for long titles and subtitles upper-case letters must be used “only on the first word, on any proper nouns and on any adjectives formed from proper nouns,” as it is in the corresponding examples in translation 2:

Article 4 - Rights of the government bodies to deem information to be a state secret and to protect it

Article 5 - Exercising title to information deemed to be a state secret and to its media

Article 6 - Financing the measures for deeming information to be a state secret, and for classifying and protecting such information

This paper has already underscored that accuracy in legal translation is of vital significance and close enough is never good enough in legal discourse, since each detail is significant and should be properly conveyed in the translated text. Consequently, misuse of articles can immensely deteriorate the translation and, moreover, even change the meaning of the source text. The extract from Article 17 in Chapter IV from the two translated versions of the Law of Georgia on State Secrets clearly testifies to the aforementioned:

Translation 1

1. The following shall constitute the grounds for removal of the secrecy label from the data:

a) The international obligations undertaken by Georgia with respect to open exchange of such data which previously constituted a state secret;

b) Change of factual circumstances after which protection of the information previously classified as state secret is no longer needed;

c) Expiration of the fixed term; ...

Translation 2

Article 17 - Basis for declassifying secret information

1. The following shall serve as the basis for declassifying information:

a) an international obligation by Georgia to openly exchange the information that used to be a state secret;

b) a change in the objective circumstances as a result of which it is no longer necessary to protect the information that used to be a state secret;

c) expiration of a fixed term; ...

As it can clearly be seen in the examples, the two translated versions of the same section of the law use different articles, e.g., translation 1 reads *“the following shall constitute the grounds for removal of the secrecy label from the data: a) The international obligations undertaken by Georgia with respect to open exchange of such data which previously constituted a state secret”* while translation 2 says *The following shall serve as the basis for declassifying information: a) an international obligation by Georgia to openly exchange the information that used to be a state secret.* The source text corresponding the same sections above reads as follows: *სახელმწიფო საიდუმლოების შემცველი ინფორმაციის განსაიდუმლოებისა და საიდუმლოების გრივის მოხსნის საფუძველია: ა) საქართველოს მიერ იმ ინფორმაციის ღიად გაცვლის შესახებ საერთაშორისო ვალდებულებების აღება, რომელიც სახელმწიფო საიდუმლოებაა.* In view of the original, which says that any obligation rather than the specific one, taken by Georgia can serve as the basis for declassifying information, it can be concluded that article “an” in the second translation is appropriately used. The same applies to subparagraph c of the same article, which reads in translation 1: *The following shall constitute the grounds for removal of the secrecy label from the data: c) Expiration of the fixed term, with article “the” implying the definite period of time,* while translation 2 clearly corresponds to the original: *The following shall serve as the basis for declassifying information: c) expiration of a fixed term, since the original says that any fixed term rather than the predetermined and specific amount of time can serve as the basis for declassifying information.*

The aforementioned is a clear testimony to the fact that misuse of articles in legal translation, in which one comma can make a difference, is absolutely unacceptable.

Conclusion

This paper with its comparative analysis of the original text and the two translations of The Law of Georgia on State Secrets leads to the following conclusions:

- fidelity to the source text first of all requires translators to account for the context of the original text and its intent;
- legal translators must be able to use modality accordingly in transferring the message from the source to the target texts;
- stylistic errors and infelicities substantially lower the quality of translation, and all translators concerned about the quality of their work should master the application of all punctuation marks used in their working languages. For this purposes, regular use and familiarity with The English Style Guide of the European Commission’s Directorate-General for Translation is paramount for legal translators, especially for those working on EU documents;
- In legal translation, which requires an extremely high degree of exactitude, grammatical errors, and particularly misuse of articles, is unacceptable.

Finally, the author hopes that this paper will manage to accomplish its aim of providing interesting insights into the peculiarities of legal translation and will prove useful for Georgian legal translators, especially the less experienced.

References

1. American Translators Association Code of Ethics and Professional Practice, pp 1-5
2. Deborah Cao, *Translating Law* (2007), p. 7.
3. Edgardo Rotman, *THE INHERENT PROBLEMS OF*
4. *LEGAL TRANSLATION: THEOREICAL ASPECTS* (1995), p.189
5. *4.European Commission English Style Guide* (2019), p.28
6. Marta Fischer, *The Translator as Terminologist, with Special Regard to the EU Contexts* (2010), p. 1
7. Matilla, Heikki E. S. 2006. *Comparative Legal Linguistics*. Aldershot: Ashgate Publishing Limited.
8. Quirk, Randolph, Sidney Greenbaum, Geoffrey Leech, and Jan Svartvik. 1989. *A Comprehensive Grammar of the English Language*. Harlow: Longman
9. Susan Šarčević, *New Approach To Legal Translation* (2000), p. 112.
10. *The Revision Manual of the Spanish Department of the European Commission's Directorate-General for Translation*, p.9
11. https://idfi.ge/public/upload/pdf/legislation/en/law_state_secrets.pdf
12. <https://matsne.gov.ge/en/document/download/33280/22/en/pdf>

Xülasə

Yüksək səviyyəli hüquqi tərcümənin ümumilikdə və Avropa Birliyinə inteqrasiya nöqtəyi nəzərindən xüsusiyyətləri və Dövlət Sirləri haqqında qanunun orijinal və tərcümə variantlarının müqayisəli təhlili

Məqalədə hüquqi tərcümədə üslubun vacibliyi qeyd olunur, üslubi xətalara uğursuz tərcüməyə səbəb olması müəyyənləşdirilir. Burada hüquqi dilin xüsusiyyətləri, hüquq tərcüməçisinin rəyət etməli olduğu müəyyən tələblər və tərcümə prosesində rast gəlinən tipik səhvlər nümunələr əsasında göstərilir. Məqsəd xətalara tərcümə mətninin keyfiyyətinə necə təsir etdiyini göstərmək və Gürcüstanın hüquq sahəsində fəaliyyət göstərən tərcüməçilərini orijinal mətnin iki müxtəlif tərcümə versiyalarının nümunələrinin təhlili əsasında məsləhətlərlə təmin etməkdir.

Резюме

Особенности юридического перевода высокого уровня в целом и с точки зрения интеграции в Европейский Союз, а также сравнительный анализ оригинального и перевод текста «Закона о государственной тайне»

В статье подчеркивается важность стиля в юридическом переводе, выявление стилистических ошибок приводящих к переводческим проблемам. Статья также отражает важность ключевых особенностей юридического языка, конкретные требования, которым должен следовать переводчик юридической отрасли, и типичные ошибки, встречающиеся в процессе перевода. Цель состоит в том, чтобы показать, как стилистические ошибки влияют на качество текстового профессионального перевода, и дать рекомендации грузинским переводчикам на основе анализа двух разных версий исходного текста.

ƏDƏBİYYAT

Aynur Səfərli
Bakı Dövlət Universiteti

NURMƏHƏMMƏD ƏNDƏLİBİN “LEYLİ VƏ MƏCNUN” DASTANI VƏ ONUN DİGƏR “LEYLİ VƏ MƏCNUN” ƏSƏRLƏRİ İLƏ (NİZAMİ, FÜZULİ VƏ AZƏRBAYCAN ŞİFAHİ XALQ ƏDƏBİYYATINDAKI DASTAN MƏTNİ) FƏRQLİ VƏ OXŞAR CƏHƏTLƏRİ

Açar sözlər: Leyli və Məcnun, Bəni-Hay tayfası, Amirilər tayfası, dastan, poema,
Key words: Layla and Majnun, Bani-Hai tribe, Amirilər tribe, epos, the poem
Ключевые слова: Лейли и Меджнун, Бани-Хай племя, Амирилер, дастан, поэма

Dünyanın müxtəlif guşələrində böyük dövlətlər quran, dünya mədəniyyətinə yetəri qədər xəzinə bəxş edən türkmən və ərəb xalqlarının öz mənbəyini qədim dövrlərdən alıb gələn ədəbi əməkdaşlığının tarixi də qədimdir. Çünki həm türkmən, həm də ərəb xalqları dünya mədəniyyətinin tərəqqisinə xeyli töhfələr vermiş, bir-birindən çox şey öyrənib, mədəni nailiyyətlərini paylaşan millətlərdir. Türkdilli ədəbiyyatda ərəb məzmunlu olan Leyli ilə Məcnun, Yusif ilə Züleyxa və başqa qəhrəmanlarla bağlı xüsusi əsərlər yazılmışdır. Nizami, Firdovsi, Sədi, Dəhləvi, Hafiz, Cami, Nəvai, Füzuli kimi Nurməhəmməd Əndəlib də Şərq ədəbiyyatının bu ənənəsini davam etdirib, öz yaradıcılığında dastanlara böyük yer vermişdir. Hazırda onun “Leyli və Məcnun”, “Yusif və Züleyxa”, “Baba Rövşən”, “Zeynal Ərəb” dastanları elmə məlumdur. Şairin “Leyli və Məcnun”, “Yusif və Züleyxa” dastanları barədə elm kifayət qədər öz fikrini demiş, yüzlərcə məqalələr çap edilmişdir.

Məşhur alim G.Nəzərov bu dastanın tənqidi mətnini hazırlayıb elmlər doktoru alimlik dərəcəsi almaq üçün dissertasiya yazmışdır. Alimin bu tədqiqatında Əndəlibin həyat və yaradıcılığı ilə bağlı məşhur alimlər N.Qullayev, A.Mülkəmanov, A.Annanurov və başqaları böyük araşdırmalar aparmışlar. Bu tədqiqatlarda dastan, əsasən, məhəbbət məzmunlu dastan kimi araşdırılmışdır. Bu yerdə bir məqamı qeyd etmək lazımdır ki, “Leyli və Məcnun” dastanının baş qəhrəmanlarının tarixi şəxsiyyətlər olduğu, Məcnunun Leyliyə olan uğursuz sevgisini bəyan edən rəvayətlərin əsasında VII əsrin sonlarında yarandığı vurğulanıb [8, s.598]. Əndəlib öz dastanında Məcnunun Leyliyə bir neçə qəzəl həsr etdiyini, onu da adamların yadda saxlayıb, yazıb öyrəndikləri haqqında belə deyir: “Xülasə, aradan bir neçə müddət keçdi, Məcnunun bu əhvalını görüb, gedib Leylinin xalqına: “Filan yerdə bir divanə “Vay, Leyli! Vay, Leyli” – deyib, səs salıb, sinəsinə vurub, onun dediyi qəzəllərdən bir neçə qəzəllər dedi”. Əndəlibin yaradıcılığında eynilə bu üsuldan

“Nəsimi” poemasında da rast gəlirik: “Qəzəllər binəhayət deyib onda, onu yazsa, cənaha sığmaz onda. Yazıb bir neçəsin atdı qara, ki qalsın dostu-yara yadigara. İzi ilə izləyib ərlər bir neçəsini, tapıb mənzum, sahibə eyləyib onu”.

Əvvəllər oxucular Əndəlibin “Leyli və Məcnun” dastanının müxtəlif illərdəki nüsxələrini müqayisə edərkən əsərlərin bir-birindən kifayət qədər fərqləndiyini müşahidə ediblər. Buna görə də zaman-zaman “Əndəlibin “Leyli və Məcnun” dastanının dəqiq nüsxəsi yoxdurmu?” sualı tədqiqatçılar düşündürüb. Türkmən ədəbiyyatının tədqiqi elminə əvvəllər ədəbiyyat tarixinin bel sütunu olan ədəbi əsərlərin tənqidi mətninə yetərli qədər diqqət verilmir, müxtəlif araşdırmalarla ən vacib, ən əsas məsələlərin yanından ötüb keçirdilər. Onun müxtəlif səbəbləri vardır. Ən əsas səbəblərdən biri, klassik ədəbiyyatımızın ərəb qrafikasında yazıldığı və bizə bu qrafikada gəlib çatması idi. Sovet dövründə sovet ideologiyası xalqı, milləti öz ata-babalarının mirasından, ümumiyyətlə, öz keçmişlə əlaqəsini kəsmək üçün 1928-ci ildə ərəb qrafikasını ləvğ edib, onun yerinə latın qrafikasını tətbiq etdi. Bu qrafikanın da Türkiyədə və digər türkdilli respublikalarda istifadə edildiyini, türkmənlərlə türklərin və Sovet İttifaqında yaşayan digər türkdilli xalqların da bir atasının oğulları olduğunu nəzərə alıb, xalqı 1940-cı ildə krill qrafikasına keçməyə məcbur etdilər. Beləliklə, sonrakı nəslin öz keçmişi ilə əlaqəsi kəsildi. Nəticədə, biz keçmiş mirasımıza, ata-babalarımızın qoyub getdiyi milli miraslarına onların nəslə kimi yiyə dura bilmədik [4, s.50-52]. Bağdad vilayətinin nağıl danışanlarının, söz ustalarının dediyinə görə Ərəb ölkəsinin - Amiri camaatının böyüyü olan Seyid Bəni Amiri xoşxasiyyətli, qonaqpərvər, etibarlılığına görə hörmət qazanmış, hünər sahibi bir adam imiş. Ancaq övladsızlıq dərdindən şam kimi əriyirmiş. Xeyrxahlıq edib, Allaha dua edərdi. Bir gün Allah onun dualarını eşidib bir oğul payı verir. Oğlan uşağı o qədər gözəl olur ki, camalı Günəş tək hər yeri işıqlandırır. Uşağın adını Qeys qoyurlar. Qeys dil açıb danışmağa başlayanda “Eşqdən ayırma” şeirini deyib ağlayır. Valideynləri onu özündən böyük oğlanlarla məktəbə yollayırlar. Qeys məktəbdə gözəl üzlü Leyli adlı qıza vurulur. Dərsdən qayıdarkən anası Qeysdən nə öyrəndiyini soruşanda eşq haqqında şeir söyləyir. Anası oğlunun bu halından narahat olub ona bu cür işlərdən vaz keçib elm öyrənməyini məsləhət görüb, eşqini gizli saxlamağı tövsiyə edir.

Leyli də Ərəb qəbiləsinin Bəni Hay (tənə edən xasiyyətli olur buranın camaatı) camaatından olub, Yəmənə Şam arasındakı Nəcd dağında yaşayırmış. Soltan Mahmud hadisədən xəbərdar olanda, qızına dərsə getməyi qadağan edir. Leyli nə qədər anasına yalvarsa da imkansız olan anası dərsə getməyinə icazə vermir. Qeys də Leylini görmədiyindən dəli olur, çöllərdə gəzir-dolaşır, “Məcnun” olur. Oğlunun bu halından narahat olan Bəni Amiri qohum-qardaşı yığıb məsləhət-məhvərəş edib, qərara gəlirlər ki, Qeys üçün Leyligilə elçi getsinlər. Bununla bağlı Leylinin tayfasını da xəbər göndərüb qız qapısına elçi gedirlər. Leylinin qohumları da Qeysin tayfasını xoşluqla qarşılayır. Gəliş məqsədlərini açıqlayanda Leylinin atası bildirir ki, Qeys nə vaxt “məcnun” (“dəli, divanə” demək idi) adını üstündən götürür o zaman Leyli ona qurbandır. Bütün qohumlar məsləhət edirlər ki, Qeysi Məkkəyə aparsınlar ki, dua edib, eşqdən azad olsun. Qeysin sağalmağından ümidlərini kəssələr də Məkkəyə pənah aparırlar. Allahdan eşqinin daha da artma-

sını istəyən Məcnun atasına sirrini bəyan edir ki, onun divanəliyi yalnız Leyli üçün deyil, həm də Allaha olan eşqindəndir. O ilahi eşqə qovuşmayınca divanəlikdən ayılmayacaq. Məcnunun çöllərdə dediyi qəzəl, qəsidə, bədihələr dillər əzbəri olub xalqın dilində gəzməyə başlayır. Ulus camaatı isə buna görə Leylinin atasına tənə edib onu qınayır. Məcnunun eşqi o qədər güclü olur ki, onu bağlayan zəncirləri belə qırıb çöllərə qaçır. Küləklərlə halını Məcnuna xəbər göndərən Leylinin səsinə eşidənlər onun dediklərini yazaraq Məcnuna gətirirdilər.

Bir gün Ərəb qəbiləsindən Əbdus Səlamın oğlu Əsəb ibn Səlam bağdan çıxarkən Leylini görüb aşıq olur, elə tez bir zamanda da elçi göndərir.

Məcnunun bu divanə halından ən yaxın adamı olan Zeyd vasitəsilə xəbər tutan igid padşah Novfəl, Məcnuna kömək edəcəyini bildirib, Leylini Məcnuna almaq üçün savaşa gedir. Savaşı qazanan Novfələ qoşun üzvlərindən bildirirlər ki, Məcnunun dediklərini ciddiyyə almasın çünki o doğurdan da dəlidir. Leyli pis olmasın deyərək savaşı onun camaatının qazanması üçün Məcnunun dua etdiyini bildəndən sonra Novfəl savaşı dayandırır və qızın atasına bildirir ki, qızını kimə istəyirsə ona da versin. Çöllü-biyabanda vəhşi heyvanlarla dostlaşan Məcnun onlarla həmdəm olur, danışır, dərini bölüşür. Məcnun atını verərək ovçudan iki ceyran balası, Novfəlin verdiyi hədiyyələrə isə dağ kəli alır. Birinin boynuna kəndir salıb qapı-qapı gəzdiren qadına yalvarır ki, onun öz boynuna ip salıb qapıları gəzdirsin. Bu yolla Leyliyə ovuşa biləcəyinə ümid edir.

Bu müddət ərzində Ammari ölkəsini bəzəyib Leyli ilə İbn Səlamın toyunu edirlər. Leyli toy gecəsi İbn Səlama bildirir ki, ona toxunarsa illər öncə ona aşıq olmuş pəri hər ikisini öldürür. İbn Səlam da cahil biri olduğu üçün buna inanır və ona toxunmur. İbn Səlam bu münasibətin rüsvayçılığa səbəb olduğunu görüb Leylini Bağdada aparır. Leyli Bəkir adlı birilə başına gələnləri yazaraq Məcnuna göndərir. Bəkir Məcnunun halının pərişan olduğunu görəndə, Leylinin onu unudaraq ərə getdiyini deyir. Bu zaman Məcnunun başını daşla parçaladığını görəndə Bəkir Leylini unutmaması üçün yalandan belə bir yalan demək məcburiyyətində qaldığını deyir.

Oğlunun sağalacağından ümidini itirib xəstələnən Bəni Amiri vəfatından Məcnunun Zeyd vasitəsilə xəbər tutur. Yeddi il İbn Səlamın malikanəsində hər gün Məcnunun dərdilə ağlayıb ah-zar edən Leyli saralılıb-solur. Anasına vəsiyyətini edib canını tapşırır. Vəsiyyət edir ki, məcnun nə zaman onlara gəlsə, onunla yaxşı rəftar etsinlər. Can verərkən Məcnunun ruhu göyərçin kimi onun gözünə görünür. Məcnun bu xəbərdən də Zeyd vasitəsilə agah olur. Məcnun ondan əfv diləmək üçün gələn İbn Səlamı Leylinin məzarı üstünə apararkən elə oradaca "apar məni" qəzəlini deyib canını tapşırır. Məzarda Məcnunu sorğu-sual edən Münkir və Nənkir onun cavablarından razı qalaraq ona Leylinin ruhunu göndəririlər. Və sevənlərin ruhu qovuşub eşqlə məşğul olur. Onların eys-işrətini yuxuda görəndə Zeyd bu sirri ərəb xalqına söyləyir. Onları yanaşı dəfn edəndə belə Leylinin camaatından olanlar etiraz etsələr də, tayfa böyükləri bildirir ki, onlar haqqında pis heçnə danışmasınlar. Bu aşıqlar bir-birini saf, təmiz sevgi ilə sevilər, cismən qovuşmasalar da, ruhən qovuşsunlar.

Dastanda müxəmməs, münacat, müstəzad, varsağı, həsb-i-hal, qəzəl janlarında kifayət qədər şeir nümunələri verilmişdir.

İndi isə Nurməhəmməd Əndəlibin “Leyli və Məcnun” dastanı ilə Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatındakı dastan mətni arasındakı fərqli cəhətlərə nəzər salanda epizodlar arasında fərqlər olduğunu görürük.

Nurməhəmməd Əndəlibin “Leyli və Məcnun” dastanı ilə Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatındakı eyni adlı dastanı müqayisə edərkən bir çox fərqli və oxşar cəhətləri görürük. Həmin fərqlərə nəzər salaq:

Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatındakı dastan mətni ustadnamə ilə başlayıb, şikayətnamə ilə bitir:

“Can deməklə candan can əskik olmaz,
Məhəbbət artırır mehriban eylər,
Çor deməyin nəfi nədir dünyada?
Abad könülləri pərişan eylər” ustadnamə,
“Ay fələk sənin cövründən,
Köçdü insan qalmadı.
Neçələri nakam öldü,
Çox növcəvan qalmadı” (şikayətnamə)

Əndəlibin dastanında isə bu yoxdur. Bundan başqa Əndəlibin dastanında elə epizodlar var ki, Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı dastanında bunlara rast gəlmirik. Həmin epizodlara müqayisəli nəzər salaq. Əndəlibin yazdığı dastanda Qeys Leylini məktəbdə görüb aşıq olur, digərində isə Qeys doğularkən günlərlə ağlayıb səsinə kəsmir. Kim qucağına alsa susmur. Bir gün yenə ağlamağını kəsməyən Qeysi sakitləşdirmək üçün bulaq başına aparırlar. Nəhayət ki, Qeys yaş yarımliq Leylinin qucağında susub sakitləşir. Və məktəbə gedənə qədər Leylinin Qeysgildə onunla qalıb, birlikdə məktəbə getməsi, hətta sevişməsi; Qeysin mollasının yanına gedib halallıq istəməsi (Qeysin bu addımı atması eyni zamanda artıq məktəbə gəlməyəcəyinə işarədir); Çöllərə düşən Qeysi tapmaq ümidi ilə qızlarla gəzməyə çıxan Leylinin gül toplamaq bəhanəsilə qızların hərəsini bir tərəfə göndərüb Məcnunu tapması, ona saatlarca hərəkətsiz sarılarkən başlarının üstünü ilanların kəsməyindən belə xəbərlərinin olmaması; Məcnunun halından xəbərdar olan Nofəl Leylinin atası Soltan Mahmudu hüzuruna çağırırsa da O getmir. Bundan qəzəblənən Nofəl onun ölkəsinə hücum çəkir, Leylinin camaatından xeyli adam məhv olur. Bu zaman Məcnun Leyli bu savaştan üzüləcək deyə Nofəlin qoşununa daş yağdırır. Soltan Mahmudun barışıq edib Nofəldən xoşluqla ayrılması; Leylinin istəyi ilə atasının səyahət təşkil etməsi, Məcnunu görüb, onunla qucaqlaşib yatmağını Çuğul qarının görüb Soltan Mahmuda xəbər çatdırması və Çuğul qarını ilan vurmağı nəticəsində ölməsi; Məcnun istədiyi üçün Zeydin onun boynuna ip salıb Leylinin toyuna aparıb orda oynatması; deyişmələr, şeirlər söylənən zaman sazdan istifadə olunması; kimi epizodlara Əndəlibin dastanında, Qeysin dil açıb təzəcə danışmağa başlayarkən eşq haqqında şeir deməsi; Qeysin sirrini atasına açıqlaması-onun divanəliyinin tək səbəbinin Leyli olmadığı, eyni zamanda Allah eşqindən divanə olduğunu bildirməsi və Allaha qovuşmazsa divanəlikdən ayılmayacağı; İbn Səlam öldükdən sonra Leylinin ata mülkünə qayıtması, ağaca bağlanmış Məcnunun Ley-

lini tanımaması, onu görəndə qaçıb çöllərə üz tutması və elə həmin andaca anasına vəsiyyəət edərək canını tapşırması kimi epizodlara Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatındakı dastan mətnində rast gəlinmir.

– Əndəlibin yazdığı dastanda Qeysin atası-Seyid bəni Amiri varlı-karlı, ulus böyüyü, sayılıb-seçilən bir adamdır. Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatındakı dastan mətnində isə Qeysin atası- Abdulla Bağdadda Firuz adlı varlı bir tacirin yanında köməkçi işləyən sadə bir adamdır. Tacirin etibar və inamını qazandığı üçün Firuz Abdullaya varlı tacirlərdən birinin qızı – Reyhan xanımı alır. Övladı olmayan Firuz xəstələnib yatağa düşəndə bütün var-dövlətini Abdullaya vəsiyyəət edir. Tacirlik edərək varlanan yetim Abdulla çönüb olur varlı xacə Abdulla. O Bağdadın seçilən adamlarından olur.

– Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatındakı dastan mətnində Atası Məcnunu çöllərdən evə ona Leyli ilə toy edəcəyi yalanı ilə gətirdiyi halda, Əndəlibin dastanında Leylinin onlara qonaq gəldiyi yalanını demək məcburiyyətində qalır.

– Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatındakı dastan mətnində elçi gəlmə səbəbləri barədə Qeysin atası söz açdığı halda, Əndəlibin dastanında elçi gəlmə səbəbini ilk soruşan Leylinin atası Soltan Mahmud olur.

– Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı dastanında Məcnun qolundakı bazubəndə sabuta, bir qızıla ahu alır, mantarın yerinə qapı-qapı gəzdirilmək üçün yalvarır. Bu Əndəlibin dastanında bir az fərqli əks olunub. Belə ki, atı verib iki ceyran bala, Novfəlin verdiyi qiymətli hədiyyələri verib dağ kəli alır. Əndəlibin dastanında boynuna ip salınıb qapılarda gəzdirilən mantar yox, adam olur və onun yerinə özünü gəzdirmək üçün yalvarır. Çünki qapı-qapı gəzərsə Leylini görə biləcəyinə ümid edir. Hətta bu cür o, gedib İbn Səlamın qapısına çıxır. Onların toy gününə gəlib çıxması kimi epizodlar Əndəlibin dastanında yer alıb.

– Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı dastanında Zeyd Məcnunun məktəb yoldaşı kimi verilib. Əndəlibin dastanında isə belə deyil. Zeyd Məcnunun halından xəbərdar olan, atası və Leylinin ölüm xəbərini ona çatdıran obraz kimi verilib.

– Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatındakı dastanda Leyli İbn Səlmədan yeddi gün möhlət istəyir. O, yeddi gün içində Məcnun üçün ağlayıb, özünə ölüm arzular. İbn Səlamın yeddi günün tamamında ürəyi patlayıb ölür. Əndəlibin dastanında isə Leyli bildirir ki, İbn Səlam ona toxunarsa bir zaman Leyliyə aşiq olmuş pəri onların hər ikisini öldürər. Buna görə İbn Səlam onun əlindən belə tutmur.

– Aşiqlə məşuqun dəfn edilməsi ilə də bağlı fərqlər var. Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatındakı dastanda onların hər ikisi eyni qəbrdə dəfn olunur. Əndəlibin dastanında isə onlar ayrı-ayrı qəbrlərdə dəfn edilirlər. Hətta Leylinin tayfası eyni qəbristanlıqda dəfn olunmalarına belə etiraz edirlər.

– Məcnunun sağlması üçün ziyarətə getməyi məsləhət olunanda Əndəlibin dastanında Kəbəyə gedib eşqinin daha da artması üçün Allaha yalvaran Məcnun, Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı dastanında Məkkəyə yox, pirə gedir və dərdinə yalnız Leyli çarə ola bilər deyər onu diləyir.

– Adların yazılışında da fərqlərə rast gəlirik. Dastanda verilən Novfəl adı Əndəlibin dastanında Novfəl kimi qeyd olunur [3, s.179-280].

Leyli və Məcnun hər ikisinin ərəb tayfasından olması; Leylinin məktəbə getməyinin qadağan olunması və ana-qız arasında deyişmə; Qohum-qardaşın razılığı ilə Leylilə elçi getmək; Sağalması üçün Məcnunun ziyarətə getməyi; Məcnunun boynuna kəndir salınaraq qapı-qapı gəzdirməsi; Leyli ilə Məcnunu qovuşdurmaq üçün Nofəlin Leylinin tayfası ilə-atası ilə savaşması; Zeydin Leylinin ölüm xəbərini Məcnuna çatdırıb onun məzarı üstünə gətirməsi və Məcnunun Leylinin qəbri üstündə canını tapşırması; Şəhər əhlinin aşıq-məşuq üçün göz yaşı axıtması kimi epizodlar dastanlar arasındakı oxşar cəhətlər kimi qeyd oluna bilər [3, s.6-8].

Nurməhəmməd Əndəlibin “Leyli və Məcnun” dastanı ilə M.Füzulinin “Leyli və Məcnun” poeması arasındakı fərqli cəhətlər: – Füzulinin poemasında qəzəl, qəsidə, rübai, mürəbbə işlənmiş, Əndəlibin dastanında isə qəzəl, qəsidə ilə yanaşı varsağı, həsbi-hal, münacat, müstəzad, müxəmməs də işlənmişdir.

– Dayəsinin Qeysin ağlamağını gələcəkdə böyük bir eşqə düçar olması ilə əlaqələndirilməsi; Məcnunun lalə gülünü Leyli sanıb ayağından öpməsi, nərgizin gözünü Leylinin gözü bilib öpməsi, bənövşələrlə qəmli danışması; Qeysin atasına “mən Xosrov deyiləm ki, həmdəmim həm Şəkkər, həm Şirin ola” dediyi sözlər; Məcnunun atasının harda bir yaxşı həkim eşdirsə oğluna əlac edər deyər onun soracağına getməsi; Məcnunun dağ, kəbütər və qəzallarla, Leylinin isə çıraq, şam, pərvanə, ay, səba, bahar əyyamı, əbr ilə dərini bölüşməsi; İbn Səlamın Leylini gördə evinə gəlib onun gözəlliyinə heyran olduğu üçün özündən getməsi; Nofəlin ikinci dəfə savaşıb qalib gəlməsi; Məcnunun korluq bəhanəsilə gedib Leylini görməsi imi epizodlar N.Əndəlibin dastanında yoxdur.

– Füzulinin poemasında aşıqla məşuq eyni qəbrdə dəfn olunduqları halda Əndəlibin dastanında eyni qəbrdə yox, eyni məzarlıqda dəfn olunurlar.

– Füzuli poemasının sonunda əsərinin yazılma tarixini (miladi təqvimlə 1537-ci ildə) qeyd edib və əsrini tərif edib. Məhz belə bir sonluq Əndəlibin dastanında yoxdur.

– Füzuli poemasını rübailərlə başlayıb, Allahı, peyğəmbəri tərifləyib, insanın nə qədər qiymətli bir məfhum olması haqqında yüksək fikirlər söyləyib. Məhəbbət haqqında poemanın əvvəlində məlumat verib. Padşahın tərifinə həsr olunmuş qəsidə və saqinamə yazıb. (Saqinamə - ərəb və fars sözlərindən əmələ gəlmişdir. Qədim şairlərin saqiyyə xitabən yazdıqları qəsidə, mənzumə və s. şeirlər «saqinamə» formasında öz əksini tapmışdır. Bundan başqa klassik Şərq ədəbiyyatında da «saqinamə» adətən poemaların əvvəlində verilir və əsərin proloqu mahiyyətini daşıyır).

Məcnunun Bülbüllə, qumrularla danışması; Leyli ilə Məcnunun məktəbdə bir-birlərini sevməsi, qız anası bunu biləndə qızına nəsihətlər edərək məktəbə getməyini qadağan etməsi; Uşağın nəzir-niyazla doğulması; Məcnunun atasının Leylinin onlara qonaq gəlməsini deyərək çöllərdən evə gətirməsi; Leyliyə elçi gedərək qız atasının Məcnunluq adını üstündən götürərsə Leylini ona verəcəklərinə söz verməsi; Məcnunun Kəbəyə gedərək bütün dünyanın eşq qəmini özü üçün diləməsi və atasının onun sağalmasından əlini üzməsi; Leylinin anasına vəsiyyət edərək canını tapşırması, Zeydin Məcnunu bu xəbərdən agah etməsi və Məcnunun Leylinin qəbri üstündə vəfat etməsi; Zeydin onları yuxuda qovuşmuş görüb camaatı bundan agah etməsi; Nofəlin Məcnunun halından xəbərdar olub, Leylinin

atasına məktub yazması, savaşması, Məcnunun Leylinin tayfası üçün dua etməsini görüb savaşı saxlaması kimi epizodlar hər iki müəllifin əsərinin oxşar cəhətləridir [5, s.9-226].

Nizami Gəncəvinin "Leyli və Məcnun" poeması ilə Əndəlibin "Leyli və Məcnun" dastanı arasındakı fərqlərə nəzər salaq:

– İlk öncə bunu unutmamalıyıq ki, Nizami bu poemanı sifarişlə yazıb. Nizami poemasını Allahın, peyğəmbərin tərifini il başlamış, hikmət və moizə haqqında, kitabın yazılma səbəbi haqqında məlumat vermişdir. Daha sonra əsərin yazılmasını ondan istəyən Axsitan şahı tərifləmişdir. Bu əsərin sonunda da özünü göstərir. Axsitan tərifləyir və ona nəsihətlər edilir. Şair şahzadəni də tərifləyib bircə oğlu Məhəmmədi ona tapşırır. Şairin oğluna nəsihəti və ölənlər qohumları-atası Yusif ibn Zəki Müəyyəd, anası Raisə, dayısı Xacə Öməri də xatırlaması poemanın əvvəlində öz əksini tapmışdır. Az danışmağın faydalarından, şöhrətpərəstlik, yaltaqlıq və yaltaqlıqdan uzaq olub, insanları zülmə tabe olmamağa, padşahların qulluğunu tərk etməyə, insanların işinə və ruzisinə əl uzatmamağa çağırır, təvəzökar olub, xalqa xidmət etməyi məsləhət görür.

– Qeysin doğularkən dayələrin südü ilə bəslənməsi; Məcnunun paltarını cırıb kəfən geyməsi; Məcnunun eşq dərdindən xilas olması üçün Kəbə ziyarətindən öncə pirə getməsi; Leylinin tayfasının Məcnuna qəsd hazırlamaqlarından-qılıncla başını bədənindən ayıracaqlarından Məcnunun atasının xəbər tutması və bəlanı oğlundan dəf etməsi; Leylinin ərə getməsi və Məcnunun atasının ölməsi xəbərini Zeyd yox yolçunun Məcnuna xəbər verməsi; Məcnunun Leylinin xəyalına vəfasızlığından şikayət etməsi, Məcnunun ulduzlara şikayətlənməsi; Məcnunun dayısı Səlim Amirinin Məcnunu görmək üçün gəlməsi, ona ət və çörək gətirməsi, Məcnunun isə bundan bir tikə belə yeməməsi, küləyin gətirdiyi Leyli ətrilə yeyib-içdiyini bildirməsi; Bağdadlı Səlamın Məcnunun görüşünə iki dəfə gəlməsi və ömürlük – Məcnunla qalmağa söz verməsi ancaq yeməyi bitdiyi üçün mənzilinə geri dönməsi; İkinci dəfə də gəlib baş çəkməsi və gedərkən Məcnunun dillər əzbəri olan qəsidələrini bir dəftərə yazıb Bağdad elinə sövqat aparması; İbn Səlamın (Bağdadlı Səlam yox) gəlib Məcnundan üzr istəyərkən Leylinin əlindən bir dəfə belə tutmadığını bildirib geri dönməsi; İbn Səlam öldükdən sonra Leyli ilə Məcnun bir çadırdə görüşüb bihuş olmaları, onların hərəmini vəhşi heyvanlar tərəfindən qorunması, özlərindən getmiş aşıqlərin güləb və ənbər qoxusu ilə Zeyd tərəfindən oyadılması kimi epizodlar Əndəlibin dastanında yoxdur.

– Leylinin anası ilə deyişməsi və qızın məktəbə getməyinə qadağan qoyulması epizoduna Nizaminin əsərində rast gəlmirik. Burada Əndəlibin dastanından fərqli olaraq Məcnunun atası ilə deyişməsi var.

– Əndəlibin dastanında qızlarla çəmənliyə gəzməyə çıxan Leyli, Nizaminin poemasında qızlarla xurmalığın seyrinə çıxır.

– İbn Səlam Leyliyə elçi göndəyərkən Leylinin səhhətində problem olması ilə əlaqədar olaraq kəbnin kəsilməsini sonraya saxlayırlar.

Əndəlibdə Məcnun haqqında məlumatı Zeyddən alan Nofəl, Nizaminin poemasında ova çıxarkən Məcnunu özü görüb, halından xəbərdar olur. Nofəllə Məcnunun iki-üç ay birlikdə xoş gün keçirməsi, Nofəlin Leylinin tayfası ilə bir yox,

məhz iki dəfə döyüşə getməsi Əndəlibin dastanında (Novfəl bir dəfə vuruşa gedir) yoxdur.

– Əndəlibin dastanında Nofəl Məcnunun düşmən tərəf üçün dua etdiyini bilib savaşı saxlayır. Və onlar Leylinin atası ilə barışaraq xoşluqla ayrılırlar. Nizaminin poemasında da Məcnunun Leyligil üçün dua etməsi var. Amma qızın atası Allah vergisi saydığı şirin dililə yalvar-yaxar edərək, Nofəli savaşı saxlamağa vadar edir.

– Nizaminin poemasında Məcnun silahını və sazını verib maralı ovçudan alır. Əndəlibin dastanında isə Məcnun qır-qızıl verib dağ kəlini xilas edir.

– Əndəlibin dastanında dağ və durnalarla danışan Məcnun, Nizami poemasında vəhşi heyvanlarla və qarğa ilə danışır.

– Əndəlibdə İbn Sələmə ərə getməyə etirazını bildiren Leyli Nizami poemasında səssiz-səmirsiz razılıq verir. Amma İbn Sələmə ona toxunmaq istəyərkən elə bir şillə vurur ki, zərbədən İbn Sələmə yerə yığılır.

– Nizami Zeyd haqqında poemanın sonlarında məlumat verir. Zeyd də sevgi qəmindən çöllərə düşüb Məcnunla birgə yaşayır, ona həmdəm olur. Əmisi qızını sevsə də əmisi Zeynəbi varlı birinə ərə verib Zeydin bu bəlaya düşməsinə səbəbkar olur. Əndəlibin dastanında isə Zeyd Məcnunun halından xəbərdar olan, atası və Leylinin ölüm xəbərini ona çatdıran obrazdır. (Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı dastanında Zeyd Məcnunun məktəb yoldaşı kimi verilib).

– Nizami poemasında Bağdadlı Sələmə Leylinin məzarına aparən Məcnun Əndəlibin dastanında İbn Sələmə aparır.

– Nizami poemasında İbn Sələmə Leylidən öncə ölür, Əndəlibin dastanında isə İbn Sələmə Leylinin məzarı üstünə gəlir.

– Nizami poemasında eyni qəbrdə dəfn olunan aşıqlar, Əndəlib dastanında eyni məzarlıqda dəfn olunurlar.

Aşağıdakı hekayələrin mövcudluğu da Nizaminin poemasını Əndəlibin dastanından fərqləndirir.

Qədimdə belə bir rəvayət vardı ki, Mərv ölkəsində bir şah yaşayırmış, əjdaha qüvvətinə malik itlər saxlayarmış. Birinə qəzəblənəndə həmin adamı itlərə atdırarmış. Şahın ağıllı, kamallı yaxın adamlarından bir cavan düşünür ki, ən yaxın dostlarını itlərə yedirdən bu şah bir gün ona qarşı da eyni addımı ata bilər. Buna görə O, it saxlayanla dostlaşıb hər gün itlərə bir qoyunu yem edərmiş. İtlər bu əli-açıq oğlana dost olub qarşısında boyun bükərdilər. Bir gün şah həmin cavana da acıqlanıb itlərə atılmasını əmr edir. Səhəri gün isə peşman olub oğlanla maraqlanır. Amma onun sağ qaldığını görüb dəhşətə gəlirlər. Şah ağlaya-ağlaya gəncin qarşısında diz çöküb üzr istəyir. Və o itlərdən necə qurtulmağını danışmasını istəyir. Gənc bildirir ki, o itlərə hər gün atdığı bir tikə ətə görə itlər bu yaxşılığı unutmadı. Amma sənə on il etdiyim xidmətimi bu cür qiymətləndirdin. Gənc oğlanın dediyi “İt sənə dost olar, bir sümük atsan, namərd qədir bilməz, olsan da qurban” – sözləri sanki şahı qəflət yuxusundan oyatdı. O bununla da, pislikdən əl çəkdi.

Şair bu hekayəni qeyd etməklə, “səxavət qaladır, o, can qoruyar” demişdir əslində.

Növbəti hekayə də əhəmiyyətlidir: "Adlı-sanlı şahlardan biri gəzib-dolaşarkən bir zahidin xarabalıqda məskən saldığını görüb, onun nə yeyib içdiyi ilə, nə işlə məşğul olması ilə maraqlanır. Bildirirlər ki, bu məşhur zahid yeməkdən, yuxudan uzaq bir həyat keçirir, zəhmətlə yaşayır. Onu şahın yanına gətirib bu xarabalıqdan azad etmək istəsələr də, zahid bir çəngə ot götürüb deyir ki, bütün yemək içməyi bu otdur. Şahın adamı ona məsləhət edir ki, gəl şaha qulluq et, bu çöllərdə ot yeməkdən azad ol. Zahid isə ona bildirir ki, bu otun sirrini bilsən şahın qulluğundan sən azad olarsan. Belə deyəndə şah atından düşüb zahidin ayaqlarından öpür. Onu çoxdan görmədiyi anası ilə görüşdürür. Anası ayağına batan tikanları çıxarıb, oğlunu-məcnunu evə geri çağırırsa da Məcnun anasının sözünü yerə saldığı üçün üzünü anasının ayağı altına sürtür. Buna dözməyən anası oğlu gedəndən sonra ömrünü tapşırır.

Nizami Gəncəvinin "Leyli və Məcnun" poeması ilə Əndəlibin "Leyli və Məcnun" dastanı arasındakı oxşarlıqlar:

Qeysin Amirilər tayfasından olub və nəzir-niyazla doğulması, məktəbdə Leyli ilə bir-birlərini görüb sevmələri; (Füzulinin əsərində də həmçinin) Qeysin və Leylinin anasının adının qeyd olunmaması. (Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı dastanında isə fərqlidir. Qeysin anasının varlı tacir qızı Reyhan xanım olur) ; Leyli üçün elçi gedəndə, qız atasının Məcnun ağıllanarsa qızını ona verəcəyinə söz verməsi; Kəbədə olarkən sevgisinin daha da artmasını arzu etməsi; Nofəlin savaşında Məcnunun Leylinin tayfası üçün dua etməsi; Məcnunun atını verib ceyran balalarını ovçu əlindən xilas etməsi və boynuna bir tikə çörək üçün ip salınıb qapı-qapı gəzdirilən adamın əvəzinə onu gəzdirməsini yalvar-yaxar etməsi (Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı dastanda boynuna kəndir salınan mantar olur. Qapılarda oynadılır); Leylinin ölüm xəbərini Məcnuna çatdırıb onu Leylinin məzarına Zeydin aparması; Məcnunun Leylinin qəbri üstündə ölməsi və Zeydin (Sahibhal) yuxusunda onların cənnətdə qovuşduqlarını görməsi [6, s.15-273].

Müqayisə zamanı bir daha şahidi olduq ki, hər dörd əsərdə mövzu eyni olsa da obrazlar, hadisələrin cərəyan etdiyi məkanlar, tiplərin təsviri və s. kimi əsaslı fərqlər diqqət cəlb edir. Əsərlər arasındakı oxşarlıqlar da təbiidir.

Ədəbiyyat

1. Axundov B. "Leyli-Məcnun"un müəllifi Əndəlib olubdur?/"Ədəbiyyat və mədəniyyət" qəzeti, 1965, 9 iyul
2. Annanurov A. "Leyli-Məcnun"un müəllifi kim olubdur?/"Ədəbiyyat və mədəniyyət" qəzeti, 1965, 14 aprel
3. Əndəlib N. Seçilmiş əsərləri. II cild. Bakı-Mütərcim-2011, 348 səh. 4.Əndəlib N. Seçilmiş əsərləri. I cild. Bakı-Mütərcim-2011, səh. 296
4. Füzuli M. əsərləri. Altı cildə. II cild. Bakı, "Şərq-Qərb", 2005, səh. 336
5. Gəncəvi N. Leyli və Məcnun. Bakı, "Lider nəşriyyat", 2004, səh. 288
6. Gullayev N. Şərqdə məşhur süjet və Əndəlibin "Leyli-Məcnun" dastanı/"Müəllimlər qəzeti", 1968, 14 aprel
7. Крачковский И.Ю. Изб.соч.том II, Изд-во АН СССР. Москва-Ленинград. 1956, с.598

Резюме

Общие и отличительные черты дастана «Лейли и Меджнун» Нурмагомеда Андалиба и других одноименных дастанов «Лейли и Меджнун» (Низами, Физули и оригинальный текст дастана)

В статье анализируется эпопея «Лейли и Меджнун» выдающегося представителя туркменской литературы Нурмухаммеда Андалиба. Представлена эпическая сага посвященная азербайджанской устной народной литературе, различия и подобные черты стихов «Лейли и Меджнуна», написанные Низами и Физули.

Summary

Common and Distinctive Features of the Nurmahammad Andalib`s “Layla and Majnun” and Other Similar Epics of “Layla and Majnun” (by Nizami, Fuzuli and the Text of the Original Saga)

The article gives information about the epic of “Leyli and Majnun” by the prominent representative of the Turkmen literature Nurmuhammed Andalib. There were analyzed different and similar features of Leyli and Majnun poems written by Nizami and Fizuli and the epic saga of the Azerbaijani literary folk literature.

Rəyçi: dos. A. Hacıyeva

Mehriban Əsədullayeva
Naxçıvan Dövlət Universiteti

“ƏNCÜMƏNİ-ŞÜƏRA” ƏDƏBİ MƏCLİSİNİN AZƏRBAYCAN ƏDƏBİ-İCTİMAİ FİKRİNİN İNKİŞAFINDA ROLU

Açar sözlər: Naxçıvan, ədəbi mühit, ədəbi məclis, üslub, bədii dil

Ключевые слова: Нахчыван, литературная среда, литературный межджлис, стиль, художественный язык

Key words: Nakhchivan, literary environment, literary majlis, style, figurative language

Azərbaycan ədəbiyyatının bütöv bir nəslə ədəbi məclislərdə yetişib formalaşmışdır. Ədəbi məclislər XIX əsrdə Azərbaycanda məşhur olmuş görkəmli şairlər tərəfindən yaşadıqları şəhərin qələm-kəlam sahiblərini öz ətrafında birləşdirərək, onların yaradıcılığına istiqamət verərək təşkil edilmişdir. XIX əsrdə Azərbaycanda qəzəl ədəbiyyatına maraq getdikcə güclənir, əsrin ikinci yarısına kimi hər şəhər və kənddə şairlərin, şeirə maraq göstərənlərin sayı isə durmadan artırdı. XIX əsrin birinci yarısından başlayaraq milli poeziyanın inkişafına təkan verən, Azərbaycanın müxtəlif bölgələrində fəaliyyət göstərən ədəbi məclislər klassik Azərbaycan və Şərq ədəbiyyatı nümunələrini müzakirə edir, çağdaş ədəbi istiqamətləri müəyyənləşdirməkdə mühüm rol oynayırdı.

XIX əsrin əvvəllərində ayrı-ayrı şəhərlərdə şairlər və şeir həvəskarları bir yerə toplaşaraq görkəmli şairlərlə ədəbi müzakirələr edər, yeni şeirləri bir-birinə oxuyar, ustad şairlərin yaradıcılıqlarından bəhrələnərdilər. Onların tez-tez bir araya gəlməsi ayrı-ayrı şəhərlərdə xüsusi məclislərin yaranmasına şərait yaratdı. Beləliklə, Azərbaycanın bir çox yerlərində ədəbi qüvvələr tədricən dərnəklər şəklində birləşməyə başladı. Getdikcə çoxalan belə dərnəklər müntəzəm şəkildə aldığı üçün onlara toplandığı yerinə, şəraitinə yaxud iştirakçıların tərkibinə görə müvafiq adlar verildirdi [3, s.15]. *Ədəbi məclislərdə dini didaktik poeziya da inkişaf etmiş, çağdaş ədəbi istiqamətləri müəyyənləşdirən poeziya nümunələri də ərsəyə gəlirdi. Şəriyyətdə imzasını tanıdan şairlər poeziyaya yeni qədəm qoyan istedadlı gənclərin yaradıcılığını təhlil edir, onların düzgün istiqamətdə formalaşmasına kömək edirdilər.*

XIX əsrin sonları və XX əsrin əvvəlləri Azərbaycanda fəaliyyət göstərən digər ədəbi məclislər kimi “Əncüməni-şüəra” (1831-1903) ədəbi məclisi də ümumxalq dili əsasında formalaşaraq, bədii dilin inkişafında mühüm işlər görmüş, dilimizin sonrakı inkişaf mərhələlərində baş verən prosesləri müşahidə etməyə kömək olmuşdur. Maarifçilik təkcə elm və təhsilin deyil, həm də ədəbiyyatın təbliği və inkişafına meydan açmışdır. XIX əsrdə klassik və müasir ədəbi ənənələrin, ayrı-ayrı sənətkarların qabiliyyətlərinin üzə çıxmasına imkan yaradan ədəbi məclislər eyni zamanda, gənc qələm sahiblərini yetişdirib formalaşdırmış, onları ədəbi mühitə və cəmiyyətə təqdim etmişdir. “Əncüməni-şüəra” XIX əsrin sonlarında

başlayaraq Azərbaycanın müxtəlif bölgələrində fəaliyyət göstərən ədəbi məclislər kimi klassik şərq ənənələrinə əsaslanaraq milli poeziyamızın inkişafında mühüm rol oynadı. XIX əsrdə Azərbaycanda maarifçilik hərəkatının geniş yayılması Naxçıvanda ədəbiyyat və mədəniyyətin sürətli inkişafına təkan vermişdir.

Naxçıvanda fəaliyyət göstərən ədəbi məclislər və orada fəaliyyət göstərən şairlərimizin yaradıcılığı ədəbi dilimizin keçdiyi təşəkkül və inkişaf yolunu, dövrünün dil mənzərəsini öyrənməyə imkan verir. Məclis şairlərinin, demək olar ki, hamısı öz şerlərini əsasən Azərbaycan dilində yazsalar da onların yaradıcılıqlarında ərəb-fars mənşəli sözlərə, eyni zamanda fars dilində yazılmış şeirlərə də rast gəlmək dövrün tələbi idi. XIX əsrdə Naxçıvanda quberniya üsul-idarəsinin formalaşdırılması regionda ədəbi-maarifçi məclislərin, yaradıcılıq cəmiyyətlərinin yaranmasına və yaradıcı qüvvələrin bu qurumların ətrafında cəmləşməsinə səbəb olur. Naxçıvan şəhərindəki “Qönçeyi-ülfət”, Ordubadda “Əncüməni-şüəra” ədəbi məclislərinin üzvləri klassik ənənələri davam etdirməklə yanaşı, yeni tipli maarifçi ədəbiyyatın da əsasını qoymuşlar [5, s.57].

Bütün Azərbaycanı əhatə edən ədəbi məclislər regionların ədəbi-mədəni mərkəzi funksiyasını yerinə yetirmişdir. Burada ədəbi əsərlər oxunub müzakirə olunmuş, dövrü mətbuat nüsxələri əldə edilib mütaliə edilmişdir. Bakıda “Məcməüş-şüəra”, Naxçıvanda “Qönçeyi-ülfət”, “Əncüməni-şüəra”, Qarabağda “Məclisi-üns” və “Məclisi-fəramuşan”, Şamaxıda “Beytüs-səfa”, Lənkəranda “Fövcül-füsəha” ədəbi məclislərində ədəbiyyat məsələləri ilə bərabər, dünya hadisələri haqqında, eyni zamanda, mədəniyyət, mətbuata dair də fikirlərdən söz açılmış, müzakirələr aparılmışdır.

Belə ədəbi məclislərdən biri də Ordubadda fəaliyyət göstərən “Əncüməni-şüəra” idi. “Əncüməni-şüəra” ədəbi məclisi klassik ədəbi ənənələrlə yanaşı, yeni maarifçi-realist ədəbiyyatının da inkişafına müəyyən təsir göstərmişdir. “Əncüməni-şüəra” (“Şairlər məclisi”) ədəbi məclisi 1831-ci ildə Şeyxəli xan Kəngərli tərəfindən təşkil edilmişdir. Şeyxəli xan Kəngərli (Kalbalı xanın ortancıl oğlu) XIX əsrin 30-cu illərində Naxçıvanda “Qönçeyi-ülfət”, Ordubadda “Əncüməni-şüəra” ədəbi məclisini təşkil etmişdir. “Əncüməni-şüəra” ədəbi məclisi təşkil olunduğu ilk vaxtlarda onun iqamətgahında yerləşmişdir. Şeyxəli xan Kəngərli özü də Naib təxəllüsü ilə şeirlər yazırdı. Məclisin üzvləri Hacı Mirzə ağa Rəhim, Qüdsi Vənəndi, Usta Zeynalabdin Nəqqaş, Əhməd ağa Şəmi, Hacı Molla Hüseyin Bikəs, Məşədi Həsən Dəbbağ, Əhməd ağa Şəmi, Aslanxan Gövhər, Məmməd Tağı Sidqi və başqaları olmuşdur. Onlar əsasən klassik Şərq üslubunda yazır, bəziləri isə müasir ruhlu əsərlərə üstünlük verirdilər. Əsasən ərüz, qismən də heca vəznində yaradılan bu şeirlər mövzu dairəsinin genişliyi, sənətkarlıq rəngarəngliyi ilə də diqqəti cəlb edirdi. Məclisin rəhbəri isə Qüdsi Vənəndi olmuşdur. Çünki 1831-ci ildə “Əncüməni-şüəra”nın təşkil olunduğu vaxt Hacığa Fəqir (1836-1889) və Sidqi (1854-1903) hələ anadan olmamışdılar. Qüdsi Vənəndi (1774-1862) isə o zaman yaşının kamillik dövrünü keçirirdi və 57 yaşı var idi. Şübhəsiz ki, bu yaşlarında o, məclisə rəhbərlik edə bilərdi. XIX əsrin 60-80-ci illərində məclisə rəhbərlik edən Fəqir Ordubadi də Qüdsi Vənəndini şairlər içərisində ustad hesab etmiş və onun “Əlinə” rədifli şeirinə bənzətmə olaraq yazdığı eyni rədifli qəzəlidə öz ehtiramını bildirmişdir [1, s.27].

*Qulsın əmani-nəzər mürşidi-ustadi-əzim,
Hacı Mirzayi-Rəhim, yetsə bu əfrad əlinə.
Duta gər nəzmi-kəlamında Fəqirin bir eyb,
Əfv qulsın onu kim, düşmüyüb ustad əlinə [4, səh. 82].*

Qüdsi Vənəndinin Azərbaycan, fars və ərəb dillərində şeir yazması "Əncüməni-şüəra" üzvlərinin səviyyəsindən xəbər verir. Onlar həmçinin Bakı, Lənkəran, Şamaxı, Qarabağ, xüsusən Cənubi Azərbaycanda fəaliyyət göstərən ədəbi məclislərlə sıx yaradıcılıq əlaqələri saxlayırdılar. Məclisin fəal iştirakçılarından biri də Hacı ağa Fəqir olmuşdur [6, s.240].

Fəqir Ordubadi XIX əsr Azərbaycan ədəbi məclis şeirinin sədlərini aşaraq daha geniş ictimai məzmunu malik əsərlər yaratmış tanınmış bir ədəbiyyat adamı idi. Böyük demokrat ədib Cəlil Məmmədquluzadə Fəqir Ordubadinin yaradıcılığında zamanın sözüne çevrilmiş ictimai motivlərə yüksək qiymət verərək onu "irəli görüşlü" sənətkar kimi yüksək dəyərləndirmişdir [2, s.18]. 1889-cu ildə Fəqirin vəfatından sonra "Əncüməni-şüəra" ədəbi məclisi öz fəaliyyətini görkəmli maarifçi, şair, nasir və publisist M.T.Sidqinin başçılığı ilə davam etdirmişdir. O zaman M.T.Sidqinin 35 yaşı var idi və gənc yaşlarından Fəqir tərəfindən məclisə cəlb edilmişdi. Bu dövrdə ədəbi mühitin Qüdsi Vənəndi kimi nümayəndələri Naxçıvanın yerli şairləri ilə ədəbi yaradıcılıq əlaqələri saxlayırdılar. Buna səbəb isə o zaman Naxçıvan şəhərində fəaliyyət göstərən "Qönçeyi-ülfət" adlı şeir məclisinin olması idi. Qüdsi Vənəndi bu ədəbi məclisin üzvləri ilə yaxın təmasda idi. O, "Qönçeyi-ülfət" məclisinin üzvlərindən olan şairə qadın Qönçəbəyimlə də əlaqə saxlamış və ona xüsusi məktub-tərifnamə yazmışdır [1, s.152].

"Əncüməni-şüəra"-nı qoruyub saxlayan, onun ictimai həyatla əlaqəsini möhkəmləndirən, bir çox ziyalılarla, o cümlədən Qurbanəli Şərifzadə, Nəsrulla Şeyxov, Əsədağa Kəngərinski, Cəlil Məmmədquluzadə, Paşa Sultanov, Nəcəfqulu ağa Eynəli Sultanov, Mirzə Məhəmməd Xəlilov və başqaları ilə ədəbi məclis arasında yaxın dostluq əlaqəsi quran görkəmli pedaqoq, istedadlı şair, Azərbaycanın maarifi tarixində xüsusi yeri olan Məhəmməd Tağı Sidqi olmuşdur. Məclis müxtəlif fasilələrlə fəaliyyət göstərmiş, bu görkəmli sənətkarların rəhbərliyi dövründə mütərəqqi yol tutmuşdur. Fəqirin vəfatından və Sidqinin Naxçıvana köçməsinə sonra məclis zəifləmiş, 1890-1895-ci illərdə öz fəaliyyətini dayandırmışdır. 1894-cü ildə M.T.Sidqi Naxçıvanda özünün yeni üsulda yaratdığı "Tərbiyə məktəbi" ilə əlaqədar olaraq Ordubaddan Naxçıvana köçmüş və "Əncüməni-şüəra" onun rəhbərliyi ilə bir neçə il Naxçıvanda da fəaliyyət göstərmiş və 1903-cü ildə M.T.Sidqinin vəfatından sonra bağlanmışdır [1, s.27].

Bu illərdə Mirzə Mehdi Naxçıvani, Məhəmməd Təqi Culfayi və Hüseyn Nadim Naxçıvani kimi şairlər də məclisdə fəal iştirak etmişlər. Beləliklə, ədəbi mühit təşəkkül taparaq formalaşmış və onun nümayəndələrinin sayı artmışdır.

XIX əsr Naxçıvan ədəbi mühitinin ən məhsuldar dövrü idi. Belə ki, Qönçəbəyim, Hacı Mirzə Ağarəhim Qüdsi Vənəndi, Hacı Fəqir Ordubadi, Məhəmmədqulu Salik Ordubadi, Məhəmməd Tağı Sidqi, Usta Zeynalabdin Nəqqaş, Əhməd ağa Şəmi, Aslanxan Gövhər, Abbas Dəhri, Hacı Molla Hüseyn Bığs, Ağ-

rəsul Əttar, Mir Həsən Divanə, Məşədi Möhsün Saətsaz, Məşədi Həsən Dəbbağ, Kəblə Əliqulu Müznib, Məhəmməd Təqi Culfayi, Cani Ordubadi, Möhtərəm Ordubadi, Molla Məhəmməd Ordubadi, Mirzə Əfsər Abdulla Ordubadi, Mirzə Mehdi Naxçıvani, Hüseyn Nadim Naxçıvani kimi ədiblər məhz həmin dövrdə yaradıcılıqlarının ən məhsuldar dövrünü yaşadılar. Bunların müəyyən bir qismi “Əncüməni-şüəra” ədəbi məclisinin həvəskar iştirakçıları olmuş və professional şairlər olmadıqlarından arabis lirik və dini şeirlər yazmışlar. Bəzi şairlərin isə əldə olan şeirləri sənətkarlıq cəhətdən qüvvətli olsa da, ədəbi irsləri itib-batdığından onlar haqqında əsaslı fikir söyləmək çətindi [1, s.29].

“Əncüməni-şüəra” ədəbi məclisində şairlər yeni şeirlərini oxuyur, ictimai həyatla bağlı olan şeirlərini səsləndirir, bədii fikirlərini müzakirə edir, poeziya gələri təşkil edir, bir-biri ilə dəyişirdilər. “Əncüməni-şüəra” ədəbi məclisində şairlər klassik üslubla bərabər, ictimai məzmunlu əsərlər yazırdı. Bu səpkidə fəaliyyət göstərən ədəbi məclislər, eyni zamanda mətbuatın olmadığı vaxtlarda insanların ictimai-siyasi həyatda baş verən dəyişikliklərdən xəbərdar olması üçün sanki bir zəmin hazırlayırdı. Demək olar ki, Azərbaycanda fəaliyyət göstərən digər ədəbi məclislər də olduğu kimi “Əncüməni-şüəra” ədəbi məclisinin də milli poeziyamızın, bədii dilimizin inkişafında rolu əvəzsizdir. “Əncüməni-şüəra” ədəbi məclisi Naxçıvanda maarifçi ideyaları təbliğ edən əsas mərkəz rolunu oynamışdır. Burada fəaliyyət göstərən sənətkarların nəsihətamiz, hikmətamiz tutumlu şeirləri əhali arasında daha tez və daha geniş ərazidə yayılırdı. Ədəbi məclislərin bir-biri ilə yaradıcılıq əlaqələrinin olması ölkədə vahid ədəbiyyat siyasətinin formalaşmasına müsbət təsir göstərmişdir.

Yekun olaraq qeyd etmək istərdim ki, “Əncüməni-şüəra” ədəbi məclisi bədii dilimizin zənginləşməsinə şərait yaratdı, klassik üslubla yanaşı müasir mövzularla əhatə olunmuş ictimai-siyasi vəziyyəti əks etdirən əsərləri yüksək sənətkarlıqla ortaya çıxartdı, eyni zamanda da, böyük ziyalılar yetişdirməkdə mühüm rol oynadı.

Ədəbiyyat

1. Əsgər Qədimov. XIX əsr Ordubad ədəbi mühiti. Bakı 2010, s. 545
2. İsa Həbibbəyli. Böyük ədəbiyyat nəhəngi Məmməd Səid Ordubadi. Bakı, “Elm və təhsil”, 2012, s. 92
3. Nəsrəddin Qarayev. XIX əsr Azərbaycan ədəbi məclisləri, Bakı 2012, s. 326
4. Ordubadi F.H. Ağlar qələm əlimdə (Tərtib, müqəddimə, şərh və lüğət filol.elm. nam., dos. Ə. Qədimovundur). Bakı: Yazıçı, 1989, s. 232
5. Saraclı M. Naxçıvan ədəbi mühitindən. Bakı, 2007, s. 80
6. Yavuz Axundlu. Seçilmiş əsərləri, 3 cildə, I cild, Naxçıvan, 2013, s. 312

Summary

The Role of the Literary Majlis of “Anjumani-Shuara” in Enriching Azerbaijan’s Literary Social Thought

The literary councils has important role in the development of Azerbaijani poetry in different periods. Such councils from time to time functioned not just in Baku but in different cities of the country and facilitated and paved the way for recognition of many

bright persons. XIX century can be regarded as the most productive period in respect of the emergence of the literary councils.

The literary majlis "The majlis of poets" (1831-1903) in the XIX century Ordubad literary atmosphere, the matters of formation of a literary atmosphere and its development. Poets read and discuss their new works at these Poets council that play a certain role in literary life, they hold poetry nights and musicians perform there. "Anjumani-shuara" discussions are conducted about poetry and music and young people enjoyed them.

Резюме

Роль литературного меджлиса "Энджумани-шуара" в обогащении литературного языка

В развитии Азербайджанской поэзии и обогащении художественного языка важную роль сыграли литературные меджлисы, функционирующие в различные периоды. Подобные меджлисы, которые временами собирались не только в Баку, но и в различных регионах страны, открыли путь к славе большому количеству ярких личностей азербайджанской поэзии.

Литературный меджлис "Энджумани-шуара" (1831-1903) является богатым языковым материалом, который объединил в себе национальные особенности народа и отражает род занятий, формы хозяйствования, традиции и обычаи населения региона. "Энджумани-шуара" сыграл важную роль в формировании и развитии литературной среды XIX века в Нахчывани.

Rəyçi: dos. A.Zeynalova

METODİKA

Dona Alicia
Khazar University

STUDENTS' ATTITUDES TOWARDS LEARNING ENGLISH AND THEIR ACADEMIC ACHIEVEMENT

Keywords: *attitudes, learning English, academic achievement*

Açar sözlər: *münasibət, ingilis dilinin öyrənilməsi, elmi nailiyyət*

Ключевые слова: *подход, изучение английского языка, научные достижения*

Abstract

Learning English as a second language has long been of interest to teachers and educators. This study investigated students attitudes towards learning English and their academic achievement. The design of the research is correlational research. In this research, the researcher would collect the data in order to determine the significance of two variable. The participants of the research are four classes of tenth- grade students of 2017/2018 academic year in Senior High School at SMUN 6 Padang West – Sumatera. The result was resided in positive coefficient correlation. It can be seen that the coefficient correlation was higher than the critical value of r – table and it clearly shows that strength correlations between students' attitudes towards learning English and their academic achievement.

Introduction

Teaching and learning process cannot stand – alone without getting support from several elements. Namely, teacher, learner, media, strategies, and technique. They always support each other. Many teachers start from elementary school up to senior high school can prepare a lesson and media for teaching, and give homework and assignment easily. Meanwhile, students can prepare themselves to read the material before going to school and review their lesson. But the point is that although our students spend a long time in language classes they do not desire in the English language.

Developing students' attitudes towards learning English is the most important issues in teaching-learning process. As for education, Brown (2000) notes that teacher should recognize that all students possess positive and negative attitudes in varying degrees, and adds that the negative attitudes can be changed by thoughtful instructional method, such as using materials and activities that help students achieve an understanding and appreciation of foreign culture, a fact that might be reflected in the process of learning the foreign language.

Kara (2009) stated that attitudes towards learning besides opinion and beliefs have an obvious influence on students' behaviors and consequences on their performance. It means that the students have to increase more positive attitudes towards language learning. There are various factors that influence the learning process such as motivation, attitudes, anxiety, aptitudes, age, personality. Shams (2008) conducted a study attempting to investigate students' attitudes, motivation, anxiety towards the learning of English.

Attitude can be positive and negative which give effects to students' in learning. Baker in Quasem (2014) states that students with a positive attitude will spend more effort to learn the language and literature by using strategies such as asking the question, volunteering information answering question. It means that students can do a learning process when they have a positive attitude or feeling about learning to surround which includes the teacher and English subject itself. It shows that attitude as an important aspect that can influence students' action in doing something. When students have a good or positive attitude in learning, they will have the desire to study. They will have many power and spirit to study although it is difficult to do. They will be active in learning process and be enthusiastic. On the other hand, when they have bad or negative feeling in learning, they will not want to study although it is easy to do.

To sum up, students can be more knowledgeable and can pass the process well when they have a positive attitude or feeling about learning to surround which include the teacher and English subject itself. It shows that attitude as an important aspect that can influence students' action in learning.

Review of Related Literature

A.Attitude

In the learning process, one aspect that can influence students to get comprehension about learning is the attitude. Attitude is an overview and a manner of students toward subjects that they learned. According to Allport in Bartram (2010) attitude is a mental and neural state of readiness, organized through experience, exerting a directive or dynamic influence upon the individual's response towards all subjects and situations with which it is related. It means that attitude constitutes a mental readiness which formed by experiences that produce responses on subjects and situations which have relation with each other.

Besides, Gardner in Abidin et al. (2012) define attitude as an evaluative reaction to some referent or attitude object, inferred on the basis of the individual's beliefs or opinions about the referent. It means that individual's beliefs or opinions about something caused by the attitude that forms students' reaction about the object which is the referent. Similarly, Eagly and Chaiken in Singh et al. (2014) state that an attitude is a psychological tendency that is expressed by evaluating a particular entity with some degree of favor or disfavor.

Based on the statement above, someone's psychology has tendency about something that 7 8 expressed by evaluating on the particular thing which is interested or uninterested to be chosen. Moreover, Baker in Bartram (2010) states

that attitude is his part defines attitude as a favorable or unfavorable evaluative reaction towards something or someone, exhibited in one's beliefs, feelings, or intended behavior. It means that attitude defines as one reaction toward something or someone which are beneficial that show in certainties, feelings and intended behavior.

Besides, McGroarty in Quasem (2014) states that attitude has cognitive, affective and conative components: it involves beliefs, emotional reactions, and behavioral tendencies related to the object of the attitudes. Based on the statement above, cognitive components include beliefs of students about the object, affective components include reactions of emotional students about the object and conative components include behavioral tendencies of students about the object.

On the other hand, according to Solomon et al. (2010), an attitude consists of three parts which are affected, behavior, and cognition. Affect refers to the way a student feels about an attitude object. Behavior involves the person's aims to do something related to an attitude object. Cognition refers to a student's belief holding towards an attitude object. It means that attitude has three components that are how students feeling about the object, how the student's aims to do something on the object and how student's feeling on hold object

B. Students' Attitude

Students' attitude is very important in teaching-learning process. The attitude of students is students' action, feeling, and think toward a person, an object, or an idea in the classroom. Every student has a different attitude toward something, it depends on how they interact with something or someone. Students will show their attitude if they felt or think toward a person, an object, or an idea. Such as how the students can interact with their friends, or what the students do in teaching learning.

Allport in Kohli (1992) defines that there are such as features of attitude: (a) preparation or readiness for favorable or unfavorable responses, (b) which is organized through experience, and (c) which is activated in the presence of all objects and situation with which the attitude is related. It means that students will give a response or act favorable/unfavorable to the object or situation based on their experience that they had.

Then, McMillan in Allyn and Bacon (1997:261) argue that attitudes are internal states that influence what students are likely to do. The internal state is some degree of positive/negative or favorable/unfavorable reaction toward an object, situation, person, group of objects, general environment, or group of persons. It means that attitude is an action done by students toward positive/negative or favorable/unfavorable an object, a person, situation or general environment. If the students like something, they will show their attitude toward something. For example, they participate in teaching English, because they like the English lesson.

Moreover, Myers in Donerlson (2008:15) assumes that attitude as a favorable (positive) or unfavorable (negative) evaluation reaction toward something or someone, exhibit in one's beliefs, feelings, or indeed behavior. It means that the students who favorable toward the object, they will have a positive

view. Such as attention, doing something good, receive the thing well. Otherwise, people who unfavorable towards the object, they will have negative view, such as denounce, reject, and do not like the object.

In addition, Gajalakshmi (2013:1) state that students' attitude is an integral part of learning and that it should, therefore become an essential component of second language learning pedagogy. It means that students' attitude is an important component of second language learning pedagogy. If the students have positive attitude in teaching-learning toward any subject, they can achieve the goals of teaching-learning or any else. Negative or positive students' attitudes have many impacts toward the success of teaching learning.

Dealing with the explanation about students' attitude from experts above the researcher summarize all expert agree that students' attitude is an action done by students toward something, someone, or general environment. If the student will show a good attitude or a positive attitude, they can achieve the goal of teaching learning or any subject. Besides that, students' attitude is a very important thing in teaching learning pedagogy. Negative or positive students' attitude has many impacts on success teaching-learning.

C. Learning English

A process that done by students to get a change of behavior in knowledge, skill, attitude and other aspects as experience to reach achievement in English refers to learning English. According to Abante (2014), learning is the process of gaining an understanding that leads to the modification of attitudes and behaviors through the acquisition of knowledge, skills, and values, through study and experience. It means that learning is a process to understand about something to lead modification of attitudes and behaviors by knowledge, skill, value, study, and experience of students.

Generally, learning can be defined as a change in a person's behavior as a result of an experience. According to Toohey (2000:14), Learning is a process takes place in a participation framework, not in an individual mind, it is community or at least those participating in the learning context. In the context of the classroom, learning can be defined as individuals acquire new knowledge or skill and alter their thoughts, feelings, attitudes, and actions. Students who learn new knowledge and skill automatically can change their understanding so that they have their perception or conclusion about what they learned. When the teacher 15 teaching them about the new topic but they are not engaged in learning, the purpose of the teaching and learning will not be gained. Teacher as a person who transfers knowledge to the students will be difficult if students do not have a sense of wanting to learn. Curiosity to learn in this case belongs to the level of student engagement in learning, either individually or in groups.

McDonough (2010:1) defines that learning English as a second or as foreign language high school level is more than teaching a description of it. It is developing the high school students' ability to use English on habit level. This is true of not only second language teaching but also of first language learning. Fundamentally, teaching English involves the processes of learning English,

speaking, reading and writing. These processes involve both linguistic and psychological aspects. This leads us to understand that all language teaching is based on certain well-defined principles derived from linguistic science as well as psychological science.

Meanwhile, according to Rodger (2005:1) teaching English as a second language is not a set of easy steps that can be programmed in a quick do-it-yourself kit. The learning process is the facilitation of teaching, in which you can "teach" a foreign language successfully if, among other things, you know something about how to learn or fails to learn a second language. It means that learning English as a foreign language has a universal characteristic where the language teacher effectively teaches a language and cognition, writing system, nonverbal communication, sociolinguistics and first language acquisition all in one language material.

Moreover, Ghania (2012) states that learning is acquiring or getting new knowledge through study or experience. Based on this statement, when students are acquiring or getting new knowledge or understanding about new material by study or experience, it refers to learning. Besides, Shunk (2009) states that learning is an enduring change in behavior, or the capacity to behave in a given fashion which results from practice or other forms of experience. It means that learning is changing of behavior or capacity to behave in a mode that produces the results from this process by practice or other forms of experience.

Briefly, learning English is a process to get comprehension about something and to add new knowledge to reach achievement which consisted of three components which are the interaction between students' background knowledge and stimulus from the environment that produce achievement in English. Learning also defines as a process to understand about something to lead modification of attitudes and behaviors by knowledge, skill, value, study, and experience of students.

Methodology

The design of this research is ex-post facto design. The researcher analyzed the correlation between two variables by using Pearson Product Moment Correlation. After finding the coefficient correlation, the researcher found out the hypothesis was accepted. There were two hypotheses, H_0 ($r_{\text{value}} < r_{\text{table}}$) and H_1 ($r_{\text{value}} > r_{\text{table}}$).

The researcher gave questions which included worried, embarrassed, relaxed, never ask the friends or teacher when missed the class, enthusiasm, paying attention, relationship, giving opinion, practice, confidence, personality, and speaking. The questionnaire consisted of nine positive questions and six negative questions. For the negative questions, students who had a positive attitude gave checklist on column "No" and for the positive question, students who had a positive attitude gave checklist on column "Yes". On the other hand, for the negative questions, students who had negative attitude gave checklist on column "Yes" and for the positive question, students 33 34 who had negative attitude gave checklist on column "No".

Formulation of the research

The presents study to attempts to answer the following questions “do the student’s attitudes have a positive correlation with learning English and their academic achievement?”

The Hypothesis of the research

Considering the formulation of the research, the researcher hypothesises that there is a positive correlation between the students’ attitudes towards learning English with their academic achievement.

Participants

Participant is a whole class of the research. The participants of the research are four classes at tenth-grade students of 2017/2018 academic year in Senior High School at SMUN 6 Padang West – Sumatera.

Total of Tenth Grade Students of SMUN 6 Padang

No	Class	Students
1	XI 1	28
2	XI 2	28
3	XI 3	30
4	XI 4	28
	Total	118

(adapted from an English teacher at SMUN 6 Padang)

Findings and Discussion

According to the data of students attitudes questionnaire, it was obtained that frequency factor occupied the most used factor by students. The result shows that the highest score was 83 the lowest score was 50 and the average was 76.7. The table below shows the descriptive statistic of their academic achievement.

Table 1.

The Value of correlation between students attitudes towards Learning English and their Academic Achievement

	Students Attitudes	Academic achievement
Students attitudes questionnaire Pearson Correlation	1	.645**
Sig.(2-tailed)		.001
N	28	28
Academic Achievement Pearson Correlation	.654**	1
Sig.(2-tailed)	.001	
N	28	28

** Correlation is significant at the 0.01 level (2-tailed)

Table 2: Result of academic achievement

Level of category	Range of Score	Total of the students	Behavioral aspect
High	81 – 100	15 students	Positive attitudes
Moderate	66 - 80	10 students	Positive attitudes
Low	45 – 65	3 students	Negative attitudes

As shown in table 2, the behavioral aspect of students attitudes in learning English showed positive and negative attitudes and it was also proposed that the reason of such a negative attitudes might have been reaction to the conventional techniques used by some of the English teachers and the current study can also assist language teachers to improve their teaching methods.

From the result of calculation, it was found that the coefficient correlation between students attitudes towards Learning English and their Academic Achievement was 0.654 at the significant level of 0.01. the coefficient correlation was higher than the critical value of r – table. It means that the two variables were calculated by using Pearson Product Moment correlation formula. it was 60% had high positive attitudes, the calculation above showed that most of the students on the level score 81 – 100 and there were 15 students in that level. Based on the result above, the two factors (frequency and Behavior) were positively correlated with students academic Achievement.

Conclusion

This research aims to know the correlation of students attitudes toward learning English and their academic achievement. In this research, the researcher means to explore the student's attitude in term positive or negative attitude. This study investigated students attitudes towards learning English and their academic Achievement. The design of the research is correlational research. In this research, the researcher would collect the data in order to determine the significance of the two variable. The participants of the research are four classes of tenth-grade students of 2017/2018 academic year in Senior High School at SMUN 6 Padang West – Sumatera. It was 60% had high positive attitudes, the calculation above showed that most of the students on the level score 81 – 100 and there were 15 students in that level. Based on the result above, the two factors (frequency and Behavior) were positively correlated with students academic Achievement. The result resided in positive coefficient correlation. It can be seen that the coefficient correlation was higher than the critical value of r – table and it clearly shows that strong correlations between students' attitudes towards learning English and their academic achievement.

References

1. Abidin, Dr. Mohamad Jafre Zainol et al. (2012). EFL Students' Attitudes towards Learning the English Language: The Case of Libyan Secondary School Students, Vol. 8, No. 2; February 2012.
2. Akram, Aatika et al. (2011). Attitudes towards English & Punjabi Language Learning in Faisalabad. *Journal of Academic and Applied Studies*, Vol. 1, (4) November 2011, pp. 9-32
3. Allyn & Bacon. (1997). *Classroom Assessment: Principle and Practices for Effective Instruction*. Boston: Pearson Viacom Company
4. Gajalaksmi. (2013). High School Students' Attitude towards Learning the English Language. *International Journal of Science and Research Publications*, Vol.3 (Issue 9):page: 1-7
5. Ghania, Aouta. (2012). An Analysis of Some Internal and External Factors Influencing Learners' Success in EFL. The case of third-year LMD students at 53 Biskra University. Retrieved on March 2nd, 2016 from <http://dspace.univbiskra.dz:8080/jspui/bitstream/123456789/4768/1/SE%20185.pdf>
6. Ismail, Jamali (1988) Exposure, attitudes, motivation and achievement in ESL among Malay learners: a socio-psycholinguistic study. Ph.D thesis, university of sheffield
7. Kara, A. (2009). The effect of learning Theories Unit on students attitudes towards learnings. *Australian Journal of teacher education*, 34(3), 100-113 {on - line} Available: <http://ro.ecu.edu.au/ajte/vol34/iss3/5> (August, 10, 2011)
8. Myers, G. David., Bishop, D. George. (1971). Enhancement of Dominant Attitudes in Group Discussion. *Journal of Personality and Social Psychology*, Vol. 20 (No. 3): page: 386-391
9. McDonough, Jo. 2010. General Principles of Language Teaching: General Principles of Teaching English. Retrieved from: <http://neoenglishsystem.blogspot.com/2010/05/general-principles-of-language-teaching.html>. July 02 2015
10. Momani, M. (2009). *The Jordanian secondary state students achievement n reading comprehension acording to their views towards Learning English as a foreign Language*. *Journal of human sciences*, 42, 1-36. [online] Available: <http://www.ulum.nl/The%20Jordanian.pdf>
11. Rodger. 2005. Language Teaching and Teaching. Retrieved from: <https://www.actfl.org/sites/default/files/pdfs/AppendixI-ACTFLStatementGeneralPrinciplesLangLrng> on July 02 2015
12. Shunk, D. H. (2009). *Learning Theories: An Educational Perspective*. (6th Ed). Pearson Education International: USA.
13. Singh, P. Santa et al. (2014). Attitudes towards English Language Learning and Language Use among Secondary School Students. Retrieved on March 2nd, 2016 from http://studentsrepo.um.edu.my/5686/1/PART_2_%26_3_RESEARCH_REPOR_T_%28no.3%29_%5BFULL_EDITED%5D_%281%29.pdf
14. Solomon et al. (2010). *Consumer Behavior: A European perspective*. (4th Ed). New York: Prentice Hall.
15. Toohey, Kellen. 2000. *Learning English at School: identify Social Relations and Classroom Practice*. Aberystwyth, UK: Cambrian Printers.

Xülasə

Şagirdlərin ingilis dilini öyrənməyə münasibətləri və onların akademik nailiyyətləri

İngilis dilinin tədrisi müəllim və pedaqoqlar üçün prioritet məsələlərdəndir. Bu məqalədə tələbələrin ingilis dilini öyrənməyə münasibətdən və onların akademik nailiyyətlərindən bəhs edilir. Tədqiqat 2017/2018-ci tədris ilində İndoneziyanın qərbində yerləşən Sumatera əyalətindəki ümumtəhsil məktəbinin 4-9-cu sinif şagirdləri arasında aparılmışdır.

Резюме

Подход школьников к изучению английского языка и их академические достижения

Обучение английскому языку является приоритетным для учителей и педагогов. В этой статье рассматривается подход студентов к изучению английского языка и их академические достижения. Участниками исследования стали школьники 4-9 классов 2017/2018 учебного года в общеобразовательной школе на западе провинции Суматра (Индонезия).

Nərminə İsayeva
Azərbaycan Dillər Universiteti

AKADEMİK YAZI VƏ OXU İLƏ BAĞLI ÇƏTİNLİKLƏRİN ARADAN QALDIRILMASI YOLLARI

Açar sözlər: akademik məqsəd, virtual ünsiyyət, interaktiv tapşırıqlar

Keywords: academic purpose, virtual communication, interactive games

Ключевые слова: академические цели, виртуальное общение, интерактивные игры

Akademik yazı və oxu fənninin tədrisi, öyrənilməsi və qiymətləndirilməsi hansı yollarla aparılmalıdır? Akademik məqsədlərlə ingilis dilinin tədrisi tələbələrin gələcək ixisaslarının tələblərinə cavab verməyi əsas götürür. Müasir dövrdə, virtual ünsiyyətin geniş vüsət aldığı bir zamanda XXI əsrin tələbələrinin maraq dairələrini və əsasən də onların uğur qazanmalarını təmin edə bilən uyğun metodikanın tətbiqi vacib şərtidir.

Trucano (2005) təsdiq etdi ki, İKT vasitələri müəllimlərin və tələbələrin eyni zamanda və bərabər olaraq məsuliyyətini artırdı və bu da öyrənmənin mərkəzində müəllim deyil, tələbənin olduğu məsələsini bir daha sübut etdi.

Bu məqsədlə təlimin keyfiyyəti yaxşılaşmalı və tələbələr yalnız tədris emək yollarını deyil, onlar məlumatları təhlil etmə, tədqiqat aparmaq, hafizəyə əsaslanan deyil, təkəkkürə əsaslanan təlim fəaliyyətinə yiyələnmişdirlər.

Evseeva (2015) müşahidə və tədqiqatlarının nəticəsi kimi qeyd etmişdi ki, “keçid təhsildən həyata” və “bütün ömrü boyu təhsil” tələbələrin davamlı tədqiqat, araşdırma aparmaları, müxtəlif məqsədlər üçün, peşə və şəxsi fəaliyyətləri üçün vacib məsələlərdəndir. Yeni yanaşmaya görə müəllim məlumatların paylaşılmasına və öyrənməyə kömək edən şəxsdir. Bu xüsusda “məsafədən dər”, yəni tələbə dərəcə gəlməyibsə, müəllim öyrənmə materialları və uğur qazandı, mövzu, plan, şərtlər və s. tələbəyə İKT vasitələri ilə göndərir və tələbə dərəcə olmasa belə, nəzərdə tutulmuş mövzu ilə bağlı araşdırma aparır, yazılı və şifahi təqdimatlar hazırlayır, nə özü dərəcədən, öyrənilən materiallardan geri qalır, nə də tədris prosesini ləngidir.

Akademik məqsədlərin təmin olunmasına xidmət edən bu yanaşma 2015-ci ilin payız sessiyasında Misirin Btitaniya Universitetinin ingilis dili departamentinin müəllimi Shadia Fahim tərəfindən tələbələrin öyrənməsini yaxşılaşdırmaq üçün sınaqdan keçirildi və uğur qazandı.

Fikrimizcə, Akademik yazı və oxu fənninin tərisində bu yanaşmanın müstəsna rolu var. Nəticə göstərir ki, uyğunluq, rahatlıq, yenilik baxımından bu yanaşma məqsədamüvafiqdir və tələbələrdə tədqiqat, analiz, sintez bacarıqlarını inkişaf etdirməyə xidmət edir. Müəllimin verdiyi hər hansı bir yazılı tapşırığı (tezis, esse, təqdimat, hesabat və.s) tələbə geniş araşdırma apararaq, vaxt məhdudluğu qoyulmadan, dərəcədənə, rahat şəkildə hazırlaya bilər.

AYO fənni üzrə tədris prosesində tələbələrlə aparılan işə nəzər salmaq:

I mərhələ dərəcə hazırlıq mərhələsi adlanır.

Bu mərhələdə müəllim, mövzu ilə bağlı məqsədinə müvafiq Youtube dan 10-15 dəqiqlik maraqlı bir video götürə bilər. Və bu videonu tələbələrin izləməsi tapşırıla bilər. Video izləndikdən sonra qısa interaktiv “Düzdür?, Səhfdir?”, Çox-seçimli cavablar, Tamamlayın kimi tapşırıqlar icra etməklə tələbələr məzmunu, söhbətin nədən getdiyini necə başa düşdüklerini yoxlaya bilərlər.

Video artıq yüklənib və tələbələr onu təkrar-təkrar dinləyə və cavablarındakı səhfləri düzəldə bilərlər. Çünki, onlar bu halda bal itirmirlər və qorxusuz və tələddüdsüz tapşırığı icra edə bilərlər.

Müəllim tələbələrin cavablarını yoxlayaraq problem və çətinliyin eyni ya oxşar olub-olmamasını müəyyənləşdirə bilər (email, online). Bəzi tələbələrin videoya diqqətlə baxmaması, sualları düzgün cavablandırılmaması üçün səbəbdir. Bu halda tələbələrə videonu diqqətlə izləmək, qeydlər götürmək və müzakirə üçün suallar tərtib etmək tapşırılır.

İşin bu cür təşkili tələbələrin akademik bacarıqlarını gücləndirəcək və onların öz potensialını üzə çıxarmağa zəmin yaradacaq.

Kitabın hər hansı bir fəslə və yaxud qəzet məqaləsinin oxunması tələbələrə videoda olan süjet xəttini inkişaf etdirə bilmək üçün əvvəlcədən tapşırıla bilər.

Akademik lüğət ehtiyatını zənginləşdirmək üçün tələbələr akademik sözlərdən ibarət interaktiv tapşırıqlar icra etməyə istiqamətləndirilə bilər.

Eyni zamanda onlar öyrəndikləri akademik sözləri yazının qiymətləndirilməsi aparılarkən istifadə edə bilərlər.

II mərhələ dərəcə prosesində adlanır.

Müzakirə. Əvvəlcə 10-15 dəqiqəlik sual cavab. Bu dərəcə əvvəlində tələbələrin videonu izlədiyini, tapşırılmış lazımi materialı oxuduğunu yoxlamaq məqsədilə edilir. Tələbələrin müzakirədə iştirak etmək üçün yazılı tərtib ediyi sualları və qeydləri olmalıdır. Tələbələr qruplar şəklində oturlar və birlikdə sualları müzakirə edirlər. Müəllim nəzarət edir və sonra çətin sualları cavablandırmaq üçün bütün siniflə birgə müzakirə təşkil olunur.

Oyun-tapşırıq-viktorina, 10-15 dəqiqəlik. Bu Socratic proqramı ilə mümkündür.

İnternet şəbəkəsinə qoşulmaqla Wi-Fi vasitəsilə tələbələr cib telefonları ilə testlərə cavab verirlər. Bu proqram interaktiv və avtomatlaşdırılmışdır. Müəllim dərhal cavabları ekranda görür.

Bu testlər tələbələrin dərəcədən əvvəl öyrəndikləri biliklərin mənimsənilməsi səviyyəsini yoxlamaq üçün hazırlanmışdır.

Toto (2009) iddia etdiyinə görə bu anket/suallar qeyd olunur, çünki tələbələrin ‘carrot and stick approach’ a (3,3) ehtiyacları var. Onlar materiallar üzərində əvvəlcədən işləyir, yazılı hazırlayır və dərəcə lazımi səviyyədə işləyirlər.

Cütlər tapşırığı, 15 dəqiqə. Bu tapşırıq zamanı tələbələr əvvəlcə fərdi qayda-da problemi həll etməyə çalışırlar, sonra isə həlli birgə bölüşürlər.

Praktik qrup tapşırığı, 30 dəqiqə. Tələbələrin qrup fəaliyyətində əməkdaşlığa cəlb edilməsi və dərəcədən əvvəl əldə etdikləri məzmunun tətbiq edilməsinə hə-

vəsləndirir. Tapşırıq təhlil, sintez, qiymətləndirmə üzrə yüksək təfəkkür bacarıqlarını inkişaf etdirməyi nəzərdə tutur.

Qrup təqdimatları (10 dəqiqə): Bu pilot layihə tələbələrə təqdimatda qarşılaşdıqları çətinliklərdən biri haqqında iki dəqiqə mini-təqdimat hazırlamaq üçün pilotlaşdırılmışdır. Tələbələr məsələni öyrənməlidir və təqdimatlarından əvvəl müzakirədə iştirak etməlidirlər. Müəllim son təqdimatlarına daha yaxşı hazır olmasını təmin etmək üçün onların işinə nəzarət edir və şərhlər verir.

III mərhələ dərstdən sonrakı mərhələ adlanır.

Tədqiqat məqaləsi (Summativ qiymətləndirmə): Bu problem həllində tələbələr səbəbləri və təsirləri təhlil edir, əvvəlki problem həllini qiymətləndirir və oxucunu ən yaxşı problem həlli yollarını göstərməyə inandırır.

Bu bir web axtarışında həyata keçirilir. Hung (2015), Web Quest, beş əsas element, yəni Giriş, Proses, Tapşırıqlar, Qiymətləndirmə və Nəticə daxilində strukturlaşdırılmışdır ki, bu da "tədrisdə effektiv aktiv təlim strategiyası" hesab olunur.

Jurnal məqalələrinin nəzərdən keçirilməsi: tələbələr akademik sözlər siyahısından mənimsədikləri akademik sözlərdən istifadə edir, kursun məzmununa uyğun bir məqaləni nəzərdən keçirir və təhlil və tənqid edirlər, modulda nəzərdə tutulmuş öyrənmə məqsədlərinə nail olduqlarını nümayiş etdirirlər.

Təqdimat forumları: Təqdimatlarda tələbələr qarşılaşdıqları problemlərin həll yollarını müzakirə edirlər.

Müzakirə Forumu: Tələbələr müəllimləri və ya həmyaşıdlarına/cütlərinə videoları izləyərkən və ya dərc edilmiş materialı oxumaqda çətinlik çəkdikləri ilə bağlı suallar verirlər.

Semestr sonunda yazılan videolar: hər bir tələbə bu modulda əldə etdikləri öyrənmə məqsədlərini xəyali/gələcəkdə dərs deyəcəkləri bir sinifə öyrədiblər (Tally, 2013). Müəllim videonu izləyir və yanlış anlamalar və yanlış fikirlər olan hissələrin yenidən işlənməsi barədə tövsiyələrini verir.

Tələbənin bu videonu hazırlaya bilməsi üçün o, dərs materialını başa düşməli, şərh etməyi bacarmalı və istədiyi öyrənmə məqsədlərinə çatmaq üçün videonda bir hekayə yarada bilməlidir.

Yuxarıda göstərilən bu vəzifələr semestr boyu 13 həftə ərzində tələbələri əlavə, lazımsız yüklərdən azad edərək faydalı işləməyə, qarşılarına qoyduqları məqsədlərinə nail olmağa zəmin yaradır.

Və yaxud dərs prosesində aparılan başqa bir yazı növünə nəzər salaq:

Letters as part of the readers mail

To express your point of view and make suggestions.

1. Introduction: reason for the letter

= Reference to the source of your information (program, press article, letter, comments

With reference to

In regards to the issue of

About the article published ..... entitled

Following concerning

After hearing / reading

I heard a show / read an article / saw a cartoon about .....
The show, article, drawing of .... interested me / shocked

2. Expression of agreement / disagreement

I agree / do not agree with....

I am for / against

I approve completely, absolutely, quite, equally

I do not approve at all...I formally disagree, categorically, really...

I share, understand / do not share, do not understand your point of view,
your opinion

I am, I do not agree with you when....

I am in favor, I am not in favor, I am opposed to...

I think useful useless

I believe /think necessary

I think it's essential

I estimate excellent bad

I consider justified unjustified

wonderful shameful

extraordinary banal

I consider wise stupid

clever idiot

etc. scandalous

condemnable

etc.

I rejoice, congratulate myself on ... / I am surprised, am shocked,
scandalized to see / read / hear that ....

You did well, had reason to.../were wrong

This issue has the advantage / disadvantage of

This article has the merit / boredom of

This attitude has the interest of

This kind of talk will / can improve / aggravate, deteriorate
to reinforce/weaken

protect / harm

save

allows .../ risk of

etc.

3. Expression of suggestion

it should...

You should, we should....

You would do well to, You'd do well, better

You could....

in your place I...

4. Expression of demand

I would

I would like you to communicate, transmit, address

I wish

Could you

Would you

Would you be able to communicate, transmit, address

Please

5. Forms of thanks and taking leave

In advance, I thank you for this and sincerely greet you

(Yours sincerely)

Thank you in advance, please accept.

Please accept my wishes

Believe, Madam / Sir, in expressing my best feelings.

Verilmiş nümunədən görüldüyü kimi, tələbələr öyrəndikləri söz və ifadələrdən istifadə edərək və həm də bütün etiketləri gözləyərək 5 parametrlə mail yazmaq, məktublaşmaq, cavab yazmaq, fikrini bildirmək, fikrini əsaslandırmaq bacarığına akademik yazı səviyyəsində yiyələnirlər.

AYO fənni bütövlükdə tələbələrin fəaliyyətini yaxşılaşdırmaq, qarşılıqlı əlaqələri gücləndirmək, problemlərin həlli bacarıqlarını artırmaq, əməkdaşlıq bacarıqlarını inkişaf etdirmək, tələbə-tələbə qarşılıqlı əlaqələri inkişaf etdirmək, həm yazılı və həm də şifahi nitq bacarıqlarını təkmilləşdirmək baxımından faydalıdır.

Bu fənnin tədrisi zamanı tələbələr, yuxarıdakı təhlillərdən də görüldüyü kimi, akademik yazının əsas xüsusiyyətlərinə-məzmun bütövlüyü (unity), məntiqi ardıcılıq (coherence), ideyaların dəstəklənməsi (support), yüksək dil bacarıqlarına (strong sentence skills), əməl eməklə, aparıcı ideyanı təqdim edən əsas cümləni (topic sentence), dəstəkləyici cümlələr (supporting sentences), bitdiyini bildirən yekun cümlə (concluding sentence) və tövsiyə xarakterli yekun rəy (final thought) (5,9) düzgün yazmağın qaydalarını öyrənirlər.

Ədəbiyyat

1. Barril Denis. Techniques de l'expression écrite et orale. 10e édition actualisée, Editions DALLOZ – 2002
2. Bishop George Jr., Solan James A. Introduction to Academic Writing and Reading. Baku – 2005
3. Nagwa.A. Soliman Teaching English for Academic Purposes via the Flipped Learning Approach, GlobELT, 2016
4. Oshima A., Hogue A. Introduction to Academic Writing. Fourth edition. Longman – 2010
5. Qurbanova S., Hacıyeva G. Akademik yazı və oxu. Bakı – 2017
6. Əsgərova X.Y. Akademik yazı və oxu. Bakı – 2015
7. <http://bv.alloprof.qc.ca/f1457.aspx>

Summary

Ways of Solving the Problems in Academic Reading and Writing

The article deals with the issues relating to the subject of Academic Writing and Reading at the language faculties of the University, challenges occurring during the learning process of academic topics, ways of their elimination, conduction of the work by stages during the teaching process, improvement of writing in practice and formation of students' academic writing skills based on examples.

Резюме

Способы устранения трудностей связанных с академическим письмом и чтением

В статье на основе примеров рассматриваются вопросы, связанные с предметом «Академическое письмо и чтение», преподаваемым на языковых факультетах высших учебных заведений. Анализируются проблемы, возникающие в процессе изучения академических тем, пути их устранения, поэтапное выполнение заданий во время обучения, совершенствование этих работ на практике и формирование у студентов навыков академического письма.

Rəyçi: dos.,p.f.d. Ə.Səfiyev

PEDAQOGİKA

Kəmalə Mirzoyeva
Odlar Yurdu Universiteti

YENİYETMƏLƏRDƏ ETNİK MİLLİ HİSSLƏRİN FORMALAŞDIRILMASI: PROBLEMLƏR, VƏZİFƏLƏR

Açar sözlər: Yeniyetmə, milli şüur, mənlik şüuru, etnik milli hisslər, fərdi şüur

Keywords: Teenager, national consciousness, self-consciousness, ethnic national feelings, individual consciousness

Ключевые слова: подросток, национальное сознание, самосознание, этнические национальные чувства, индивидуальное сознание

Yeniyetmə şəxsiyyətinin formalaşmasında bir çox etnopsixoloji, ictimai-siyasi, amillərin rolu var. Ailə, məktəb, kütləvi informasiya vasitələri, adət-ənənələrimiz, görkəmli tarixi şəxsiyyətlərin, Azərbaycanın mərd, qorxmaz qəhrəman oğul və qızlarının rəşadətli həyat fəaliyyəti, Azərbaycan milli qəhrəmanlarının iradi keyfiyyətləri və digər onlarla, yüzlərlə psixoloji amilləri buna misal göstərmək olar. Bu sadaladıqlarımız və sadalamadıqlarımız psixoloji amillərin hamısı şəxsiyyətin Azərbaycançılıq ideologiyasında, milli-etnik xüsusiyyətlərində daim vətən, dövlət, xalq, millət təşəbbüskeşliyi ilə alışıb yanan milli-etnik hisslərdən keçir. Ona görə də milli mövcudluğumuz üçün bütün dövrlərdə olduğundan nisbətən indiki dövrdə uşaq və yeniyetmələrdə, bütövlükdə cəmiyyətin hər bir üzvündə həmin milli-etnik hisslərin formalaşdırılmasına ciddi fikir verməliyik.

Məlumdur ki, hisslər olduqca rəngarəng və müxtəlif formalara malikdir. Hisslər insanın fərdi xüsusiyyətlərindən, həyat tərzindən, etnopsixoloji xüsusiyyətlərindən, adamlara, eyni zamanda özünün rəftar və davranışlarına münasibətlərindən və başqa sosial-psixoloji amillərdən yaranır. Bu cəhət eyni zamanda etnik milli hisslərə də aiddir. Aydınır ki, hər bir xalqın adət-ənənələri, xarakteri, düşüncə tərzini tarixən yaranmış və nəsildən nəsilə ötürülərək inkişaf etmişdir. Bu adət-ənənələr həmin millətə mənsub olan etnosun üzvlərini və ya etnik qrupların rəftar və davranışlarında əks olunur və həmişə də onları müşayiət edir. “Hər hansı bir etnik birliyin həyatında (istər daxili, istərsə də etnoslararası) baş verən bütün hadisələr ilə müşayiət olunur. Ümumiyyətlik hisslər məhz bu emosional münasibətlər kimi təzahür edir. Deməli, etnik (milli) hisslər etnik birliyin öz varlığına münasibət bildirir” [1, s.112]. Belə həyat tərzinə, adət-ənənələrə, xalqın min illərlə qoruyub saxladığı, əxlaqi-sosial dəyərlərə bəslənən münasibətlər etnik milli hisslərlə mənsub olduğu xalqın nümayəndələrinə əlavə bir enerji mənbəyi olmuş, onların hünərini, qəhrəmanlığını, xalqa, millətə sədaqətini, yaralığını birəbeş artırmışdır.

M.K.Atatürk, H.Ə.Əliyev, R.T.Ərdoğan, İ.H.Əliyev və başqalarının milli qeyrətlərini, etnik-milli hisslərini, yüzlərlə Azərbaycan-Türk milli qəhrəmanlarının fəaliyyətlərini buna misal göstərmək olar. Məhz buna görə də gənc nəslin yararlı vətəndaş kimi formalaşdırılmasında milli-etnik hisslərin inkişaf və tərbiyəsinə xüsusi fikir verilməlidir. Müasir dövr qloballaşma sərhədlər tanımayan informasiya bolluğu dövrüdür. Belə bir dövrdə yetişən gənc nəsli Azərbaycan mentalitetindən tamamilə uzaq olan yabançı ünsürlərdən qorumaq üçün birinci növbədə onlarda etnik kökə, qanyaddaşına, Azərbaycançılıq ideologiyasına həmişə sadıq qalan ruhda tərbiyə etməliyik. Kökündən, millətindən xalqının istək və arzularından kənar hisslərlə yaşayan insan, yeniyetmə kökü olmayan ağaca bənzər ki, o,da gec-tez quruyub, məhv olmağa məhkumdur.

Qeyd etməliyik ki, müstəqil Azərbaycan dövlətinin ideologiyası azərbaycançılıqdır. Hər bir azərbaycanlı öz milli mənsubiyyəti ilə qürur hissi keçirməli və bununla fəxr etməlidir. Azərbaycançılıq ideologiyası millətin dilini, dinini, adət-ənənələrini, xarakterini, etnik hisslərini, sərhədlərini, gerbini, himnini və s. Özündəehtiva edən mənəvi-psixoloji keyfiyyətdir. Ulu öndərimiz Heydər Əliyevin” hər bir insanın milli mənsubiyyəti onun qürur mənbəyidir”. “Mən həmişə fəxr etmişəm, bu gün də fəxr edirəm ki, mən Azərbaycanlıyam” deməsi dediyimizə əyani sübutdur. Bu fikrin arxasında milli birlik, həmrəylik, etnik hisslər, xalqa-dövlətə bağlılıq, vətən üçün, xalq üçün yanmaq nəzərdə tutulur. Hər bir Azərbaycan vətəndaşı xüsusilə uşaq və yeniyetmələrin, gənclərin qəlbində milli birlik, milli etnik hiss toxumu səpməli və onlar bu ruhda tərbiyə alıb inkişaf etməlidir. Etnik milli hisslər xüsusən də bu və ya digər etnosun hər hansı naqis cəhətinə toxunmaq, o barədə söz açmaq əsla mümkün deyildi. Deməli, dünya, zamanə dəyişilib, indi bizim respublikamızda da etnik-psixoloji keçmişimiz barədə maraqlı tədqiqatlar aparılır. Axı bu qəbildən olan əsərlərə bu gün daha çox ehtiyacımız var. İkincisi, başqa etnosları, xüsusən bədxah qonşuları erməniləri yaxşı tanımağa, onlarla rəftar və davranış tərzini düzgün müəyyənənləşdirməyə, münasibətlər sistemini adekvat surətdə qurmağa yardım edir.

Üçüncüsü, öz etnik-psixoloji keçmişimizə yaxından bələd olmaq üçün xalqımızın zəngin ədəbi-bədii irsində öz əksini tapmış etnik-psixoloji xüsusiyyətlərə yön almaq, onların üzərində dərinləndirən düşünmək, həmin irsdəkilərin elmi-psixoloji fəhmin məna çalarlarını özümüz üçün yenidən kəşf etməyə imkan verir.

Etnosun, xalqın, millətin həyat tərzini dedikdə, sosial mühitlə etnos üzvlərinin qarşılıqlı təsirinin xüsusiyyətləri nəzərdə tutulur. Bu cəhət bəzən hər bir xalqa və ya millətə xas olan məxsusi yaşayış tərzini (məsələn, fransız həyat təzi, amerikan həyat təzi və s.) bildirir. Millətə, xalqa məxsus olan belə spesifik həyat təzi milli hisslərin əsas səciyyəsinə təyin edir.

Etnik (milli) psixologiyanın emosional sahəsini etnik (milli) hisslər təşkil edir. Hər hansı bir etnik birliyin həyatında (istər daxili, istərsə də etnoslararası) baş verən bütün hadisələr həmin etnik birlik üzvlərinin kəskin emosional münasibətləri ilə müşayiət olunur.

Milli hisslərin əsasını maddi və mənəvi tələbatlar təşkil edir. Mənəvi tələbatla, əxlaqı sərvətlə bağlı olan milli hisslər daha sabit və davamlı olur.

Etnik milli hisslər nədir, onun mahiyyəti, uşaq və yeniyetmələrdə formalaşdırılmasının psixoloji mexanizmləri, bu sahədə valideyinlərin, müəllimlərin, tərbiyəçilərin vəzifələri və digər məsələlər məqalənin əsas məqsədini təşkil edir.

Etnik milli hisslər fərdin (şəxsiyyətin) mənlilik və milli mənlilik şüuruyla, adət ənənələri ilə bilavasitə əlaqədardır. Mənlilik şüuru bir anlayış olaraq demək olar ki, bütün ictimai elmlərin aparıcı terminlərindən hesab olunur. Digər ictimai elmlərdə olduğu kimi psixologiya elmində də milli mənlilik şüuru anlayışı müxtəlif xarakterli təhlillərə cəlb edilir. Lakin bu təhlillərin böyük əksəriyyətində milli mənlilik şüurunun mahiyyəti hərtərəfli, daha lakonik olaraq şərh edilmir. Hətta milli mənlilik şüurunun inkişaf xüsusiyyətləri aydınlaşdırılmamış qalır.

Mənlilik şüuru şəxsiyyətin öz varlığına, mənliliyinə, daxili və xarici mühitin təsirlərini dərk etmələrinə yönəldilmiş bir əxlaqi-sosial keyfiyyətdir. burada şəxsiyyət özünü dərk edir, qiymətləndirir. “Mən kiməm”, “nə bacarıram”, “nəyə qadirəm” və özü ilə bağlı bir çox ictimai – psixoloji keyfiyyətləri dəyərləndirir. Təbii ki, mənlilik şüuru əsasında milli şüur formalaşır. milli şüur daha çox ictimai-siyasi hadisələrlə, xalqın etnik tarixi ilə, etnosun hansı xalqa mənsub olduğu ilə bilavasitə əlaqədardır.

Milli mənlilik şüuru ilə şəxsiyyət özünüdərk ilə yanaşı, hansı xalqa mənsub olduğunu dərk edir. “Keçmiş kim olub”, “hansı xalq, millətə mənsubam”, “tarixim nə vaxtan başlayıb”, “hansı dövlətin vətəndaşıyam” və s. kimi etnopsixoloji keyfiyyətləri özündə etiva edir. Milli mənlilik şüurunun formalaşması Vətənə, doğma torpağa, doğma yurda, millətə, xalqa, xalqın yaratdığı adət-ənənələrə məhəbbət yaradır. Torpaq insanın yaşayış və əbədiyyət məskənidir. Məktəblilərin öyrəndiyi fənlər, iştirak etdikləri kütləvi tədbirlər, bədən tərbiyəsi və idman, müxtəlif yarışlar onlarda belə bir əqidəni inkişaf etdirir ki, torpaq Vətən müqəddəsdir. Məktəblilər düzgün dərk edirlər ki, dünyada Azərbaycan xalqı var, yaşayır və özünün çox hiyləgər düşməninə – ermənilərə qarşı mübarizə aparır. Onlar şüurlu surətdə dərk etməlidilər ki, Azərbaycan xalqının qatı düşməni ermənilərə qarşı mübarizəyə hər zaman hazır olmalıdır. Onlar bu mübarizəyə hazır olmalarından qürur duymalı, iftixar hissi keçirməli, işğal altında olan torpaqların azad edilməsi işində özünəməxsus şəkildə mübarizəyə qoşulmalıdırlar. Milli qəhrəmanların, şəhidlərin vətən uğrunda canlarından belə keçmələrini buna misal göstərə bilərik. Azərbaycanın milli qəhrəmanı mübariz İbrahimovun həyat yolu buna parlaq misaldır.

Azərbaycanın Milli Qəhrəmanı Mübariz İbrahimov qorxmaz bir əsgər idi. 22 yaşı olmasına baxmayaraq cəsur və qorxmaz döyüşçü idi. Bir məsələni xüsusilə vurğulamaq istərdik. Bu da bütün milli qəhrəmanların hamısının öz ölümlərindən qorxmamasıdır. Mübariz də sanki öz ölümünü qabaqcadan bilirdi. Amma qorxmurdu. O bilirdi ki, təkbəşinə ondan sayca bir neçə dəfə çox olan erməni diğalarının üstünə gedir. Amma geri qayıtmaq ehtimalı azdır. O, bunu özünə şərafət sayırdı. Vətən sağ olsun deyər ermənilərin üstünə gedir. Amma getməmişdən əvvəl ailəsinə kişilik məktubunu da yazmağı unutmur.

“Canım atam və anam məndən sarı darıxmayın. İnşallah cənnətdə görüşəcəyik. Mənim üçün bol-bol dua edin. Vətənin dar günündə ürəyim dözmür. Allaha xatir bunu eləməliyəm. Ən azından ürəyim sərinclik tapar. İnşallah şəhid olana

kimi bu şərəfsizlərin üstünə gedəcəm. Şəhid olsam, ağlamayın, əksinə sevinin ki, o mərtəbəyə yüksəldim. Allaha ibadətlərinizi dəqiq yerinə yetirin. Çoxlu sədəqə verin. Seyid nəvəsi olaraq bunu eləməliyəm. Allah böyükdür, Vətən sağ olsun. Haqqınızı halal edin. Oğlunuz Mübariz [2, s.3]. Fikir verin “Mən şəhid olanda ağlamayın, bu şərəfsizlərin üstünə gedirəm” fikirlərinə. Bu bir Mübarizin yox, bütün Azərbaycan əsgərlərinin fikridir. Onu isə Mübariz dedi və elədi də. O, ölümdən qorxmadı. Ölümü ilə elinə, obasına, ölkəsinə şərəf, ləyaqət gətirdi. Azərbaycan oğullarının igidliyini, mətinliyini göstərdi. Hamı, xüsusilə yeniyetmələr bildilər ki, belə oğulları olan ölkə heç vaxt basılmaz. Yeniyetmələr üçün bundan böyük tərbiyə məktəbi ola bilməz. İnanırıq ki, Vətən neçə-neçə Mübarizlər yetişdirəcək və zəbt olunmuş torpaqlarımız faşist ermənilərdən azad olunacaq. Bax budur, şəxsiyyətin mənəviyyatında iradi keyfiyyətlərin yeri, mövqeyi. Belə olanda şəxsiyyət güclü, əyilməz olur, əqidəsindən dönmür, Vətən uğrunda şəhid olur, lakin seçilir, düşmən qarşısında əyilmir, xalqına, millətə, yeniyetmə və gəncinə örnək olur.

Hüseyn Arif isə torpağı, vətəni ana kimi qorumağı tərənnüm edir.

*Torpağın sinəsi cadarlamazdı,
Torpaq müqəddəsdir, torpaq əzizdir.
Axı “Ana torpaq” demişik ona.
Ananı qorumaq vəzifəmizdir [3, səh.162].*

Azərbaycanın xalq şairi Məmməd Arazın yaradıcılığı bu baxımdan diqqətə layiqdir. Məmməd Araz bir çox şeirlərində, xüsusi ilə “Məndən ötdü qardaşıma dəydi” (163), “Azərbaycan dünyam mənəm” (272), “Vətən mənə oğul desə” (280), “Bu millətə nə verdik ki,” (589), “Bizi vətən çağırarsa” (592), “Ana millət, ata millət ağlama” (591), “Ayağa dur Azərbaycan” (594), “Bu millətin dərdi səri” (601) şeirlərində şairin uşaq və yeniyetmələri, gəncləri, ümumən Azərbaycan cəmiyyətini birliyə, dövlətimizin ətrafında sıx birləşməyə müraciəti öz əksini tapır. Məmməd Araz Vətəndaş, Vətənpərvər şairdir. O, Azərbaycançılığı ilə, vətəni ilə qürur duyur, fəxr edir:

*Vətən mənə oğul desə nə dərdim,
Mamır olub qayasında bitərdim.
Bu torpaqsız harda, nə vaxt nə dərdim,
Xəzinəmdir, xəzinəmdir, xəzinəm [4, səh.280].*

Milli kimliyimiz tariximizdən başlayır. Bu tarix ilə lap kiçik yaşlardan uşaqlara, yeniyetmələrə, gənclərə düz olduğu kimi çatdırılmalıdır.

Tədqiq etdiyimiz problem baxımından yazıçı İsa Hüseynovun “İdeal” romanı diqqətə cəlb edir. O, romanın baş qəhrəmanı Əmirin dili ilə qardaşı oğlu Səmədə tariximiz, dilimiz, dinimiz, birliyimiz haqqında məlumat verir və bu yolla da o, gənclərimizdə milli birliyin formalaşmasına kömək edir. Romanda bu münasibətlə yazılır:

“Bəli, əzizim! Nuhdan çox-çox əvvəllər yer üzündə həyat, mədəniyyət olub, bəşəriyyətin vahid dili olub.

Odər dili?!

Sənin, mənim dilimiz!

Səmədin gözləri böyümüşdü.

Dayan, əmi... Başa düşdüyüm indi bir budu ki, Sultan Əmirliyə eşidirəm bu sözləri. Bir də budu ki, Sultan Əmirli boş söz danışmaz. Amma yenə çatmır sözün mənə.

“Şumer” yox, əvvəla “Şumər”di, Şumərlərə “Kimmerey”, “hommerey”, “homer” deyənələr olub. “Ər”ə “ar”, Odərlərin qabaqcıl dəstəsi Əreylərə “ariy” deyənələr olub. “Er” də o qəbiləyəndi. İndi danışacam, biləcəksən hər şeyi. İkincisi, “dil qrupları” təsəvvürünü çıxart beynindən. “Qruplar” yoxdu. Vahid kök var, vahid ağacın budaqları var! Kök də sənən, ağac da, budaqlarda! Cənubda ən yaxın qonşun farsdan başlamış, Afrikada qədim Madiamlar, Azərlər, Amerikada, İtaliyada latınlar da daxil olmaqla. Yer deyilən bu planetdə əhli-bəşərin hamısı sənən!” [5, s.390].

Ədəbiyyat

1. Ə.Bayramov “Kitabi Dədə Qorqud” dastanlarında etnik-psixoloji xüsusiyyətlərin inikası. Bakı, 2002, səh.112
2. Rəhilə Elçin “Milli qəhrəmanım, Vətən qürurum ” Bakı, 2010, səh.3
3. Ədəbiyyat - (VII sinif üçün dərslik) Bakı, 2014, səh.46, 77, 162
4. M.Araz “Seçilmiş əsərləri ” Bakı, 2011, səh.280
5. İsa Hüseynov “ İdeal” romanı. Bakı, 1986, səh.390

Summary

Formation of Ethnic National Senses in Teenagers: Problems and Goals

The modern era is an era of globalization, an era that does not know the boundaries of the abundance of information. In order to fence off young people growing up at such times from the influence of alien elements that are completely far from the Azerbaijani mentality, we must, first of all, educate them in the everlasting spirit of fidelity to ethnic roots, the memory of blood and the ideology of Azerbaijanism. Seized territories can be liberated precisely by the removal of our smart, courageous, fighting, patriotic sons and daughters, who have a high intensity of national-ethnic feelings and the corresponding mood.

Резюме

Формирование этнических национальных чувств у подростков: проблемы и задачи

Современная эпоха - это эпоха глобализации, не знающей границ обилия информации. Для того чтобы отгородить молодежь от влияния чуждых элементов, полностью далеких от азербайджанского менталитета, мы должны, в первую очередь воспитать их в духе верности этническим корням и идеологии Азербайджанизма. Захваченные территории могут быть освобождены именно удалю наших умных, мужественных, боевых, патриотичных сыновей и дочерей, имеющих высокий накал национально-этнических чувств и соответствующего настроения.

Rəyçi: prof. Ə.Baxşəliyev

PSIXOLOGİYA

Ceyhunə Dəmirova
Azərbaycan Dillər Universiteti

SOSIAL İNTELLEKT SOSIAL PSIXOLOGİYANIN MÜASİR PROBLEMİ KİMİ

Açar sözlər: sosial intellekt, sosial bilik, sosial anlama, sosial bacarıq, sosial psixologiya

Key words: social intelligence, social information, social awareness, social skills, social psychology

Ключевые слова: социальный интеллект, социальная информация, социальная осведомленность, социальные навыки, социальная психология

Sosial intellekt anlayışının geniş təhlili müasir dövrümüzdə olduqca aktual problemlərdən birinə çevrilmişdir. İnsan kapitalının yetişdirilməsinə diqqət ayrıldığı müasir dövrdə, insanın bilik, bacarıq, peşəkarlıq və ünsiyyət əlaqələrindən maksimum dərəcədə istifadə etməsi cəmiyyətin inkişafı üçün olduqca mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Şəxsiyyətin öz imkanlarından bu dərəcədə istifadə etməsi hesab edirik ki, ilk öncə onun sosial intellektinin güclü olmasının nəticəsi hesab edirik. Lakin, daha dəqiq surətdə bu anlayışın nəzəri təhlilini aydınlaşdırmaq üçün onun tarixi təhlilini mütləq formada nəzərdən keçirməliyik.

B.D.Pariqinin fikrincə sosial psixologiya aşağıdakı problemləri öyrənir [1, s.7]:

- a) Şəxsiyyətin sosial psixologiyası;
- b) Cəmiyyətin sosial psixologiyası və ünsiyyət;
- c) Sosial münasibətlər;
- d) Mənəvi fəaliyyət formaları.

V.N.Myasişev isə hesab edir ki, sosial psixologiya üç məsələni öyrənir 1) Bir-birinə qarşılıqlı təsir göstərən qrupdakı insanların zehni fəaliyyəti, 2) qrupların xüsusiyyətləri 3) ictimai proseslərin zehni tərəfləri [2, s.14].

Aydın məsələdir ki, sosial intellektin mənbəyi kimi oyun meydançalarını, fabrikləri, satış sahəsini göstərə bilirik, lakin o, eksperimental laboratoriyanın formal standartlaşdırılmış şərtlərindən bir qədər yayınır. Bu zaman məlum olur ki, heç də sosial intellekt bu standartlara əsaslanan formal bir anlayış deyil. Lakin, sosial intellektin mahiyyətini aydınlaşdırmağı bacarmasaq nəinki, onu inkişaf etdirmək həmçinin eksperimental təhlil aparmaq belə çətin olacaqdır. Pariqinin təsnifatı bizə sosial intellektlə bağlı tədqiqatların ana xətti olan ünsiyyət və sosial münasibətləri birgə götürməyi və aydınlaşdırmağın vacibliyini xatırladır. Elmi ədəbiyyatda sosial intellekt anlayışının nəzəri təhlili ilə bağlı müxtəlif fikirlər vardır, la-

kin düşüncürük ki, anlayışın mahiyyəti ilə yanaşı onun ilk dəfə elmə gətirilməsi və eksperimental təhlilini aydınlaşdırmaq da çox vacibdir.

Beləki, bu anlayış ilk dəfə akademik termin kimi 1909-cu ildə C.Dyu tərəfindən işlədilmişdir. Dyu özünün “Təhsildə əxlaqi prinsiplər” adlı kitabında sosial intellekti “sosial situasiyanı qavrama və müşahidə gücü” olaraq müəyyən etmişdir. Lakin, bu anlayış müasir elmi tələblərə kifayət qədər cavab vermədiyi üçün on bir il sonra sosial intellekt probleminin elmi ədəbiyyatda nəzəri və praktik təhlilinin qoyulmasına səbəb oldu.

1920-ci ildə Kolumbiya Universitetinin psixoloqu E.L.Torndayk tərəfindən müşahidələr aparılaraq Arfanın aylıq jurnalında “İntellekt və onun faydası” adlı məqaləsində bu anlayış irəli sürülmüşdür. Torndayk qeyd edirdi ki, bir çox sahələrdə, xüsusilə rəhbərlik sahəsində uğur əldə etmək üçün şəxsiyyətdaxili təsirlilik həyati əhəmiyyət daşıyır. O, yazırdı “fabrikdə olan ən yaxşı mexanik, sosial intellektin əksikliyindən ustabaşı kimi uğursuz ola bilər”. O, intellekti sosial, mexaniki və mücərrəd olaraq 3 tipə bölmüşdür. Və sosial intellekt anlayışı da məhz bu bölgüdən götürülmüşdür. Torndayka görə sosial intellekt “İnsan münasibətlərinin qurulmasında ağıllı formada davranmaqdır”. Bu anlayışı təhlil edərkən aydın olur ki, ağıllı formada davranmaq deyərək insanları və hadisələri doğru anlamaq, baş verəcək hadisələri və ya münasibətlərdə yaranacaq problemləri qabaqcadan sezə bilmək və bunu bildiyin halda hadisəni istənilən istiqamətə doğru yönləndirə bilmək bacarığı nəzərdə tutulur [3, s.228].

1927-ci ildə F.A.Moss və T.Hunt sosial intellekt anlayışını təhlil edərək “insanlarla uzlaşmaq və razılaşmaq” mənasını irəli sürdülər [4, s.108-110].

Karl Albrektin sosial intellektlə bağlı olan nəzəriyyəsi Moss və Huntun tərifinə yaxındır. Albrekt sosial intellekti “İnsanlarla ünsiyyət qurmaq və onları sizinlə əməkdaşlıq etməyə razı salmaq bacarığı” olaraq müəyyən etmişdir [5, s.150].

1930-cu ildə R.Stranq sosial intellekti, bilik (insanlar haqqında bilik) onların davranışı, xarakter və şəxsi xüsusiyyətləri barədə məlumatlı olmaq və funksional (sosial intellektin praktikliyi) mövcud biliklərdən harada və necə istifadə etmək bacarığı olmaqla iki fərqli problemdən ibarət olub, insanlarla yola gedə bilmək və ya onlarla dolana bilmək bacarığı olaraq müəyyən etmişdir [6, s.263-269]. Bilik və davranış sosial intellektin iki ayrılmaz komponenti hesab olunur. Lakin, bununla belə bu məna kifayət qədər geniş olmadığı üçün P.E.Vernon 1933-cü ildə bu anlayışı daha da genişləndirərək ona sosial mühitdə insanlarla ünsiyyət qurmaq bacarığı, insan münasibətlərinin qurulmasındakı rahatlıq, sosial mövzularda bilik sahibi olmaq, başqalarının gizli şəxsiyyət xüsusiyyətlərini və ya vəziyyətlərini anlamaq kimi izah olunur. Vernon eyni zamanda bu xüsusiyyətlərin əsasında özünü təqdim etmənin effektiv tərəflərini də əsas tutur [7, s.42-57]. 1937-ci ildə Q.Ollport sosial intellekti insanlar haqqında sürətli və avtomatik qərar vermə bacarığı ilə əlaqələndirir. Q.Ollporta görə sosial intellekt sosial adaptasiyanın hansısa məhsulu və anlamanın dərinliyi deyil, insan münasibətlərinin qurulmasında düzgünlük təmin edən “sosial hədiyyədir” [8]. 1947-ci ildə C.Vedek bu anlayışlardan fərqli olan mənanı izah etmişdir. O, sosial intellektin tərifini verərəkən onun yalnızca

koqnitiv tərəfinə üstünlük vermişdir. Onun fikrincə sosial intellekt insanların hiss-lərini, ruhi vəziyyətini və motivlərini doğru dəyərləndirmək kimi müəyyən edil-mişdir [9, s.133-151]. Sosial intellektin koqnitiv tərəflərinə toxunarkən, Myasişev-in sosial psixologiyanın öyrənməkdə olduğu problemlərin təsnifini verdiyi za-man bir-birinə qarşılıqlı təsir göstərən qrupdakı insanların zehni fəaliyyətinin də-yişməsi və bu fəaliyyətin tipik xüsusiyyətlərini öyrənmək üçün sosial intellekt an-layışına toxunmuş oluruq. Ona görə ki, sosial intellekt ilə bağlı aparılan tədqiqat-ların (Torndayk-1920, Veksler-1950, C.Qilford-1965 və b.) nəticəsindən də aydın olduğu kimi intellekt zehni fəaliyyətin ən yüksək səviyyəsidir və sosial intellektin inkişafı üçün vacib olan faktor isə sosial mühitdə başqa insanlarla qarşılıqlı ünsiy-yətdə olarkən bir-birinə edilən təsirin yaratdığı müsbət effektdir. Eyni zamanda yaranan effektiv təsirin hansı xüsusiyyətlərdən ibarət olması yeni psixoloji tədqiq-qların predmeti məsələsinə çevrilməkdədir.

R.E.Volker və C.M.Foley 1973-cü ildə sosial intellektə müasir dövrdə qəbul olan anlayışa daha yaxın olan bir tərif vermişlər. Onların fikrincə sosial intellekt dedikdə aşağıda göstərilən üç fərqli tərif birləşərək eyni kimi qəbul olunur: insan-larla maraqlanma, başqalarının duyğu, düşüncə və niyyətlərini anlama, fərdlərin hiss və emosiya, temperament və motivasiyalarını doğru mühakimə etmə qabiliy-yəti [10, s.839-864].

1979-cu ildə sovet psixologiyasında sosial intellekt fenomenini işləyən ilk psixoloq M.İ.Bobneva olmuşdur. O, hesab edirdi ki, sosial intellekt sosializasiya şəraitində yaranıb: başqa insanlarla ünsiyyət və cari həyat şəraitində. Bundan əla-və Bobneva sosial intellekt kontekstində fərdiləşdirmə və tipikləşdirmə meyllərini də təsvir etmişdir. Tipikləşdirmə bütün insanlar üçün xas olan ümumi keyfiyyətlə-rin inkişafın prosesində üzə çıxır, fərdiləşdirmə isə əksinə fərdi təcrübə yığma əsa-sında meydana çıxır [11].

N.Kantor və C.F.Kihlstorm 1989-cu ildə sosial intellektin nəzəri olaraq yox, praktik olaraq mahiyyətinin açılmasına diqqət edərək qeyd etmişlər ki, sosial intellekt özünü, başqalarını və sosial vəziyyəti anlamaqdır. Onlara görə sosial mü-hakimə və əqli nəticə məhz sosial intellektin mütləq qanunlarıdır. İnsanlar sosial situasiyanı analiz edərkən bu qanunlardan istifadə edir. Eyni zamanda məqsəd planlama, müşahidə etmə və sosial fəaliyyət formalarının qiymətləndirilməsində də sosial intellektin ayrılmaz hissəsi hesab olunan yüksək idrak aktiv fəaliyyətə keçir. Bu modelə görə sadalanan bütün xüsusiyyətlər fərdin şəxsi xüsusiyyətləri hesab olunmaqla sosial intellektin idraki tərəfini təşkil edir və fərdlər sosial situa-siyada öz biliklərindən istifadə etməklə sosial bacarıqlarını nümayiş etdirirlər [12, s.359-379].

K.Kozmitski və O.Con 1993-cü ildə sosial intellektin yeddi xüsusiyyətini göstərmişdir [13, s.11-23]:

- Başqa insanların hiss, düşüncə və niyyətini yaxşı anlamaq;
- İnsanlarla münasibət qurmaqda ümumi dil tapmaq və yaxşı uzalaşa bilmək bacarığı;
- Sosial münasibətlərin qurulmasında norma və qaydaları yaxşı bilmək;
- Qarışıq sosial situasiyada sosial hiss və həssaslıq;

- Digər insanların əqidəsini anlamaq bacarığı;
- İstilik və diqqət;
- Yeni təcrübələrə qarşı həssaslıq.

1995-ci ildə H.Ayzenk və O.Kont sosial intellektin sosial təbiətini vurğuladı və həmçinin əlavə etdi ki, sosial intellekt başqa insanları anlamaq bacarığı və öz gözləri ilə özünü görə bilmək bacarığıdır [14, s.111-113]. H.Ayzenkin nəzəriyyə-sini daha geniş təhlil etdikdə insanları anlamaq bacarığını dedikdə nəyi nəzərdə tutduğunu anlamaq mükündür, lakin müqayisə üçün deyə bilərik ki, Kozmitski və Con öz nəzəriyyəsində başqa insanları anlamaq deyərəkən, onların həm hiss, düşün-cə və niyyətini yaxşı anlamaq, həm də əqidəsini anlamaq bacarığını nəzərdə tutur. Eyni məsələnin qoyuluşunu Volker və Foleyin nəzəri təhlilində də görmək mümkündür. Sosial intellektin ən əsası göstəricisi başqa insanların hiss, düşün-cə və niyyətini anlamaqdır. Yalnız bu halda insanlarla düzgün ünsiyyət qura bilmək və onlara təsir edə bilmək mümkündür. Haqlı olaraq Ayzenk qeyd edir ki, insanın özünü öz gözü ilə görə bilmək bacarığı da bura daxildir, Kantor və Khlistorm da öz nəzəriyyələrində insanın özünü anlamaq, introspeksiya kimi anlayışların sosial intellekt üçün vacib xüsusiyyətlər olduğunu təsvir etmişdilər. Bu problemlə bağlı daha geniş təhlili D.Qolemanın emosional və sosial intellekt nəzəriyyəsində tapmaq mümkündür.

D.H.Silvera, M.Martinussen və T.İ.Dahl 2001-ci ildə sosial intellektin yeni xüsusiyyətlərini aşkar etmiş oldular. Bu xüsusiyyətlər əsasında məlum oldu ki, so-sial intellektin ən faktoru vardır: sosial bilik, sosial anlama, sosial bacarıq [15, s.313-319].

D.Qolemanın 2007-ci ildə emosional intellekt ilə bağlı yaratdığı nəzəriyyə-sində sosial intellektin tərifini açıqlayacaq daha geniş iki kateqoriyanı və bu kate-qoriyanın hər birinə daxil olan dörd alt xüsusiyyəti göstərmişdir:

Sosial anlama - başqasının daxili dünyasına dərhal daxil olmaq, onun hiss və düşüncələrini anlamaq, qarışıq sosial situasiyalarda üstünlük qazanmaq kimi aktları əhatə edir. Həmçinin buraya daxil edilir: təməl empatiya, uyğunlaşma, em-patik dəqiqlik, sosial idrak.

Sosial bacarıq - başqa insanların necə hiss etdiyini və ya onların nə düşün-düklərini, niyyətlərinin nə olduğunu anlamaq üçün məhsuldar qarşılıq ünsiyyət qurmaq. Başqasının daxili dünyasını anlamaq, yalnızca məhsuldar qarşılıqlı ünsiy-yətə zəmanət vermir. Sosial bacarıq sərbəst və təsirli qarşılıqlı ünsiyyətin yaran-masını təmin etmək üçün sosial bilik sistemini qurur. Və daha sonra məhsuldar qarşılıqlı ünsiyyətdən danışmaq mümkündür. Həmçinin buraya daxildir: təsir, özünütədqimetmə, sinxronizasiya, qayğı [16, s.301].

Sosial idrak sosial bacarıq ilə mütləq surətdə qarşılıqlı əlaqədədir. Sosial idrak anlayışı Silvera, Martinussen və Dahlin irəli sürdüyü nəzəriyyədə mövcud olan sosial bilik anlayışdan fərqli olaraq bir sıra praktik bacarıqları özündə ehtiva edir. Silvera və onun əməkdaşları sosial biliyi ayrı bir dəyişkən kimi müəyyən et-dikləri halda, Qoleman sosial idrakı ayrı bir dəyişkən kimi qəbul etmir. Qolema-nın nəzəriyyəsində sosial biliyi sosial idrak adı altında və sosial anlamanın tərkib hissəsi kimi göstərildiyinin şahidi oluruq. Lakin, hər iki nəzəriyyədə də sosial ba-

carıq anlayışı eyni məna əhəmiyyəti daşıyır. Bunun əsas səbəbi kimi bilik və bacarığın qarşılıqlı vəhdətini göstərə bilərik. Sosial mühitlə əlaqəli sosial biliyə sahib insanlar, bir müddət sonra sahib olduqları zəruri biliklərindən düşdükləri sosial mühitin təsirindən asılı olaraq, sadəcə bilik formatında deyil, bacarıq səviyyəsində də istifadə edəcəklər ki, bu da onların sosial intellektinin yüksəlməkdə olduğunu göstərən əsas faktorlardan biri hesab edilir.

Azərbaycanda bu problem çox da keçmiş vaxtlara təsadüf etmir, belə ki, problemin kökü istedadlı uşaqların öyrənilməsi məsələsinə dayanır. Hələ, 2008-ci ildə Azərbaycanın görkəmli psixoloqları və pedaqoqları Ə.Ə.Əlizadə və H.Ə.Əlizadə istedadlı uşaqların təsvirində intellektual və yaradıcılıq qabiliyyətlərinin yüksək inkişaf səviyyəsinin kommunikativ və emosional proseslərin inkişaf səviyyəsinə uyğun gəlmədiyini qeyd etmişdir [17, s.160]. Məsələnin həlli ilə bağlı 2009-cu ildə B.H.Əliyev və E.B.Bəylərov istedadlı uşaqların intellektual inkişafını yüksəltmək məqsədilə qurulan təlim proqramlarının refleksiya, özünüdərk və başqalarının fərdi xüsusiyyətlərinin başa düşülməsi qabiliyyətini özündə əks etdirməsinin vacibliyini, eyni zamanda qrup halında layihə metodunun təşkilinin üstün cəhətlərini vurğulamışlar [18, s.125-130]. Sosial intellektin xarakterik xüsusiyyətləri ilə şəxsiyyət tipi arasındakı əlaqəni öz tədqiqat işindəki yeniliyi ilə bizə daha dərinlən göstərən psixoloq S.İ.Seyidov olmuşdur. Beləki, S.İ.Seyidov 2013-cü ildə “yaradıcılığın fenomenologiyası” əsərində şəxsiyyətin struktur elementi kimi “peyğəmbər” elementini “konvinsiv” şəxsiyyət tipi ilə uyğunlaşdıraraq nəzərdən keçirtmişdir. O qeyd edir, “inandırmaq, öz dediyini yeritmək bacarığı bu günədək psixoloqların insanda qeydə aldıkları ən çətin səriştə və qabiliyyətlərdən biridir. Lakin, dərin bilikdən məntiqli və dürüst danışıqdan başqa şəxsiyyətin müəyyən xarakteristik cizgiləri də olmalıdır ki, insanlar onun yaydığı, üstündə durduğu sübuta yetirdiyi ideyaları qəbul etsinlər” [19, s.238-239]. Həmin xüsusiyyətləri konvinsiv şəxsiyyət tipində birləşdirən S.Seyidov onun fundamental prinsiplərini aşağıdakı kimi təsvir etmişdir:

1. Dürüst ideya;
2. Onun doğruluğuna dərin inam;
3. İndandırmaq, sübut etmək bacarığı.

Hesab edirik ki, S.İ.Seyidov konvinsiv şəxsiyyət tipini digər tiplərdən ayırarkən, ən əsas özəllik kimi, birbaşa olmasa da dolayı yolla sosial intellektin mahiyyətini vurğulamağa çalışmışdır.

Aparılan araşdırmalar nəticəsində sosial intellekt və sosial psixologiyanın ortaq problemləri aşağıdakı cədvəldəki göstərilmişdir:

Cədvəl 1. Sosial psixologiya və sosial intellektin oxşar problemləri

<i>Sosial psixologiya</i>	<i>Sosial intellekt</i>
Şəxsiyyətin sosial psixologiyası	Sosial bilik
Cəmiyyətin psixologiyası və ünsiyyət	İnsanlarla asanlıqla uzlaşa bilmək bacarığı
Sosial münasibətlər	Başqa insanların hiss, düşüncə və niyyətini yaxşı anlamaq

Cədvəl 1-dən də göründüyü kimi sosial psixologiyanın həll etməli olduğu əsas problemlərin kökündə sosial intellekt və onun xüsusiyyətlərinin araşdırılması dayanır. Müqayisə üçün qeyd edə bilərik ki, D.Mayersin sosial psixologiyaya verdiyi tərifdə “insanlar bir-biri haqda necə fikirləşir (sosial bilik), bir-birinə necə təsir göstərir (sosial bacarıq) və bir-birlərinə necə münasibət bəsləyirlər (sosial anlama)” sosial intellektin əsas xüsusiyyətlərini daha aydın görmək mümkündür [20, s.5].

Ədəbiyyat

1. Парыгин Б.Д. Основы социально-психологической теории. М., 1971.
2. Мясищев В.Н. Личность и неврозы. М., 1949
3. Thorndike Edward, L (1920) Intelligence And Its Use Harper's Monthly Magazine, 140, S.227–35
4. Moss, F. A. ve Hunt, T. (1927). Are You Socially Intelligent? Scientific American, 137 (2), 108-110.
5. Albrecht K. Sosial Zeka: Başarının Yeni Bilimi. 2006. İstanbul: Timaş Yayınları. s.288
6. Strang R. Measures of Social Intelligence // American Journal of Sociology, 1930. 36 (2), s.263-269.
7. Vernon, P. E. Some Characteristics of the Good Judge of Personality // The Journal of Social Psychology, 1933. 4 (1), 42-57.
8. Allport G. W. Pattern and growth in personality. New York: Holt, Rinehart and Winston. 1961.
9. Wedeck J. The Relationship Between Personality and "Psychological Ability"// British Journal of Psychology, 1947. 37 (3), 133-151.
10. Walker R. E., Foley, J. M. Social Intelligence: Its History and Measurement. Psychological Reports, 1973. 33, 839-864.
11. Бобнева М. И. Психологические проблемы социального развития личности. М., 1979.
12. Kihlstrom J. F., Cantor N. Social Intelligence // Handbook of Intelligence. 2000. Cambridge: Cambridge University Press, s.359-379
13. Kozmitzki, C., & John, O. P. The Implicit Use Of Explicit Conceptions Of Social Intelligence // Personality And Individual Differences, 1993. 15, s.11–23
14. Айзенк Г. Ю. Интеллект: новый взгляд // Вопросы Психологии. 1995. № 1. С.111-113
15. Silvera D. H., Martinussen M. ve Dahl T. İ. The Tromso Social Intelligence Scale, a Self-Report Measure of Social Intelligence. Scandinavian Journal of Psychology, 2001. (42), 313-319.
16. Goleman D. Social Intelligence. USA. Random House, 2006, s.403
17. Əlizadə Ə.Ə., Əlizadə Н. Ə. Əsrin meqameylləri: psixopedaqoji problemlər III. Bakı, 2008. s.501
18. Əliyev В.Н., Бəylərov Е.В. İstedadlı uşaqlar üçün əlverişli olan təlim formaları // Psixologiya jurnalı. Bakı: Təhsil. 2009, №3, s.125-130.
19. Seyidov S.İ. Yaradıcılığın fenomenologiyası. Bakı, Qanun, 2013. s.288
20. Майерс Д. Социальная психология. СПб.: Прайм-Еврознак, 2002. 512 с.

Резюме

Социальный интеллект как современная проблема социальной психологии

В статье рассматривается социальный интеллект как актуальная проблема. Произведено сравнение и анализ работ Э.Л.Торндайка, К.Албрехта, Г.Олпорта, М.И.Бобнева, Д.Гольмана и др., посвященных особенностям социального интеллекта. В результате исследований социальное знание (личность), социальное понимание (общение), социальные навыки (группа) были определены как общие проблемы социального интеллекта и социальной психологии.

Summary

Social Intelligence as a Modern Problem of Social Psychology

The social intelligence as a modern problem of social psychology is reviewed in the article. Problems related to social intelligence has been studied as a result of the analysis of scientific literature. E.L.Thorndike, K.Albrecht, G.Allport, M.I.Bobneva, D.Goleman and others` works related to features of social intelligence has been compared and has been analyzed. As a result of researches, social information (personality), social awareness (communication), social skills (group) has been identified as common problems of social intelligence and social psychology.

Rəyçi: p.ü.e.d., prof. R.Qədirova

Günay Kazımova
Gəncə Dövlət Universiteti

MƏKTƏBƏQƏDƏR YAŞLI UŞAQLARDA İDRAK PROSESLƏRİNİN İNKİŞAFI

Açar sözlər: duyğu, məşğələ, ünsiyyət, bağça, uşaq

Ключевые слова: чувство, обучение, общение, сад, ученик

Key words: emotion, training, communication, school, garden

Giriş: Uşaq psixologiyasında beşyaşlıların xüsusiyyətləri hələ də dəqiq araşdırılmayıb. Ona görə də beş yaşın psixoloji imkanlarının sərhədləri haqqında konkret fikir söyləmək çətindir. Bununla belə onun bir sıra xüsusiyyətlərini təhlil etmək mümkündür. Beşyaşlıların psixoloji inkişafında baş verən ən böyük nailiyyət fəaliyyətin daxili plandan xarici plana keçirilməsi üçün hərəkət vərdişlərinin əmələ gəlməsidir. Bu proses motivlərin ierarxiyası prinsipi əsasında baş verir. Uşaq özünün tələbatlarını, sosial maraqlarını, mənəvi ehtiyaclarını yenidən tənzimləməyə başlayır. Öz hərəkətlərində bu amillərin təsirini, sosial motivasiyanı cəmləşdirir. O, nə istədiyini bilir. Bu istəyə nail olmaq üçün hərəkət planı müəyyənləşdirərək qarşıya məqsəd qoyur və əldə edəcəyi nəticənin simvolik obrazını yaradır. Bu mürəkkəb fəaliyyətin strukturunda “uşağın şəxsi qərar” planını görmək mümkündür.

Duyğu inkişafı. Bu yaşda uşaqların sensor (duyğu) inkişafı sürətlə formalaşır, uşaqlar cismlər və onların ayrı-ayrı hissələri arasındakı fərqləri müəyyənləşdirə bilirlər. Uşağın duyğularının inkişafı onun fəaliyyətinin düzgün təşkilindən asılıdır. Bu yaş dövründə aparıcı fəaliyyət oyun olduğu üçün bu fəaliyyət növü xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Uşaqlarda rəngləri fərqləndirmək bacarıqları sürətlə inkişaf edir, onlar əsas (xromatik rəngləri: qırmızı, yaşıl, sarı, göy rəngi) asanlıqla fərqləndirir, bu rənglərin qarışığından əmələ gələn rəngləri (axromatik rəngləri: bənövşəyi, çəhrayı, boz və s.) çətinliklə fərqləndirirlər.

3-5 yaşlı uşaqlar yüksək səsli melodiyaları yada sala bilmir, ona görə də onlar ritmik mahnıları yadda saxlayıb oxuya bilmirlər. Bu qabiliyyət də onları yaşatdıqca inkişaf edir. Məktəbəqədər uşaqların yaşı artdıqca hərəkət və lamisə duyğuları sürətli inkişaf edir. Bu yaş dövrünün səciyyəvi xüsusiyyətlərinə uşaqların lamisə, iy bilmə, dad bilmə, görmə və eşitmə duyğularının kompleks halda təkmilləşməsidir.

4-6 yaşlar arasında uşaqlar iyləri fərqləndirməyi bacarır.

Qavrayış inkişafı. Məktəbəqədər yaşda qavrayış digər idrak proseslərindən qabağa gedir. Yaxud ön plana keçir (psixi inkişafın heteroxronluğu).

Heteroxronluq - psixikanın ontogenetik inkişafının ayrı-ayrı mərhələlərdə hər hansı bir psixi prosesin ön plana keçməsi, digərlərinin isə ona nisbətən ikinci plana keçməsidir.

Bu yaşda digər idrak prosesi qavrayışın əsasında təşəkkül tapır, təkmilləşir. Bu yaş dövrü boyu uşağın məkan, zaman və hərəkət qavrayışı növləri sürətlə inkişaf edir [3].

Məkan qavrayışı – uşağa cismin formasını, ölçüsünü, yerləşdiyi yeri qavramağa imkan verir və uşaq ətraf aləmə bələdləşməyi öyrənir. Onlar məkan qavrayışında əllər və gözlərlə yanaşı, sözlərdən də istifadə edə bilirlər (sənin yanında, arxa tərəfində, başının üstündə və s.).

Müəyyən olmuşdur ki, 3-6 yaşlı uşaqların hamısı cisimlərin formasını, qavramağı bacarırlar.

3 yaşdan başlayaraq onlar müxtəlif həndəsi fiqurları tanıyır və fərqləndirə bilirlər.

Onlar bu fiqurları görmə və lamisə duyğularından istifadə etməklə daha asan qavrayırlar.

Məktəbəqədər yaşlı uşaqları məqsədyönlü öyrətdikdə onlar qismən mürəkəb formalı fiqurları asanlıqla qavramağı bacarırlar.

Məktəbəqədər yaşda zaman qavrayışı da qismən inkişaf etmiş olur. Müəyyən olmuşdur ki, uşaqlar üçün gün rejimi təşkil olunduqda bu yaşda onlar zaman məfhumlarını anlaya bilirlər. Onlar “səhər nədir?”, “axşam nədir?” suallarına belə cavab verirlər. “Səhər yuxudan durduğumuz vaxtdır”. “Axşam yatdığımız vaxtdır” [5].

Diqqətin inkişafı. Bu yaşda uşağın diqqəti tədricən təkmilləşir, uşaq onu maraqlandıran və bələdləşməsinə xidmət edən əşyalara daha çox diqqət yetirir. Uşaqlar bələd olduqları, tanıdıqları əşyalara, hadisələrə qarşı daha diqqətli olurlar. Belə olanda diqqətin davamlılığı yüksək olur. Tədricən uşağın diqqətinin həcmi genişlənir.

3-4 yaşlı uşaqların diqqətini sözlər vasitəsilə müəyyən obyektlərə yönəltmək mümkün olur. Məktəbəqədər yaşın sonunda uşaqların hamısı sözlü təlimatdan sonra diqqətini müəyyən istiqamətə yönəldir. Bir obyektə digərinə keçirir, hər hansı bir obyekt üzərində cəmləşdirirlər, onun fəaliyyəti prosesinə uşağın qeyri-ixtiyari diqqəti məktəbəqədər yaş boyu inkişaf edərək tədricən ixtiyari diqqətə çevrilir.

Hafizənin inkişafı. Bu yaş dövründə hafizə əsasən mexaniki xarakter daşıyır. Yəni mənasını anlamadan əzbər yadda saxlamaq, eksperiment tədqiqatlar nəticəsində müəyyən olunmuşdur ki, uşaqlar mnemik işlərdən (fiqurları qruplaşdırmaq, müəyyən təsnifata ayırmaq, üçbucaqları bir qrupa, dördbucaqları bir qrupa və s. yığmaq) istifadə etdikdə (Z.M. İstomina) materialı yaxşı yadda saxlayırlar.

Məktəbəqədər yaşda uşaqların hafizəsinin səciyyəvi xüsusiyyətlərindən biri də hafizənin əyani obrazlı xarakter daşmasıdır. Belə ki, uşaqlar sözlü materiala nisbətən əşyaları, yaxud onların surətlərini (şəkillərini) daha yaxşı yadda saxlayırlar.

Ümumiyyətlə bu yaşda uşaqların yadda saxlamasında əyanilik və emosionallıq üstünlük təşkil edir. Adətən uşaqlar bu yaşda nağılları, tapmacaları, maraqlı əhvalatları, kiçik şerləri asanlıqla yadda saxlayırlar.

Bu yaşda onların hafizə təsəvvürləri, oyun fəaliyyəti prosesində inkişaf edir. Müxtəlif həyatı təcrübələr uşağın hafizəsinə yeni surətlərlə zənginləşdirir, uşaqlar tədricən cism və hadisələri dərinləndirən öyrənirlər.

3-4 yaşlı uşaqlar gündəlik həyatda rast gəldikləri cisimlərin obrazlarını daha yaxşı yadda saxlayır və onlar haqqında dolğun təsəvvürlərə malik olurlar.

Təfəkkürün inkişafı. Məktəbəqədər yaşda uşağın təfəkkürü əsasən əyani-əmali xarakteri daşıyır. Belə ki, onların təfəkkürü icra etdikləri işlərlə bağlı olur, uşaqlar əsasən qavrayış materialları əsasında fikirləşirlər. Onlar ilkin ümumilikləri cisimlərin xarici, oxşar və əyani əlamətlərinə görə aparırlar. Yaş artdıqca nitqin inkişafı onlara sözlər vasitəsilə də ümumiliklər aparmağa imkan verir.

Müəyyən olunmuşdur ki, 3-4 yaşlı uşaqlar bəzən hadisələrin mahiyyətini başa düşə bilmədiklərinə görə qəribə həqiqətə uyğun olmayan fikirlər irəli sürür, əqli nəticələr çıxarırlar.

Uşaq ətraf aləm haqqında biliklər aldıqca bu hallar tədricən aradan qalxır.

Uşağın təfəkkürü əyani-əmali təfəkkürdən tədricən əyani obrazlı və ondan sözlü-məntiqə doğru inkişaf edir. Məktəbəqədər yaşın sonunda uşaqlarda əyani obrazlı təfəkkür artıq kifayət qədər inkişaf etmiş olur. Onlar cisimlər və hadisələrə, onların şəkillərinə aid müəyyən hökmlər verir, əqli nəticə çıxarmağı bacarırlar. Başqa sözlə desək, onlarda mücərrəd təfəkkürün elementləri büruzə verir.

Bu yaşda uşaqların böyüklərə çoxlu sayda qeydə alınması müşahidə olunur. Bu yaşa bəzən “niyə?”, “nə üçün?” yaşları da deyirlər. Uşağın bütün suallarını cavablandırmaq lazımdır. Bu yaşda uşağın ümumilikləri qismən səthi (üzdən) olur və əsasən əşyaların və hadisələrin qeyri-mühüm əlamətlərinə istinad edir.

Yaş artdıqca uşaqların mühakimələri daha da dolğunlaşır ki, bu da onların söz ehtiyatının artması ilə üzvi surətdə bağlıdır. Bu yaşda uşaqlar hansı idrakla kifayətlənmir, yaşlıların verdiyi şifahi təsvir və izahlardan da istifadə edib dərk edirlər ki, bu da təfəkkürə aid edilir [6].

Nitqin inkişafı- məktəbəqədər yaş dövründə uşağın nitqi sürətlə inkişaf edir, lüğət ehtiyatı artır, öz ana dilinin qrammatik qanunları əsasında danışmağa başlayır. Bu dövrdə uşağın nitqi 3 istiqamətdə inkişaf edir:

- 1.Söz ehtiyatının artması;
- 2.Fonetik cəhətdən inkişafı. Yəni, səsləri düzgün tələffüz etməsi;
- 3.Nitqin qrammatik inkişafı.

Bu yaş dövründə uşaq nitqdən ünsiyyət vasitəsi kimi istifadə etməyi bacarır. Əsasən o, ailədə, bağçada, bir sözlə onu əhatə edən insanlar arasında nitqdən ünsiyyət vasitəsi kimi istifadə edir. Nitqin bu cür ünsiyyət formasına **situativ nitq** deyilir. Deməli, uşaq situasiyadan asılı olaraq nitqdən ünsiyyət vasitəsi kimi istifadə edir.

Ünsiyyət dairəsi genişləndikdə uşağın **kontekst nitqi** (konkret mətnin mənasına bitməsi) inkişaf edir.

Nitqin bu növünə əsasən uşaqlar bağça məşğələləri zamanı yiyələnirlər.

Məktəbəqədər dövrdə uşağın yiyələndiyi nitq formalarından biri də **izahlı nitqdır**.

Uşaq bu nitqin köməyiylə oyunun məzmununu yoldaşına izah edir. İzahlı nitq rəhbərli nitqin bir formasıdır.

Bu dövrdə uşaqların nitqində fonetik cəhətdən bəzi qüsurlar qeydə alınır. Onlar “R”, “Z”, “Ş” səslərini çətinliklə tələffüz edirlər. Bu adətən məktəbəqədər yaşın sonunda, əksər hallarda isə kiçik məktəbli yaşları dövründə yox olur. Bəzən olur ki, uşağın nitq orqanında heç bir qüsurlu qüsurlu danışıq. Bu-

nun əsas səbəbi uşaqların düzgün tərbiyə olunmaması, yəni onlarla danışıarkən sözlərin düzgün tələffüz olunmamasıdır. Məsələn, uşağın şirin danışıması.

Məktəbəqədər yaş boyu uşağın nitqi həm fonetik, həm də qrammatik cəhətdən inkişaf edir.

6 yaşlı uşaqların lüğət ehtiyatı təxminən 300-dən 350-yə qədər söz ehtiyatına malik olur [1].

Təxəyyülün inkişafı. Bu yaş dövründə uşaqların əsasən bərpaedici təxəyyül növü özünü göstərir. Təxəyyülün bu növünün inkişafı uşağın ünsiyyət dairəsinin genişləndirilməsi, emosional-iradi təcrübəsinin artması, fəaliyyət növlərinin inkişafı ilə bağlıdır. Uşaqlarda nitqin və bilik ehtiyatlarının artması da bunların bərpaedici təxəyyülünün inkişafına müsbət təsir göstərir. Uşaqlar nəinki qavradıqda, eyni zamanda sözlər vasitəsilə şifahi eşitdikləri əşyaların obrazlarını təxəyyüldə canlandırma bilirlər. Uşağın təxəyyülünün inkişafında onun fəaliyyəti mühüm rol oynayır. Onlar oyunun gedişi barədə böyüklərin izahını dinləyir və bu izah əsasında öz oyunlarını qura bilirlər. Bütün bunlara baxmayaraq məktəbəqədər yaşlı uşaqların təxəyyül obrazları hələ solğun olur. Uşaq qarşıya qoymuş məqsədə uyğun dəqiq və zəngin surətlər tayada bilmir. Bu uşağın həyat təcrübəsinin azlığı, təsəvvürlərinin primitivliyi və biliklərinin məhdudluğu ilə bağlıdır.

Uşağın təxəyyülünü inkişaf etdirmək üçün onlara nağıllar, hekayələr danışmaq, az tanış olmayan əşyaların şəkillərini göstərmək kimi priyomlardan istifadə etmək yaxşı nəticə verir.

Nağıl şəkillə müşayiət olunarsa, bu daha yaxşı səmərə verir (M.Həmzəyev), bu dövrdə yaradıcı təxəyyül də inkişaf edir.

Uşağın yaradıcı təxəyyülü, onun oyun fəaliyyəti ilə bilavasitə bağlıdır. Bu dövrdə uşağın yaşı artdıqca o, cism və hadisələrə sadəcə olaraq təxəyyüldə bərpa etmir, eyni zamanda ona müxtəlif yeniliklər də əlavə edir. Bu yaşda uşaqların təxəyyülü qeyri-sabitliyi ilə seçilir, əksər hallarda onlar qeyri-adi obrazlar uydurur (həyatda olmayan şeyləri uydururlar) [4].

Məqalənin elmi yeniliyi. İdrak üzrə uşağın yerinə yetirdiyi tapşırıqlar onların məntiqi mühakimə yürüdə bilmək bacarıqlarını, intuisiyasını, məkan və zaman haqqında təsəvvürlərini genişləndirir. Müasir təlim-tərbiyə işinin düzgün qurulması məktəbəqədər yaşlı uşaqlarda idrak proseslərinin inkişafına əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərir.

Məqalənin praktiki əhəmiyyəti və tətbiqi. Uşaq bağçasında gələcək vətəndaşların şəxsiyyət kimi formalaşması mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Uşaq bağçalarında uşaqların tərbiyəsi ilə məşğul olan ixtisaslı pedaqoqlar uşaqlarda idrakın inkişafı yollarını düzgün tətbiq etməklə daha mükəmməl nəticə əldə etmiş olurlar.

Ədəbiyyat

1. Baxışova S.A. Məktəbəqədər təhsil müəssisələrində uşaqların nitq inkişafı. Bakı, 2012
2. Baxışova S.A. Məktəbəqədər yaşlı uşaqların təlim hazırlığına aid didaktik tapşırıqlar. Bakı, 2010

3. Əmrahlı L. Məktəbə psixoloji hazırlığın əsasları. elmi-metodik vəsait. Bakı, 2008, 264 s.
4. Həmzəyev M.Ə Yaş və pedaqoji psixologiyanın əsasları. Bakı, 2003
5. L.Ş.Bağirova. Uşaqların məktəbə hazırlanmasının psixoloji məsələləri. «Nərgiz nəşriyyatı», B., 2003, səh. 27.
6. Məmmədova Pakizə Əbülfəz q. «Uşağın məktəb təliminə hazırlığının psixoloji xüsusiyyətləri». Dis. 2003, BDU.

Summary

Development of Cognitive Processes in Preschool Children

Anatomic-physiological development of a child who is preparing to go to school should be considered. The slowdown in physical development has a negative effect on the child's mental activity. The physically weak child is quickly tired of learning, and his desire for training is diminished.

One of the characteristic features of the five-year-old is the gradual formation of behavior in a natural way. The social experience accumulated in this direction determines the future possibilities of behavior.

They may be able to deal with issues that are not particularly relevant to young people who have grown up.

Резюме

Развитие познавательных процессов у дошкольников

В данной статье ставится задача рассмотреть как анатомо-физиологическое развитие влияет на академические успехи при подготовке к школе. Замедление физического развития негативно влияет на умственную деятельность ребенка. Физически слабый ребенок быстро устает от учебы, его желание тренироваться уменьшается.

Одной из характерных черт пятилетнего ребенка является постепенное формирование естественного поведения. Социальный опыт, накопленный в этом направлении, определяет будущие возможности поведения.

Rəyçi: psix.ü.f.d., dos. Z.Aslanova

Mətanət Həsənova
Azərbaycan Dillər Universiteti

QLOBALLAŞMA ŞƏRAİTİNDƏ İNFORMASIYALARIN KOMMUNİKATİV TEXNOLOGİYALARLA ÖTÜRÜLMƏSİ VƏ MƏNİMSƏNİLMƏSİ PROBLEMİNƏ PSIXOLOJİ YANAŞMA

Açar sözlər: qloballaşma, elmi-texniki tərəqqi, informasiya, kommunikativ texnologiyalar, qavrama

Ключевые слова: глобализация, научно-технический прогресс, информация, коммуникационные технологии, восприятие

Key words: globalization, scientific and technical progress, information, communication technologies, perception

Müasir dövr bəşər tarixinin sosial-ictimai həyatında dinamik dəyişmələrin getdiyi bir dövrdür. Bu dövrdə baş verənlər hər bir elm sahəsinin nümayəndələri, istər tədqiqatçılar, istərsə də praktiklər qloballaşma ilə əlaqələndirirlər. Belə görünür ki, elmi-texniki tərəqqinin özü dünyada qlobal dəyişmələrə, qlobal dəyişmələr əksinə, elmi-texniki inkişafa səbəb olub. Ona görə də qloballaşmanın təsirlərindən yayınmaq, özünü təcrid mövqeyində olmaq, yenilikləri qəbul etməmək mümkünsüzdür. Təhsil sisteminin hər bir subyekti də bu zərurətlə üz-üzə qalıb. Hər bir fərdin daşdığı mədəniyyətə uyğun olaraq onun mənimsədiyi, riayət etdiyi sosial təcrübə, stereotiplər, adət-ənənə, norma və qaydalarda dəyişmələrin baş verməsi qaçılmazdır.

Müasir dünyada gedən elmi-texniki tərəqqi insan həyatının bütün sahələrini əhatə edib. Artıq tərəqqinin yeni mərhələyə keçməsi üçün onillər deyil, aylar da kifayət edir. Texniki tərəqqinin təsiri ilə insanın yalnız psixoloji sistemi deyil, həmçinin, bütövlükdə orqanizmi də yeniliklərə hazır olmaq məcburiyyətində qalır. Təhsildə buna uyğun olaraq virtual əlaqə, elektron məktublaşma, elektron lövhə, distant təhsil kimi yeni vasitələr, formalar əmələ gəlir. Nəticədə belə vasitələrin təhsil mühitinə uyğunlaşdırılması baş verir. Tədqiqatımızın predmeti olan kommunikativ vasitələrlə verilən informasiyaların qavranılması problemi də bu baxımdan xüsusi aktuallıq kəsb edir.

Hazırda təhsil prosesində istifadə edilən kommunikativ texnologiyaların sayı çoxdur. Bu vasitələr məktəbəqədər təhsil müəssisələrindən başlayaraq ali təhsil müəssisələrinə, tədqiqat laboratoriyalarına qədər hər bir pillədə özünə geniş vəsiqə qazanıb. Əlbəttə ki, hər bir təhsil pilləsində onun müvafiq nümunələrindən istifadə edilir. Hansı vasitədən hansı formada istifadə edilməsinə baxmayaraq təqdim edilən informasiyalar (mətn, obraz, hərəkət) vizual xarakter daşıyır. Şübhəsiz ki, həmin informasiyalar onun hansı yaş dövründə necə qavranılması xüsusiyyətlərinə uyğun olaraq hazırlanaraq auditoriyaya təqdim edilir. Bununla belə, hər bir təhsil pilləsində və hər bir təhsil qrupunda qavramada fərqlərin, nisbətlərin olması qaçılmazdır. Burada təhsilənlərin fərdi quruluşundan başlayaraq informasiyanın xarakteri, təlim prosesinin təşkili şəraitin, emosional vəziyyət və s. amillər çıxış

edir. Ona görə də konkret bir şəraitdə kommunikasiya vasitələri ilə verilən informasiyaları qavramanın araşdırılmasına, həmin prosesin nəticələrə görə təşkilinə zəruri ehtiyac yaranır. Bizim tədqiqatımızda isə obyekt ali məktəb tələbələrindədir.

Ali təhsil məkanında şəxsiyyətin təhsil mühitinə bələdləşməsi, öz fəaliyyətini müasir tələblər baxımından nizamlaması, tələbələrin fəaliyyət motivini, ustanovkalarını düzgün qurması vacib olsa da heç də hər biri tələbədə uğurlu olmur. Bəziləri özünün daxili aləmini həmin müasir texnologiyalarla qurulan təlim mühitinə və koqnitiv fəaliyyətə uyğunlaşdırma bilmir, subyektiv fəallığının qayğısına qalmaq üçün cəhdlər göstərən, özünüreallaşdırma tələbatı yaşayan, sosial uyğunlaşma və affiliasiya kimi amillərin təsiri altında özünüqiymətləndirmədə baş verən çatışmazlıqlarının kompensasiyası yollarını axtaran fərdlər kimi görürük.

Kommunikasiya texnologiyaları ilə verilən informasiyaların qavranılması həm də pedaqoji şəraitdən asılıdır. Tədqiqatçılar təlim prosesində bu amilə də diqqət yetirməyi vacib hesab edirlər (S.L.Rubinşteyn, V.V.Davıdov, İ.İ.İlyasov, İ.S.Yakimanskaya və b.). Bununla bağlı olaraq psixologiyada bir sıra sistemli tədqiqatlar aparılıb.

Kommunikativ texnologiyalarla verilən informasiyaların qavranılması problemi həm də istər məktəblilərin, istərsə də tələbələrin fərdi psixoloji xüsusiyyətlərindən asılıdır. Burada öyrənlərin qavrama və anlama imkanları, hafizə proseslərinin intensivliyi, seçiciliyi, görmə hafizəsinin keyfiyyəti, obrazların saxlanması və yada salınması, təfəkkürün genişliyi, itiliyi, tənqidliyi, müstəqilliyi, nəhayət, qabiliyyətlər əsas amillər kimi çıxış edir. Nəticə olaraq qavramanın koqnitiv potensialı çıxış edir. Yəni, qavramada öyrənlərin fərdi üslubu (koqnitiv üslub) cavabdehlik daşıyır. Bu sahədə psixologiyada aparılan tədqiqatlarda (C.Kelli, V.N.Drujinin, D.V.Uşakova, M.A.Xolodnaya, Ə.Ə.Əlizadə, H.Ə.Əlizadə, L.Ş.Əmrəhli və b.) geniş izahlar verilir.

L.Ş.Əmrəhli fərdi və ya koqnitiv üslubun izahını belə verir: “Koqnitiv üslubun mahiyyətinin ilk izahı idrak prosesləri, proseslərarası əlaqə və asılılıqların xarakterinin müəyyənləşdirilməsi istiqamətində olmuşdur. Məsələn, 1951-ci ildə C.Klin qavrayış və təfəkkürün vasitələri arasında fərqlərin olması ideyasını irəli sürdü. Daha sonralar koqnitiv üslubun psixoloji xüsusiyyətləri müxtəlif kontekstdə izah edildi. Bu izahlarda insan fərdləri üçün xarakterik olan koqnitiv üslubların təsnifatı aparılaraq ayrılıqda hər birinin xüsusiyyətləri, informasiyaların işlənməsində üstünlük verilən proseslərin xarakteri aydınlaşdırıldı” [4, s.240].

Müəllif bildirir ki, ümumilikdə, koqnitiv üslub - dərkətmə fəaliyyətinin davamlı vasitələrinə, strategiyalarına aid ümumi anlayış olub informasiyaların əldə edilməsi, işlənməsi, eləcə də yenidən hasil edilməsi və ona nəzarətin özünəməxsus priyomlarını özündə birləşdirir. O, qeyri-müəyyən situasiyalarda dərkətmə tapşırıqlarının həlli ilə bağlı olan qavrayış, təfəkkür və əqli hərəkətləri xarakterizə etdiyinə görə intellektual fəaliyyətin, öyrənmə və mənimsəmənin tipik xüsusiyyətlərini özündə ifadə edir.

Tələbələrin informasiyaları qavraması, yadda saxlaması və mənimsəməsi istiqamətində də bir çox tədqiqatlar aparılıb (Ə.Ə.Əlizadə, Y.Q.Gippenpeyter, V.V.Lyubimova, S.İ.Mansurova, A.M.Əhmədova, Q.R.Yunusova, V.A.Baraban-

şikov, İ.K.Qavrilova, və b.). D.S.Qnedix belə mövqedədir ki, “pedaqogika və psixologiya sahəsində təlim informasiyasını mənimsəmə prosesi üçün xüsusi olaraq yaradılmış dərslər, mühazirələr, seminar, praktik məşğələlər üçün xeyli tədqiqatçılar diqqət yetiriblər. Hazırda dərslərin gedişində informasiyaları mənimsəmənin və yeni biliklərin formalaşmasının mexanizm və qanunauyğunluqlarını təsvirinə müxtəlif yanaşmalar mövcuddur. Yeni biliklərin mənimsənilməsinin səmərəli formalaşması üçün pedaqoqlar bir sıra xüsusi priyomları və didaktikanın əsas qaydalarını, həm də öyrənilənlərin psixoloji xüsusiyyətlərini nəzərə almalıdırlar [8, s.15].

D.S.Qnedix öz tədqiqatında ədəbiyyatları təhlil edərək təlim materiallarının elektron vasitələrlə mənimsənilməsi üzrə aşağıdakı nəticələrə gəlmişdir [8, s.16]:

- təlim prosesində informasiyaların elektron vasitələrlə vizual yayınlamasına baxmayaraq əyaniliyin bu geniş yayılmış formasının informasiyaları mənimsəmədəki rolu qənaətbəxş deyildir;

- informasiyaların səmərəli mənimsənilməsinə həsr edilmiş əksər tədqiqatlarda psixoloji və pedaqoji amillərə, eyni zamanda onların bir qisim amillərinin kompleks təsiri ilə elektron təlimin mənimsənilməsinin nəticələrinə ayrılıqda baxılır.

A.M.Əhmədova, Q.R.Yunusova təlim biliklərinin mənimsənilməsində qarşıya qoyulan metodik məqsədləri belə şərh edirlər [7, s.16]:

- təlim prosesini fərdiləşdirmək və diferensiallaşdırmaq;

- səhvlərin buraxılmasında və əks-əlaqədə özünənəzarəti, diaqnostikanı həyata keçirmək;

- təlim fəaliyyətində özünükorreksiyanı təmin etmək;

- kompüterin hesablama əməliyyatlarından istifadə edərək vaxta qənaət;

- təlim informasiyasını vizuallaşdırmaq;

- öyrənilən proses və hadisələri modelləşdirmək, imitasiya etmək;

- imitasiya şəraitində kompüterdə laborator işləri görmək, təcrübə aparmaq, eksperimentlər qoymaq;

- müxtəlif situasiyalarda optimal qərarlar qəbul etmək bacarığı formalaşdırmaq;

- təfəkkürün əyani-obrazlı, nəzəri növlərini inkişaf etdirmək;

- dərk etmə fəaliyyəti mədəniyyəti formalaşdırmaq və s.

İnformasiyanın verilmə tərzini də təlimin metodik tərəflərinə aiddir.

Bəs informasiyaların mənimsənilməsi hansı psixoloji məsələləri əhatə edir və burada kommunikativ vasitələrin roluna necə baxılmalıdır?

Bununla bağlı olaraq bir sıra tədqiqatçıların araşdırmalarını izlədik (A.M.Nəzərov, A.N. Rzayeva, Ə.H.Sərdarova, A.V.Qvozdeva, S.N.Kostromina, V.A.Çumakova, A.D.Malaxova və b.). V.A.Çumakovanın bu sahədəki fikirləri çox maraqlıdır. Məsələn, o internet - kommunikasiyasının psixoloji xüsusiyyətlərini izah edərkən bir neçə məqamı önə çəkir [10, s.112].

- yüksək verbal fəallıq, kommunikativ maneələrin dəf edilməsi, sükutla müraciət edə bilmək;

- kommunikasiyanın qırılması, mozaikliyi;

- ünsiyyətin spesifik etiketi, yeni dil;

- emosional ünsiyyət;
- bir sıra xüsusiyyətlərinə görə fərqlənən təcrübə axını: fəaliyyətə yüklənmək, fəaliyyət obyektinin dəyişməsi, məmnunluq hissi, zaman hissənin itməsi, situasiya üzərində nəzarəti saxlamaq hissi.

Müəllif digər tədqiqatçıların (Katelyn Y.A.McKenna) fikirlərini də vurğulayaraq səbəblər dairəsini belə genişləndirir: açıqlıq, intim ünsiyyət, xarici cəlbediciliyin itməsi, dil qüsurlarından çəkinmək ehtiyacının olmaması, utancaqlığa qalib gəlmək və s. [10, s.113].

Əslində, informasiyaların mənimsənilməsi yalnız qeyd edilən amillərdən asılı deyil. Onun başqa səbəbləri də var. Mənimsəmə, əslində, ilk növbədə fəaliyyətin ustanovkasından və motivasiyasından asılıdır. İkinci məsələ odur ki, öyrənmənin fəaliyyəti şüurlu qurulmalıdır. Mənimsəmə fəaliyyətinin səmərəliliyini şərtləndirən başlıca amillərdən biri də fərdi şüurdur. Təlim prosesi ilə bağlı olan münasibətlər sistemində mənimsənilmiş biliklərə, eyni zamanda, ümumiyyətlə, fəaliyyətin motivasiyası aydınlaşır. Tələbə aldığı informasiyanı, yalnız bu biliklərin obyektiv mahiyyəti baxımından deyil, özünün həyatı mahiyyətinə görə dəyərləndirir. Əgər informasiya onun üçün maraqlıdırsa o halda aldığı informasiya ilə bağlı aşağıdakı şərtlərlə fəaliyyət göstərir:

- a) yerinə yetirdiyi hərəkətin ümumiləşmiş obrazının olması;
- b) özünün əşyavi-sosial normalarına uyğunluğu;
- c) dünyaya subyektiv münasibətinin məzmunu;
- ç) həmin situasiya və gələcək həyatı üçün əhəmiyyəti.

Nəhayət, mənimsəmənin əhatəliliyi son nəticədə tələbənin sosiallaşması və fərdiləşməsi prosesini sürətləndirir, inkişafı düzgün istiqamətə yönəldir. İnforsiyaların mənimsənilməsi və biliklərin formalaşması prosesində əsas təsiredici amilə çevrilir.

Ümumi nəticə olaraq belə qənaətə gələ bilərik ki, mənimsəmədə birinci məsələ mövzunun dərk edilməsi ilə bağlıdır. Bu prosesdə ümumi prinsiplər var. Hər bir təlim fəaliyyətində yeni materialın mənimsənilməsində bu prinsiplər gözlənilir. O cümlədən, tədris fəaliyyətində idrak proseslərinin yaradıcı tərəfləri bu prinsiplərlə işləyir. Fikri fəaliyyətin göstərilən xüsusiyyətləri tələbələrdə təlim tapşırıqları zamanı lazım olan biliklərin aktualaşdırılmasını tələb edir. Yeni təlim şəraiti məhz bu çətinliklərin həllinə yönəldilməlidir. Bu sahədə, əlbəttə, onlara inkişafetdirici mühit yaratmaq lazımdır. Yalnız belə mühidə onlar intellektual qabiliyyətlərini azad şəkildə fəallaşdıraraq tapşırığın həlli yollarını axtaracaq, sonda buna nail olacaqlar. Bu, qloballaşan təhsildə tələbənin kommunikasiya texnologiyaları dünyasından keçərək yaradıcılığa doğru yönəldilmiş mənimsəmə yoludur.

Ədəbiyyat

1. Abdullayeva N.Ə. Təhsil sistemində keyfiyyətin artırılmasında İKT-nin tətbiqinin genişləndirilməsi yolları. Bakı: ADİU, 2016, 82 s.
2. Bədiyev S. R. Şagirdlərin yaradıcılıq qabiliyyətlərinin inkişaf etdirilməsində yeni təlim texnologiyalarından istifadə // ped. elm. nam. dissertasiya. Bakı: TPİ-nin kitabxanası, 2008, 139 s.

3. Əliyev Ə.Ə. Qloballaşma prosesinin milli xüsusiyyətlərlə qarşılıqlı təsirinin psixoloji xüsusiyyətləri // Psixol. üzrə fəl dokt. dis...Bakı, 2014, 146 s.
4. Əmrəhli L.Ş. Koqnitiv psixologiya. Monoqrafiya. Bakı: MM-S, 2018, 338 s.
5. Qasimov V.Ə. İnformasiya axtarışı üsulları və sistemləri. Dərslik. Bakı: MTN-in Maddi-texniki Təminat Baş İdarəsinin Nəşriyyat-Poliqrafiya Mərkəzi. 2015, 288 s.
6. Антипова И.Г. Педагог в ситуации трансформации образования: проблема смыслов личности // Инновационный потенциал субъектов образовательного пространства в условиях модернизации образования: мат. пер. межд. науч.-практ. конф. Ростов н/Д: ЮФУ, 2010, с. 20-24
7. Ахмедова А. М., Юнусова Г. Р. Компьютерные технологии в инновационной и педагогической деятельности. Казань: Казанский (приволжский) Федеральный Университет, 2012, 80 с.
8. Гнедых Д.С. Эффективность усвоения учебной информации студентами в условиях электронного обучения // Дисс... на соискание уч. степ. канд. Психол. наук. СПб.: Санкт-Петербургский государственный университет, 2015,
9. Малахова А.Д. Взаимодействие образных и вербальных компонентов в процессе понимания // Вопросы психологии, 1981, №, с. 63-73.
10. Чумакова В. А. Психологические особенности и проблемные аспекты электронной образовательной коммуникации // Актуальные вопросы современной психологии: материалы III Междунар. науч. конф. Челябинск: Два комсомольца, 2015, с. 111-113

Summary

The Psychological Approach to the Problems of Passing and Learning Information Through Communication Technologies in Globalizing Conditions

The article is about the absorption of the information that is transmitted by communication technologies in the globalization period. It also studies the approaches of both local and foreign psychologist's approaches in detail. The psychological aspects of information that achieved by communication technologies in high schools is also analyzed. The paper explains the dependence of students' individual and psychological characteristics on cognitive abilities while absorbing the information has been got through the communication technologies.

Резюме

Психологический подход к проблеме передачи и усвоения информации в коммуникативных технологиях в условиях глобализации

Данная статья об освоении информации, передаваемой коммуникационными технологиями в период глобализации. Также изучается опыт, как местных, так и зарубежных психологов. Анализируются психологические аспекты информации, которые достигаются с помощью коммуникационных технологий в высших учебных заведениях. Это также объясняет зависимость индивидуальных и психологических характеристик студентов от когнитивных способностей при освоении информации, получаемой с помощью коммуникационных технологий.

Rəyçi: psix.ü.f.d. Ş.Babayeva

İCTİMAİ ELMLƏR

Mətanət Yusifova
Mingəçevir Dövlət Universiteti

İLK AZƏRBAYCAN PARLAMENTİ VƏ ONUN FƏALİYYƏTİ

Açar sözlər: Azərbaycan Cümhuriyyəti, parlament, siyasi hakimiyyət, qanunvericilik sistemi, Müsavat partiyası

Ключевые слова: Азербайджан Джемхуриййети, парламент, политическая власть, законодательная система, партия Мусават

Key words: Azerbaijan Republic, parliament, political power, legislation system, the party of Musavat

1918-ci il mayın 28-də elan edilən İstiqlal Bəyannaməsi Azərbaycan dövlətçiliyinin bərpa olunması istiqamətində atılan əhəmiyyətli addım olmaqla yanaşı, Azərbaycan xalqının müstəqil yaşamaq hüququnu və əzmini bütün dünyaya nümayiş etdirdi. Bəyannamədə dövlətçiliyin əsaslarının əks olunduğunu nəzərə alsaq, onda bu sənədi AXС-nin qanunvericilik sisteminin hüquqi əsasını təşkil edən və faktiki olaraq Əsas Qanun gücünə malik Konstitusiyaya aktı kimi səciyyələndirmək olar. Bəyannamənin siyasi-hüquqi əhəmiyyəti həm də ondan ibarət idi ki, o, yeni dövlətin siyasi sisteminin (demokratik, parlament idarəçiliyi formasında respublika, ali dövlət hakimiyyət orqanları sistemi, hökumətin qanunvericilik orqanı qarşısında məsuliyyəti), daxili və xarici siyasətinin, milli siyasətinin əsaslarını müəyyənləşdirirdi.

Azərbaycan xalqı bütün islam dünyasına ilk dəfə olaraq cümhuriyyətçilik məfkurəsini gətirmiş, bununla müstəmləkə zülmü altında yaşayan dindəş millətlərə də modern dövlət yaratmaq nümunəsi, azadlıq və demokratiya dərsi vermişdi. Tarixən İslam dünyasında mövcud olan bütün dövlətlər, əsasən, dini və ya sülalə zəminində qurulduğu halda, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti İslam coğrafiyasında dünyəvi təməl üzərində qurulan ilk milli dövlət idi.

Əgər Cümhuriyyətin yaradılmasına qədər Müsavat partiyası başda olmaqla Azərbaycan milli hərəkatının başlıca vəzifəsi “Azərbaycan fikrini yalnız xaricdə deyil, daxildə də isbat etmək”dən ibarət idisə, Cümhuriyyətin yaradılması ilə artıq xalqın zəhnində Azərbaycan istiqlalı fikri möhkəm yer tutmuşdu. İndi əsas məqsəd “felən mövcud olan Azərbaycan istiqlalının hüquqca möhkəmlənməsi, xaricdə müdafiəsi, daxildə təşkili” üçün çalışmaqdan ibarət idi. [2, s.51-52].

Azərbaycanda milli dövlət quruculuğu prosesi çox mürəkkəb və ağır vəziyyətdə həyata keçirilirdi. Ölkənin siyasi mərkəzi olan Bakı şəhəri və Bakı qəzası

milli dövlətçiliyə qarşı barışmaz mövqedə duran bolşevik-daşnak tərkibli Bakı Xalq Komissarları Sovetinin əlində idi. Qəzalarda, xüsusən Şuşa, Zəngəzur, Vedibasar və başqa yerlərdə erməni quldur dəstələri türk-müsəlman əhalisinə qarşı amansız vəhşiliklərini davam etdirirdilər. Bakı neftini ələ keçirmək uğrunda xarici qüvvələr arasında rəqabət daha da kəskinləşmişdi, bütün region üçün yeni təhlükə - bolşevik Rusiyasının təcavüzü təhlükəsi yaxınlaşmaqda idi.

Qarşıda isə çox ciddi vəzifələr dururdu. 1918-ci il iyunun 16-da Gəncəyə köçən Azərbaycan Milli Şurası və Hökuməti burada burjua-mülkədar və klerikal dairələrin ciddi müqaviməti ilə üzləşdilər. Milli Şuranın və hökumətin demokratik üzvlərinə qarşı çıxış edən bu dairələr o zaman Gəncədə yerləşən türk qoşun hissələrinin komandanı Nuri paşanı da öz tərəflərinə cəkkərək Milli Şuranın buraxılmasını tələb etdilər. AXC rəhbərliyi yeni qazanılmış müstəqilliyi qorumaq naminə müvəqqəti olaraq demokratiya prinsipindən geri çəkildi və iyunun 17-də Milli Şuranın buraxılması, bütün qanunverici və icra hakimiyyətinin isə yenidən təşkil edilən Müvəqqəti hökumətə verilməsi haqqda qərar qəbul etdi [3, s.12].

Olduqca mürəkkəb və ağır şəraitdə geniş miqyaslı dövlət quruculuğu ilə məşğul olmaq çox çətin idi. Buna görə də hökumət ilk növbədə ölkədə sabitliyi və qayda-qanunu təmin etməyi qarşısına məqsəd qoymuşdu. Fövqəladə şəraiti nəzərə alan Azərbaycan hökuməti 1919-cu il iyunun 19-da ölkədə hərbi vəziyyət elan etdi və bu qərara əsaslanan Daxili İşlər naziri iyunun 23-də hərbi dövrün qanunlarının tətbiq edilməsi haqqında xüsusi qərar qəbul etdi.

Bu dövrdə hakimiyyət strukturlarının yaradılması və dövlət aparatının normal fəaliyyətinin təmin edilməsi də dövlət quruculuğu sahəsində qarşıda duran əsas vəzifələrdən idi. 1918-ci il iyunun 21-də qəbul edilən “Dövlət bayrağının təsis edilməsi haqqında” qərar yeni dövlətin rəmzlərini müəyyənləşdirmək istiqamətində atılan ilk addım oldu. Həmin qərara uyğun olaraq Azərbaycanın dövlət bayrağı, üzərində ağ aypara və ağ səkkiz guşəli ulduz həkk olunmuş qırmızı fondan ibarət idi [4, s.13]. Sonralar, Azərbaycan hökumətinin 1918-ci il 9 noyabr tarixli qərarı ilə bu bayraq yaşıl, qırmızı və göy rənglərdən ibarət, üzərində ağ aypara və səkkiz guşəli ulduz həkk edilmiş bayraqa (müasir Azərbaycan Respublikasının bayrağı) əvəz olundu [3, s.25].

Gəncədə fəaliyyət göstərirdiyi dövrdə AXC hökumətinin qarşısında duran əsas məsələ Bakının bolşevik-daşnak qüvvələrindən azad edilməsi idi. Bu məqsədlə ordu quruculuğuna xüsusi diqqət yetirilmiş, hərbi nazirlik yaradılmışdı. 1918-ci il sentyabrın 15-də Bakı şəhərinin düşməndən azad edilməsində və Azərbaycanın ərazi bütövlüyünün təmin edilməsində Qafqaz İslam Ordusu ilə yanaşı Azərbaycanın milli hərbi qüvvələri də böyük rol oynamışdılar.

Suverenliyini qorumağa nail olan Cümhuriyyət hökuməti dövlət quruculuğu siyasətini əzmlə davam etdirmiş, qısa zaman kəsiyində ali hakimiyyət orqanları formalaşdırılmış və bu orqanların funksional fəaliyyəti təmin olunmuşdur. Bu istiqamətdə atılan mühüm addımlardan biri Parlamentin yaradılması idi. Məlum olduğu kimi, İstiqlal Bəyannaməsinin sonuncu, VI bəndinə əsasən Azərbaycan Milli Şurası ümumi seçkilər əsasında təşkil edilən Müəssislər Məclisinin yaradılmasına qədər fəaliyyət göstərməli idi. Altı ay ərzində Müəssislər Məclisinə seçkilərin ke-

çirilməsi və bütün səlahiyyətlərin ona verilməsi Milli Şuranın səlahiyyətlərinin Müvəqqəti Hökumətə verilməsi haqqında 1918-ci il 17 iyun tarixli qərarla da nəzərdə tutulurdu. Hökumət Müəssislər Məclisinə seçkilər haqqında qanun hazırlamaq məqsədilə oktyabrın 21-də xüsusi Komissiya yaratdı. Həm ölkə daxilində cəريان edən proseslər, həm də beynəlxalq şərait qısa müddət ərzində xalqın iradəsini əks etdirən ali təmsilçilik və qanunvericilik orqanının yaradılmasını tələb edirdi. Belə şəraitdə yenidən öz fəaliyyətini bərpa etmiş Milli Şura 1918-ci il noyabrın 20-də Azərbaycan Parlamentinin yaradılması haqqında qanun qəbul etdi. Bu qanun əsasında formalaşdırılan Azərbaycan Parlamenti 1918-ci il dekabrın 7-də öz fəaliyyətinə başladı.

"Azərbaycan" qəzetinin baş redaktoru Ü.Hacıbəyli Azərbaycan Parlamentinin açıldığı gün çap etdirdiyi "Tarixi günümüz" adlı məqaləsində yazırdı: "Bu, o gündür ki, Azərbaycan türklərinin Milli Məclisi, Milli Şurası açılıb. Azərbaycan təkmil bir hökumət şəklinə girir. Yüz - yüz əlli sənə bundan əvvəl müxtəlif xanlıqlardan ibarət olan Azərbaycan torpağının rus istilasından qazandığı bir mənfəət oldu ki, bu torpaq üzərində qurulmuş olan saxta və əməli hüquqlarını silib süpürdü və bu gün xilas olub da iki milyon nüfus ilə Azərbaycan Cümhuriyyəti namını daşımağa kəsbi-ləyaqət etdi. Belə olan surətdə, deməli, qəlbimizdə bəslədiyimiz ümid – parlamanımızdır. Və ümidvarıq ki, cavan parlamanımız bu ümidimizin hüsulü yolunda var qüvvəsilə çalışacaq və Vətənimizin istiqlal və azadlığına birinci səbəb olacaqdır" [1, s.42].

Hökumətin təşkili ölkədəki partiyalararası münasibətlərdən asılı idi və bu, parlamentdəki siyasi qüvvələr nisbətini də əks etdirirdi. Parlamentdə heç bir partiya mütləq çoxluğa malik deyildi və hökumət koalisiya əsasında, əksər partiyaların iştirakı ilə formalaşdırılırdı (məhz bu səbəbdən də tez-tez hökumət böhranı baş verirdi). Baş nazir vəzifəsinə namizəd Parlamentin sədri tərəfindən irəli sürülür və namizəd səs çoxluğu qazandıqda hökuməti təşkil edirdi. Parlamentin etimad göstərmədiyi təqdirdə isə hökumət istefaya gedirdi.

Müvəqqəti hökumətin başçısı F.X.Xoyski Parlament fəaliyyətə başladıqdan sonra hökumətin istefaya getdiyini, bütün hakimiyyət səlahiyyətlərinin qanunverici orqana verildiyini elan etdi. Fraksiya sədrləri ilə məsləhətləşmələrdən sonra təzə hökumətin formalaşdırılması yenidən F.X.Xoyskiyə tapşırıldı və 1919-cu il dekabrın 25-də o, III hökumət kabinetini təşkil etdi.

Cümhuriyyət hökumətinin fəaliyyətində dövlət quruculuğu, mərkəzi və yerli hakimiyyət orqanlarının təşkili məsələləri mühüm yer tuturdu. Hökumətin mətbu orqanı olan "Azərbaycan" qəzetinin 1919-cü il 8 oktyabr tarixli nömrəsində qeyd olunurdu ki, dövlət mexanizmi o zaman uğurla fəaliyyət göstərə bilər ki, ölkədə hökumətin bütün tədbirlərini həyata keçirən düzgün inzibati quruluş və güclü icra hakimiyyəti olsun. Ona görə də hökumətin birinci əsas vəzifəsi yeni həyat şərtlərinə uyğun olaraq bu məsələnin tənzimlənməsindən ibarət idi.

AXC-nin normal fəaliyyətini təmin etmək məqsədilə mərkəzi dövlət hakimiyyəti orqanları yaradılmışdı. Ölkədə xarici siyasət, maliyyə, hərbi, ədliyyə, maarif, səhiyyə, sosial-təminat, əməyin mühafizəsi, nəzarət, nəqliyyat, gömrük, sərhəd mühafizəsi və s. sahələrdə müstəqil icra orqanları fəaliyyət göstərirdi. Hər

bir nazirliyin fəaliyyəti xüsusi əsasnamə ilə tənzimlənirdi. Nazirliklər öz səlahiyyətləri çərçivəsində icbari qərarlar, əmrlər və təlimatlar verirdilər.

Azərbaycan hökuməti dövlət sərhədlərinin və ərazi bütövlüyünün müdafiəsi məqsədilə bir sıra tədbirlər həyata keçirmişdi. Azərbaycan dövlətinin sərhədlərinin dəqiq müəyyənləşdirilməməsi, qonşu dövlətlər, xüsusən Ermənistanla ərazi münaqişələri, zəruri hərbi gücün olmaması, maliyyə və maddi vəsaitlərin çatışmaması bu sahədə ciddi çətinliklərin meydana gəlməsinə səbəb olurdu. Sərhəd zonalarında quldurluq və qarətçilik geniş yayılmışdı. Bütün bunlara qarşı səmərəli mübarizə aparılmış və artıq 1919-cu ilin əvvəllərində sərhəddə vəziyyət normallaşmağa başlamışdı.

Öz fəaliyyəti ərzində Azərbaycan Parlamenti ictimai həyatın ən müxtəlif sahələrinin inkişafını nəzərdə tutan bir sıra əhəmiyyətli qanunlar qəbul etmişdi. Bu qanunlar sırasında “Azərbaycan vətəndaşlığı haqqında”, “Mətbuat haqqında”, “Hərbi məhkəmələr haqqında”, “Bakı Dövlət Universitetinin yaradılması haqqında”, “Müəssisələr Məclisinə Seçkilər haqqında”, “Dövlət Bankı haqqında”, “Sərhəd Mühafizəsinin təşkili haqqında” və s. qeyd etmək olar.

Cümhuriyyət dövründə Azərbaycanda dövlətçilik ənənələri getdikcə möhkəmlənir və inkişaf edir, ən müasir parlament mədəniyyəti formalaşır. Qanunlar qızgın və işgüzar fikir mübadiləsi şəraitində müzakirə edilir, özü də yalnız üçüncü oxunuşdan sonra qəbul olunurdu.

Azərbaycanın siyasi sistemində həmin dövrün bütün ideoloji baxışlarını (liberal, sosialist, millətçi, mərkəzçi) ifadə edən partiyalar və təşkilatlar fəaliyyət göstərirdi. Bu partiya və təşkilatlar həm də özlərinin partiya və qrup maraqlarından və ideoloji baxışlarından çıxış edirdilər.

Azərbaycanın siyasi səhnəsində Müsavat partiyası aparıcı rol oynayırdı. Bundan başqa, bu partiyanın siyasi platformasını dəstəkləyən bir sıra xadim də var idi ki, siyasi-hüquqi baxışlarına görə onları milli-demokratik düşərgəyə aid etmək olar. Bu sırada F.X.Xoyski, Ə.M.Topçubaşov, Behbud Ağa Cavanşir, Mirzə Əsədullayev, Yusif Əhmədzadə kimi görkəmli şəxsiyyətlər yer almışdı. Onlar Cənubi Qafqaz Seymində bitərəflərin demokratik qrupu kimi fəaliyyət göstərmiş, Cümhuriyyət parlamenti formalaşdıqdan sonra isə onun tərkibində bitərəflər fraksiyasını yaratmışdılar.

Hökumətin fəaliyyətinin təhlili göstərir ki, ölkədə və dünyada hökm sürən mürəkkəb şəraitə baxmayaraq, o, qarşıda duran vəzifələrin öhdəsindən layiqincə gələrək, ölkənin ərazi bütövlüyünün təmin edilməsi, iqtisadi, siyasi islahatların aparılması, dövlət quruculuğu, ordu quruculuğu, mədəniyyət, təhsil, xarici siyasət sahəsində bir sıra uğurlar əldə etmişdi.

1991-ci ildə yenidən müstəqilliyinə qovuşan Azərbaycan Respublikası özünü Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin hüquqi varisi elan etməklə, həm də onun dəyərlərinə və ənənələrinə sadiqliyini ortaya qoydu. Cümhuriyyətin atributlarını bərpa edən müasir Azərbaycan Respublikası hüquqi, demokratik dövlət quruculuğu yolu ilə gedərkən həm də milli tarixi dəyərlərə, o cümlədən Cümhuriyyətin modern dövlətçilik prinsiplərinə söykənir. Cümhuriyyətin qarşısına qoyduğu, lakin bir çox obyektiv və subyektiv səbəblərdən həllinə nail ola bilmədiyi vəzifələr

bu gün Azərbaycan Respublikasında uğurla həyata keçirilmiş və keçirilməkdədir. Azərbaycan demokratik inkişaf yolunu tutmuş, eyni zamanda dünya birliyinə inteqrasiya olunan, sözün əsil mənasında müstəqil dövlətdir. Əslində bu, Cümhuriyyət liderlərinin uğrunda mübarizə apardıqları idealların həyatiliyinin təsdiqidir.

Ədəbiyyat

1. "Azərbaycan" qəzeti, 1918-ci il, 7 dekabr
2. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti (1918-1920), Parlament (Stenoqrafik hesabatlar). I cild, Bakı, "Azərbaycan" nəşriyyatı, 1998
3. Азербайджанская Демократическая Республика (1918-1920). Законодательные акты. (Сборник документов). Издательство «Азербайджан», 1998
4. Азербайджанская Республика. Документы и материалы. 1918-1920 гг., Баку. ЭЛМ, 1998

Summary

The First Azerbaijan Parliament and its Activity

The article analyzes the activities of the parliament of the Azerbaijan Democratic Republic and the process of creating a government by the efforts of the Musavatists and non-partisans. Despite the fact that there were changes in the composition of the cabinet of ministers, the parliament always took the decisions necessary for the people and the nation. The author notes the fact that after the proclamation of sovereign Azerbaijan, the current government proves loyalty to the traditions and values of the Democratic Republic.

Резюме

Первый Азербайджанский Парламент и его деятельность

В статье анализируется деятельность первого парламента Азербайджанской Демократической Республики. Рассматривается процесс создания правительства усилиями мусаватистов и беспартийных. Несмотря на то, что довольно часто происходили изменения в составе Кабинета Министров, парламент всегда принимал необходимые для нации решения. Автор отмечает тот факт, что после провозглашения суверенного Азербайджана сегодняшнее правительство доказывает верность традициям и ценностям Демократической Республики.

Rəyçi: dos.S.Əliyeva

TİBB ELMLƏRİ

Nahidə Məmmədova
Yeganə Məmmədova

PLASTİK QABLAR VƏ POLİMER TORBALARIN İNSAN ORQANİZMİNƏ TƏSİRİ

Açar sözlər: Plastik qablar, polimer torbalar, polietilen paketlər, sellofan qablaşdırma, Bisphenol A

Keywords: Plastic containers, polymer bags, polyethylene packages, cellophane packaging, Bisphenol A

Ключевые слова: Пластиковые контейнеры, полимерные пакеты, полиэтиленовые пакеты, целлофановая упаковка, бисфенол А

Artıq plastik qablar həyatımızın ayrılmaz tərkib hissəsinə çevrilib. Əvvəlki illərdə plastik qablar ancaq su satışında istifadə edilirdi, sonradan spirtli içkilər də plastik qablarda satılmağa başladı. Bu gün, süd və süd məhsullardan tutmuş, gündəlik ərzaq məhsullarına qədər əksər mallar plastik qablarda satılır. Bir sözlə, plastik stəkanda satılan sudan içir, plastik qabda gətirilən isti yeməkləri plastik çəngəl və qaşıqla yeyirik. Söz yox ki, plastik qablar və polimer torbalar məhsul qablaşdırmanın ən rahat yoludur. Bu büdcə baxımından istehsalçı şirkətlərə də tam olaraq sərf edir. Ərzaq mağazalarında müxtəlif ərzaqların – kolbasa, pendir, yağ və s. Qablaşdırılmasında polimer torbalardan istifadə olunur. Azərbaycanda selofan çantalar marketlərdə pulsuz paylanır. Bu isə, onlardan istifadəni daha da artırır [2].

Əvvəllər sellofan torbalardan istifadə bugünkü kimi geniş yayılmamışdı. Bu gün isə bəlkə də hər evdə bu cür torbalardan kifayət qədərdir. Bu torbalardan isə müxtəlif məqsədlərlə istifadə edirlər. Kimisi qida, dərman saxlayır, kimisi isə içinə zibil yığır. Mütəxəssislər bildirirlər ki, hər gün məişətdə istifadə etdiyimiz, eləcə də istənilən market və ticarət obyektlərində əvəzsiz olan sellofan paketlər sağlamlığımız üçün olduqca zərərliyədir.

Plastik qablarda yemək və suların satılması, ərzaq məhsullarının polimer torbalarda qablaşdırılması arzuolunan deyil. Sərinləşdirici içkilər, adi sular və müxtəlif qida məhsullarının qablaşdırıldığı plastmas qabların istifadəsi əslində bir dəfə üçün nəzərdə tutulub. Amma müxtəlif sular içildikdən sonra onların qabları atılmaq əvəzinə içərisinə cürbəcür ərzaqlar doldurulur. Araşdırmalar göstərir ki, hazırda hər cür plastik materiallardan qablar hazırlanır. Adətən qablar hazırlanarkən sanitariya qaydalar və hazırlanma texnologiyası da ciddi şəkildə pozulur. Onların saxlanma şəraitinə və müddətinə baxılır.

İstifadə qaydaları pozulmuş bu məhsulların təsiri dərhal hiss edilmir. Çünki onlar orqanizmə təsirini tədricən, yavaş-yavaş göstərir. İnsan orqanizmində bioloji

mühitdə dəyişikliklər törədir, bədənin reaksiyası pozulur. Bu da insanlarda ürək-damar sistemində çatışmazlıqlar, tənəffüs sistemi, allergik və s. xəstəliklər, hətta bəzən xərçəngin yaranmasına səbəb olur. Uşaqların və qocaların orqanizmi zəif olduğundan onlara daha çox təsir edir.

Mütəxəssislər hesab edir ki, sellofan qablaşdırma, daha çox üzərində verilən rəngli reklamlar və yazılara, ümumiyyətlə rənginə görə daha zərərli olur. Zibilin əridilməsi nəticəsində əldə olunan plastik rəngləyicilər və ondan müxtəlif ölçüdə torbalar hazırlanır. Qara və digər rəngli torbalar zibillərin təkrar emalından alınır. Bəzi torbaların rəngi asanlıqla insanın əlinə və torbada saxlanılan ərzağa da keçir. Ərzaq vasitəsilə isə orqanizmə daxil olur. Bununla yanaşı sellofan qablaşdırmada istifadə olunan yapışqan da tərkibindəki kimyəvi maddələrə görə təhlükəlidir.

Şəffaf torbalar isə çox nazik olduğundan içərisinə isti çörək və ya digər isti ərzaq qoyduqda əriyir, qırıxır və ərzaqla reaksiyaya girir [4].

İstehlakçılar daha ucuz başa gələn vasitələrdən istifadəyə üstünlük verirlər. Daha az xərc çəkib, daha çox qazanc götürmək bəzi sahibkarlar üçün asan gəlir mənbəyi hesab olunur. Amma ekologiya, sağlamlıq, millətin gələcəyi arxa plana keçir. İnsanların bir çoxu bu qablardan uzunmüddətli istifadənin zərərli ola biləcəyini bilmir. İstifadə olunduqdan sonra belə torbalar təbiətə atılır, bitkilərə, heyvanlara təhlükə yaradır və ətraf mühiti, torpağı çirkləndirir.

Polietilen torbaların insan orqanizmi üçün zərərli olduğu danılmazdır, çünki bu paketlərin tərkibi çox qarışıqdır, yüzlərlə kimyəvi birləşmənin nəticəsində əldə edilir. Bu torbalar insanın immun və əsəb sistemində olduqca ciddi və mənfi təsir göstərir.

Həmin maddə insanın orqanizminə keçdikdə ağır fəsadlar verə bilər. Mütəxəssislərin fikrinə görə, plastik tərkibində olan A bisfenol hormonal fona təsir edir və bir çox xəstəliklərin yaranmasına səbəb olur. A bisfenolün orqanizmdə çox miqdarda olması ağır xəstəliklərə yol açır. Qadın tiroid hormonlarının təsirini azaldır. BPA-dan istifadə edilməkdə istehsal olan fabriklərdə çalışan kişilərdə cinsi istəksizlik problemi olur. Öyrənmə qabiliyyətini çətinləşdirir. Piylənmə, şəkər, astma, ürək-damar xəstəlikləri və qaraciyər fəsadı yaradır. Qadınlarda süd vəzi, kişilərdə prostat xərçəngi riskini artırır [7].

Aparılan araşdırmalara görə bəzi ftalatlar kişi hormonu testosteronu məhv edə bilmək xüsusiyyətinə malikdir. Bundan əlavə, bu maddələr kişilərdə spermanın DNT-sinə zərər verə bilər və qadınlarda reproduktiv funksiyanı pozur.

Alimlərin rəyinə görə plastikdə olan birləşmələr, xərçəng xəstəliyi daxil olmaqla, sağlamlıq üçün bir çox problemlər yaradır. Xərçəng şislərinin inkişafı, ürək-damar və endokrin sisteminin iş pozğunluqları və hətta 2-ci tip şəkər xəstəliyinin inkişafı üçün, katalizator rolu oynadığı rəsmi olaraq sübut olunub. Hətta xüsusilə qaraciyərə, beyinə, ürəyə və sair daxili orqanlara mənfi təsir göstərir. Az miqdarda isə bu maddə zərərsiz sayılır [1].

Əsasən yay fəslində zəhərlənmə hallarının səbəbi kimi elə plastik qablar göstərilir. Mütəxəssislər zəhərlənmə səbəbi kimi bu növ qabların tərkibində bisfenol adlı toksiki maddə və ağır metalların olmasını göstərir.

Plastik qablar qızdırıldıqda və isti günəş altında qaldıqda həmin toksiki maddələr insan orqanizminə daxil olur. Bu, hiperaktivlikdən onkoloji problemlərə qədər bir çox fəsadlara yol açır.

İlaşə obyektlərində müştərilərə içki, qida təklif olunan plastik qabların tərkibi çox zərərlidir. Orda olan kimyəvi qatqılar istinin təsirindən aktivləşir, xüsusən uşaq orqanizminə düşərək, çox ciddi fəsadlar verir. Plastik qablarda servis edilən yeməklərə, içkilərə və mikrodalğalı sobada isidilən plastik qablardakı yeməklərə “dioksin” maddəsi bulaşır. “Dioksin” bir dəfə bədənə girdisə, bayıra atılmaz. Buna görə heç doğuş etməmiş qadınlarda döş xərçəngi riski yüksək olur. Ana körpəsini əmizdirərkən xəbərsiz olaraq dioksini körpəsinə ötürür. Elə şeylər var ki, onu biz bilmirik. Məsələn, valideynlər xaricdən gətirilən plastik oyuncaqları körpə uşaqlara oynamağa verirlər [3].

Marketlərdə ərzaq məhsulları yığılan birdəfəlik torbalar da çox ziyandır. O torbaların yumşaq olması üçün xüsusi kimyəvi qatqılar vurulur. Buna görə, polietilen torbalarda istifadə etdiyimiz meyvə-tərəvəzin açıq halda daşınması yolverilməzdir. Çünki torbadakı maddələr müəyyən reaksiyaya girərək ərzaq məhsuluna keçir. Biz həmin ərzaqlardan istifadə etdikdə zəhərlənməyə səbəb olur.

Həmçinin plasmas qablarında bakteriyalar, kif göbələyi asanlıqla yaranır və yayılır. Ərzaqlar polietilen torbada daha tez xarab olur. Əgər polietilen ərzağı korlayırsa, düşdüyü torpağı məhv edirsə, o zaman insan orqanizmini necə zəhərlədiyi aydın olur. Temperatur dəyişdikcə bu qablardan zəhərli toksinlər çıxır. Bu maddələrdən biri formaldehid kanserojen maddədir və onkoloji xəstəliklər yaradır.

Plastik qabların və polietilenin insanda yarada biləcəyi fəsadlar:

- Bakteriya və göbələk xəstəlikləri
- Dəri problemləri, allergiya
- Bronxit
- Qanın toksiki maddələrlə zəhərlənməsi
- Qaraciyərin zəhərlənməsi
- Göz xəstəlikləri
- Sinir, əsəb pozuntuları
- Uşaqlarda allergiya, boğulma, sinir zədələnməsi, qaşınma.
- İllərlə və daha çox istifadə etdikdə isə onkoloji xəstəliklərin başlanğıcını

qoya bilər [6].

Sellafon torbalardan istifadə edərkən öncə etiketinə baxmaq lazımdır – onların üzərində yeyinti, yoxsa sənaye məhsulları üçün nəzərdə tutulması barədə qeyd olur.

Plastik çəlləklərdə tutulan şorabalar xəstəlik mənbəyidir. Plastik çəlləklər ərzaq saxlanılması üçün yox, daha çox texniki məqsədlərdə istifadə edilməlidir. Hər kəs bilir ki, şorabaların tərkibi aşılایıcı maddələrlə zəngindir. Bu səbəbdən də şorabaların plastik qablarda saxlanması qəbulolunan deyil. Həmin məhsulları ümumiyyətlə almaq düzgün deyil.

Zibilliklərdən toplanması çətin olan polietilen torbalar 100 illərlə xarab olmadığından torpağın keyfiyyətini pozur. Polietilenin çürüyərək yox olması üçün torpaqda 800 il, dənizdə isə 400 il lazım gəlir [5].

Alış-verişlərin ən başlıca yardımçısı hesab edilən bu torbaların təbiətə vurduğu zərərin sayı hesaba gəlməyəcək qədər çoxdur.

Amerikada aparılan ən son araşdırma ekoloq alimlərin böyük reaksiyasına səbəb oldu. Araşdırma nəticəsində məlum oldu ki, hər il dünyada 500 milyard

(qeyri-rəsmi məlumatlara görə - 1 trilyon) sellofan torba istehsal edilir. Dünyada hər 1 dəqiqədə isə 1 milyon polietilen torba zibil qutusuna atılır. Aparılan bazar araşdırılmasına görə, ölkəmizdə hər il 800 milyondan çox plastik qab istifadə edilir ki, bu da 16 milyon manatlıq dövriyyə deməkdir.

Sellofan torbaların sayəsində şəhərdə oksigen çatışmazlığı yaranır. Onların yandırılmasından tutmuş, torpağa atılmasına qədər, hamısı havanı çirkləndirir. Çünki belə maddələri yandıranda havaya buraxılan tüstü oksigeni azaldır. Əvəzində karbon və digər üzvi maddələri havaya yayır. Bundan başqa, küçələrə atılan sellofan torbalar ağacların budaqlarına yapışaraq, onların havaya oksigen buraxmasının qarşısını alır [9].

Bu cür paketlər 60 ildən sonra çürüməyə başlayır. Statistika görə isə iri şəhər sakinlərindən hər biri hər ay təxminən 24 sellofan paket istifadə edir. Bu paketlər birdəfəlik istifadə üçün nəzərdə tutulduğuna görə tez-tez zibilliyə atılır.

Global istiləşmənin bir səbəbi də polietilen torbalarla çirkləndirilmiş təbiət hesab edilir.

Cənubi Afrikada sellofan torbalara ironiya ilə "milli çiçək" adı verilib, çünki ölkənin hər yerində hər addımbaşı bu torbalar səpələnib. Banqladешdə 1988 və 1998-ci illərdə baş verən dağıdıcı leysanın nəticələrinin ağır olmasının səbəbi məhz sellofan torbalarda görülür. Çünki ölkədəki bütün kanalizasiya xətlərinin qabağını bu torbalar kəsərək suyun sürətli axınına ləngidib.

Təxminən 10-15 dəqiqə istifadə etdiyimiz paketlərin təbiətdə 800 il çürümür. Bu torbaların qalıqlarının tamamilən yox olması üçün ən az 1000 il lazım gəlir. Bu tullantılar yandırılarkən havaya ayrılan zəhərli qazlar insanların sağlamlığına, heyvanların isə məhvinə gətirib çıxarır.

Təbiətə atılmış polietilenlər isə çürüməyə başladıqdan sonra ətrafa zərərli kimyəvi maddələr yayır və bu maddələr torpağa, suya qarışaraq qida zəncirimizi yavaş-yavaş çirkləndirir. Dənizləri, gölləri, çayları eybəcər hala salır, kanalizasiyaları tıxayır, yollarda xəzan əvəzinə sellofan torbalar uçuşur.

İtaliya təkrar emalı mümkün olmayan plastik torbaları qadağan edən ilk Avropa ölkəsidir. Ümumilikdə 40-dan artıq ölkədə belə paketlərin istifadəsinə qadağa qoyulub. Bu qablar təhlükəli olduğundan onlar karton və kağızla əvəzlənib. O cümlədən, plastik torbaların istifadəsi və satışı qanunla qadağan olunub. Bir sıra dövlətlər isə qadağan etməsələr də, əlavə vergilərin tətbiq olunmasını yolunu seçiblər. Avropa İttifaqına (Aİ) daxil olan İrlandiya, Belçika, Almaniya, İspaniya, Norveç və Hollandiya kimi dövlətlər plastik torba istifadəsinə görə istehlakçılardan pul alınmasını müəyyən ediblər. Bu ölkələrdə mağazalar plastik torbaları istehlakçılara pulsuz vermirlər. Satılan plastik torbalardan əldə edilən gəlirlər isə, bir qayda olaraq, plastik torbaların ətraf mühitə verdiyi zərərin qarşısını almağa yönəlmiş sosial proqramlara və araşdırma aparıcı təşkilatlara köçürülür. Avropa İttifaqında təkrar emal edilə bilinməyən, yəni birdəfəlik istifadə üçün nəzərdə tutulan plastik torbalarının istifadəsini məhdudlaşdırmaq məqsədi daşıyan qaydalar (direktivlər) mövcuddur.

Hətta bir sıra ölkələrdə bu məsələ ilə bağlı müxtəlif tədbirlər həyata keçirilir və ya qanunlar qəbul edilir. Məsələn, üçün, həmin qabları təhvil verən sakinlərə qar-

şılığında pul və ya ərzaq kuponu verilir. Fransa parlamenti isə 2020-ci ildən yemək yeyərkən və yemək saxlamaq üçün istifadə edilən plastik qablardan istifadə edilməməsi ilə bağlı qanun qəbul edib. Bəzi ölkələrdə isə polietilen qabların tərkibinə elə maddələr qatılır ki, müəyyən vaxtdan sonra onda çürümə prosesi gedir.

Ədəbiyyat

1. <https://news.milli.az/>
2. <https://report.az/>
3. <https://interaztv.com/special-report>
4. [HTTPS://REPORT.AZ/EKOLOGIYA](https://REPORT.AZ/EKOLOGIYA)
5. [HTTPS://NEWS.DAY.AZ](https://NEWS.DAY.AZ)
6. <http://olaylar.az/news/sosial/>
7. Medicina.az

Резюме

Влияние пластиковых контейнеров и полимерных пакетов на организм человека

Пластиковые контейнеры стали неотъемлемой частью нашей жизни. Почти 99% товаров, предлагаемых в магазинах, представляют собой полиэтиленовую и пластиковую упаковку. Сегодня таких сумок достаточно в каждом доме. Они используют эти сумки для разных целей. Некоторые хранят еду, лекарства, а другие собирают мусор. Эксперты говорят, что целлюлафаны, которые мы используем каждый день, а также незаменимые на любом рынке и в торговых точках, чрезвычайно вредны для нашего здоровья.

Недопустимо, что полиэтиленовые пакеты вредны для организма человека, потому что содержимое этих пакетов очень сложное, в результате чего образуются сотни химических соединений. Эти сумки оказывают очень серьезное и негативное влияние на иммунную систему человека и нервную систему.

Полиэтилен, выброшенный в окружающую среду, выделяет вредные химические вещества в окружающую среду, и эти вещества медленно загрязняют пищевую цепь, смешивая почву и воду.

Summary

The Impact of Plastic Containers and Polymer Bags on Human Health

Plastic containers have become an integral part of our lives. Almost 99% of the goods offered in stores are plastic and plastic packaging. Today, these bags are enough in every home. They use these bags for different purposes. Some store food, medicine, while others collect garbage. Experts say that the cellulafans that we use every day, as well as indispensable in any market and retail outlets, are extremely harmful to our health.

It is unacceptable that plastic bags are harmful to the human body, because the contents of these bags are very complex, resulting in hundreds of chemical compounds. These bags have a very serious and negative effect on the human immune system and nervous system.

Polyethylene released into the environment releases harmful chemicals into the environment, and these substances slowly pollute the food chain, mixing soil and water.

Rəyçi: b.f.d., dos.S.Zamanova

PERSONALİLƏR

ƏHMƏD BƏY AĞAOĞLU - 150

Azərbaycan fikir tarixinin ən diqqətəlayiq türk düşüncə və siyasət simalarından olan nəhəng fikir adamı Əhməd bəy Ağaoğlu 1869-cu ildə Azərbaycanın Şuşa şəhərində dünyaya gəlib. Əhməd bəy Ağaoğlu xatirələrində göstərir ki, təhsilində anasının və əmisinin böyük rolu olmuşdur. Əhməd bəy istər Azərbaycan və Rusiya, istərsə də Türkiyədə baş verən böyük tarixi hadisələrin içində özünəməxsus yeri olan bir xadimdir.

XIX əsrin sonlarında Fransa və Azərbaycanda, 1909-cu ildən sonra isə Türkiyədə yazıb-yaradan böyük ictimai fikir adamı olaraq, onun siyasi, ictimai, ədəbi-bədii yaradıcılığı mövzu və problematika baxımından son dərəcə zəngin, zəngin olduğu qədər xalqın ictimai-siyasi həyatı ilə də birbaşa bağlıdır. Yaradıcılığının ilk illəri Ə.Ağaoğlu ali təhsil dalınca getdiyi Fransada yüksək təhsil almaqla yanaşı, Avropa mühitini dərinlən öyrənmiş və bu ölkənin ziyalı mühiti ilə yaxından tanış olaraq Qərb dəyərlərini dərinlən mənimsəmiş və bir şərqsünas kimi tanınmışdır.

Sorbonna Universiteti Paris Hüquq məktəbində təhsil alan Ə.Ağaoğlu Fransa mühitində bir çox alimlərlə tanış olur. Bu illərdə Parisdə nəşr edilən "La Nouvelle Revue", "La Revue bleue politique et litteraire", "Journal des debats" kimi nüfuzlu qəzet və dərgilərdə Azərbaycan və bu regionda yaşayan xalqların mədəniyyəti, tarixi və ədəbiyyatı haqqında məqalələrlə çıxış edir. Ə.Ağaoğlu altı illik Paris həyatında yalnız təhsil almamış, həm də fransız alimləri və Fransada yaşayan gənc türklər ilə sıx əlaqə quraraq gündəmi məşğul edən müzakirələr aparır. Fransa alimlərinin burada qalib elmi işlə məşğul olmasına dair təkliflərinə baxmayaraq, ölkəsinə dönür. 1896-cı ildə Şuşada ilk kitabxana, qıraətxana açib.

Bu mərhələdə onun yaradıcılığında jurnalistlik fəaliyyəti əsas yer tutur. Publisist kimi fəaliyyətini milli mətbuatda davam etdirən Ə. Ağaoğlu "Həyat" qəzetində cəmiyyəti məşğul edən ictimai, dini, milli problemlər qaldırırdı. 1897-ci ildə H.Z. Tağıyevin dəvəti ilə "Kaspi" qəzetində məqalələr yazırdı.

Əhməd bəy təqib və mümkün həbslər səbəbindən 1909-cu ilin ortalarında Türkiyəyə mühacirət etmək məcburiyyətində qalır. Beləcə, onun zəngin yaradıcılığı və ictimai-siyasi fəaliyyətinin böyük bir hissəsi Türkiyə ilə bağlanır və həyatının otuz ili burada keçir. Burada ictimai, siyasi fəaliyyətlə yanaşı, Ə. Ağaoğlu həm də zəngin bir yaradıcılıq yolu keçir. "Türk təşkilatı əsasiyyəsi", "İngiltərə və Hindistan", "Dövlət və fərd", "Sərbəst insanlar ölkəsində", "1500 ilə 1900 arasında İran", "İran və inqilabı", "Üç mədəniyyət", "Mən nəyəm", "İxtilalmı, inqilabımı", "Könülsüz olmaz", "Sərbəst firqə xatirələri", "Etrusk mədəniyyəti və bunların Roma mədəniyyətinə təsiri", "Peyami Səfaya axirətdən məktublar", "Türk tarixinin ana xətləri" və s. onlarla fundamental ədəbi, bədii, didaktik əsərləri Türkiyə və Azərbaycan ədəbi düşüncəsini zənginləşdirən əsərlərdəndir.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin aprelin 10-da imzaladığı "Əhməd bəy Ağaoğlunun 150 illik yubileyinin keçirilməsi haqqında" Sərəncamı çərçivəsində ölkəmizdə müxtəlif konfranslar, simpoziumlar təşkil edilir.

Noyabrın 14-də Azərbaycan Dillər Universitetində (ADU) Beynəlxalq münasibətlər və regionşünaslıq fakültəsinin və Azərbaycanşünaslıq elmi-tədqiqat laboratoriyasının təşkilatçılığı ilə "Əhməd bəy Ağaoğlu – Azərbaycanın görkəmli mütəfəkkiri və ictimai-siyasi xadimi" mövzusunda dəyirmi masa keçirilib. Diqqətə çatdırılıb ki, Ə. Ağaoğlu Qərb mədəniyyətindən öyrənmək fikrini yazılarında ardıcıl olaraq irəli sürüb, İslama baxışlarında demokratik mövqedən çıxış edib. O, Azərbaycan türklərində milli şüurun oyanmasında və güclənməsində mühüm rol oynayıb. Dəyirmi masada tələbələrin sualları cavablandırılıb.

dos. İmanova Sevda (ADU)

MƏMMƏDAĞA ŞİRƏLİYEV - 110

Məmmədağa Şirəli oğlu Şirəliyev 1909-cu il sentyabrın 19-da Şamaxı şəhərində anadan olmuşdur. 1931-ci ildən Azərbaycan Pedaqoji İnstitutunda, 1943-cü ildə Azərbaycan Dövlət Universitetində Azərbaycan dilçiliyi kafedrasının müdiri işləmişdir. O, bir müddət filologiya fakültəsinin dekan müavini, Azərbaycan Dövlət Universitetinin elmi hissə üzrə prorektoru, 1949-cu ildə Azərbaycan SSR EA Dil İnstitutunun direktoru, Azərbaycan SSR EA Ədəbiyyat və Dil İnstitutunun direktoru, Azərbaycan SSR EA ictimai elmlər bölməsinin akademik katibi vəzifəsində işləmişdir.

M.Ə.Şirəliyev 1941-ci ildə "Bakı dialekti" mövzusunda namizədlik dissertasiyası müdafiə etmiş, əsərin elmi dəyərini nəzərə alaraq, 1943-ci ildə ona filologiya elmləri doktoru alimlik dərəcəsi verilmişdir. M.Ə.Şirəliyev 1949-cu ildə Azərbaycan SSR EA-nın müxbir üzvü, 1962-ci ildə isə həqiqi üzvü (akademik) seçilmişdir. 1962-ci ildə ona Əməkdar elm xadimi adı verilmişdir. M.Ş.Şirəliyev 100-dən çox elmi əsərin, o cümlədən monoqrafik "Azərbaycan dialektologiyasının əsasları", "Bakı dialekti", habelə M.H.Hüseynzadə ilə birlikdə orta məktəblər üçün yazdığı "Azərbaycan dilinin qrammatikası" dərsliyinin müəllifidir. M.Ş.Şirəliyev türkologiyada, o cümlədən, Azərbaycan dilçiliyində dilçilik coğrafiyasının banisidir. Onun rəhbərliyi ilə "Azərbaycan dilinin dialektoloji atlası" tərtib və nəşr edilmişdir.

Görkəmli türkoloq, elm təşkilatçısı, milli kadrların yetişməsində müstəsna xidmətləri olan akademik Məmmədağa Şirəliyev Azərbaycan dilçiləri arasında ilk elmlər doktoru, ilk professor, ilk əməkdar elm xadimi, ilk Dövlət mükafatı laureatı, Azərbaycan Elmlər Akademiyasının ilk müxbir üzvü və ilk akademiki, "Sovetskaya türkologiya" jurnalının ilk baş redaktoru, Türk Dil Qurumunun ilk azərbaycanlı müxbir üzvü (1957), Azərbaycan SSR EA-nın Dil İnstitutunun ilk direktoru (1949-1951), Ədəbiyyat və Dil İnstitutunun dialektologiya şöbəsinin yaradıcısı və ilk müdiri (1951), ali məktəblər üçün dialektologiya üzrə ilk dərsliyin müəllifi olmuşdur.

1959-cu ildə YUNESKO-nun "Fundamental turcica" əsərində öz əksini tapıb. Akademik M.Şirəliyevin türkologiyada ilk dəfə dialekt və şivələrin təsnifinə dair bölgüsü türkoloqlar tərəfindən qəbul olunmuşdur. Akademik M.Şirəliyevin ən böyük xidmətlərindən biri də türkologiya tarixində ilk olaraq "Azərbaycan dilinin dialektoloji atlası"nı yaratmasıdır.

1957-ci ildən Türk Dil Qurumunun müxbir üzvü olan M.Şirəliyev dəfələrlə Türkiyədə elmi məclislərdə türkologiyanın ən aktual problemləri barədə maraqlı məruzələrlə çıxış etmişdi. Professor 1953-1954-cü illərdə Bolqarıstanda Sofiya Universitetində türk filologiyası kafedrasına rəhbərlik etmiş, 1963-cü ildə isə Polşada Varşava və Krakov universitetlərində türk dilindən dərs demişdir.

dos.İmanova Sevda (ADU)

XRONİKA

***

12 aprel 2019-cu il tarixində Azərbaycan Dillər Universitetində (ADU) “Hüseyn Cavid və dünya ədəbiyyatı” mövzusunda respublika elmi konfransı keçirilmişdir. Konfransda açılış nitqi ilə çıxış edən rektor, akademik Kamal Abdullayev Azərbaycan ədəbiyyatının görkəmli nümayəndəsi, böyük şair və dramaturq Hüseyn Cavidin zəngin yaradıcılığından danışmış, onun ədəbiyyata əvəzsiz töhfələr verdiyini diqqətə çatdırıb. O bildirib ki, klassik ədəbiyyatın ən yaxşı ənənələrini inkişaf etdirən H.Cavid, həm də XX əsr Azərbaycan romantizminin banilərindən biri kimi tanınır: “Hüseyn Cavid ədəbiyyatda böyük Azərbaycan şairi Məhəmməd Füzuli ənənələrinin, xəttinin davamçısıdır. Çoxcəhətli və zəngin yaradıcılığa malik Cavidin əsərlərini bu gün də Azərbaycan gəncliyi sevə-sevə oxuyur”.

Xalqımız hər zaman böyük ədibin xatirəsini əziz tutmuşdur. Ulu öndərin Azərbaycan ədəbiyyatına diqqəti və qayğısı nəticəsində H.Cavidin cənazəsi 1982-ci ildə Azərbaycana gətirilərək doğulduğu Naxçıvan torpağında dəfn olundu. Bu, milli ruhun dirçəlişi və azərbaycançılıq məfkurəsinin təntənəsi baxımından müstəsna əhəmiyyətə malik misilsiz bir hadisə idi. Prezident İlham Əliyevin müvafiq sərəncamları ilə Hüseyn Cavidin 130 və 135 illik yubileyləri dövlət səviyyəsində qeyd edilmişdir.

Azərbaycan ədəbiyyatı kafedrasının müdiri, akademik Muxtar İmanov “Cavid sənətində bəşəri genişlik” mövzusunda çıxış edib. O, azərbaycançılıq məfkurəsinin, türk idealının, islami dəyərlər məsələsinin Cavid yaradıcılığında bəşəri mahiyyət daşıdığını bildirib və qeyd edib ki, Cavidin mövzularının haradan qaynaqlanmasından asılı olmayaraq, əsas məsələ onun bəşəri ideyalara sadıq qalması və ən sərt həqiqətləri əks etdirməkdən çəkinməməsidir.

Fransanın Nim Universitetinin professoru Silvi Joseğam “Ədəbiyyat siyasi təhdiddirmi?”, Bakı Yunus Əmrə İnstitutunun müdiri Cihan Özdemir “Hüseyn Cavidin dram yaradıcılığında Əbdülhəq Hamidin təsiri”, Bakı Dövlət Universitetinin dünya ədəbiyyatı kafedrasının müdiri, professor Cəlil Nağıyev “Hüseyn Cavid modernizmi və dünya ədəbiyyatı (Cavid dramaturgiyasından bir fraqment)”, Belqrad Universitetinin dosenti Branko Vraneş “Dünya ədəbiyyatının Şərqi: Azərbaycandan Serbiyaya” mövzularında məruzə ilə çıxış ediblər. Venesuela Bolivar Respublikasının Azərbaycandakı səfiri Kristofer Alberto Martinez Berroteran Hüseyn Cavidin tarixdə ədəbi ənənələri inkişaf etdirən azərbaycanlı kimi iz qoyduğunu söyləyib. O, H.Cavid yaradıcılığını tanıyan və onun əsərlərindən ilham alan sənətkarların incəsənət və ədəbiyyat tarixinin bir hissəsini təşkil etdiyini diqqətə çatdırıb.

Norveçdən skandinaviyaşünas müəllim Raqnıl Tori konfransın Azərbaycanın görkəmli şəxsiyyətinə həsr olunmasını təqdirəlayiq hal kimi dəyərləndirib. Konfransda, həmçinin Kubanın Azərbaycanlı səfiri Alfredo Fidel Nieves Portoundo və digər xarici və yerli qonaqlar iştirak ediblər.

ADU-nun elmi işlər üzrə prorektoru, filologiya üzrə elmlər doktoru Sevinc Zeynalova konfransın ünvanına daxil olan təbrik məktublarını diqqətə çatdırıb.

Azərbaycan, türk, ingilis və rus dillərində keçirilən konfransın işi “Hüseyn Cavid və türk dünyası”, “Hüseyn Cavid və Şərqi ədəbiyyatı”, “Hüseyn Cavid və Qərb romantizmi” bölmələri üzrə aparılıb.

ADU Elmi xəbərlər

***

Mayın 6-sı Azərbaycan Dillər Universitetinin və Yeni Azərbaycan Partiyasının birgə təşkilatçılığı ilə “Heydər Əliyev: multikulturalizm və tolerantlıq ideologiyası” mövzusunda II Beynəlxalq elmi konfransının açılış mərasimi keçirilmişdir.

Tədbiri giriş sözü ilə açan rektor Kamal Abdullayev konfrans haqqında məlumat verib. O bildirib ki, konfransın keçirilməsinin məqsədi ümummilli lider Heydər Əliyevin Azərbaycan multi-

kulturalizmi sahəsində gördüyü işləri təbliğ etməkdir. Rektor xatırladı ki, Ulu Öndərin anadan olmasının 95 illiyi münasibətilə ötən il təşkil olunan eyniadlı birinci konfrans dünyanın 11 ölkəsinin 14 universitetində keçirilmişdir. O qeyd etdi ki, konfrans bu il bölmə iclaslarını nüfuzlu elmi məkanlarla yanaşı, Cəbrayıl rayon 102 nömrəli tam orta məktəbində, N.Aslanov adına Cocuq Mərcanlı kənd tam orta məktəbində, Kəlbəcər rayon 1 nömrəli, Ağdam rayon 47 və 1 nömrəli, Xocavənd rayon Xocavənd kənd 1 nömrəli köçkün tam orta məktəblərində və Nardaran kənd 295 nömrəli məktəbdə keçirəcək. Bizim məqsədimiz bu məktəblərə ulu öndər Heydər Əliyevin ideallarını aparmaqla yanaşı, öz diqqət və qaygımızı da onlara göstərməkdir. Kamal Abdullayev: “Azərbaycan multikulturalizmi keçməklə uzun illərdən keçib gəlsə də, ümummilli lider Heydər Əliyevin hakimiyyəti illərində multikulturalizmin siyasi əsası qoyulub. Multikultural dəyərlər, Azərbaycanda yaşayan xalqların dillərinin, ədəbiyyatlarının inkişaf etdirilməsi, öz ana dillərində təhsil alma hüquqları rəsmi sənədlərdə öz əksini tapıb. Əsası Ulu Öndər tərəfindən qoyulan multikultural siyasəti bu gün Prezident İlham Əliyev uğurla davam etdirir. O, Azərbaycan multikulturalizminin yeni modelini yaradıb. Bu model bizim multikulturalizmimizi bütün dünyada məşhur edib. Bu gün Azərbaycan multikulturalizmi Avropanın universitetlərində tədris olunur. Həmin universitetlərdə Azərbaycan ədəbiyyatı, mədəniyyəti, Azərbaycan dəyərləri, yəni Azərbaycan həqiqətləri tədris olunur”.

Rektor konfrans iştirakçılarını açıqlıq münasibətilə təbrik edib, konfransın işinə uğurlar arzulayıb.

Beynəlxalq Türk Mədəniyyəti və İrsi Fondunun prezidenti Günay Əfəndiyeva qeyd edib ki, Azərbaycanın dəyərləli oğlu, ictimai xadim Heydər Əliyevə həsr olunan konfrans çox ciddi mövzunu əhatə edir. O deyib: “Heydər Əliyevlə təkcə Azərbaycan deyil, bütün türk dünyası fəxr edir. Azərbaycanın yaxın keçmişinə nəzər salsaq görərik ki, Heydər Əliyev istər SSRİ dövründə, istərsə də müstəqillik illərində Azərbaycan tarixində mühüm rol oynayıb. Təbii ki, Azərbaycanın dövlət müstəqilliyinin bərpa olunmasında onun rolu əvəzəlməzdir və böyükdür. Bugünkü multikulturalizm mövzusu Azərbaycan və dünya üçün çox vacibdir. Ölkəmizdə tarixi ənənələrə əsaslanan multikulturalizm siyasəti Prezident İlham Əliyevin xüsusi diqqətindədir. Azərbaycanda müxtəlif dillərdə danışan, ayrı-ayrı dini inancları olan millətlərin nümayəndələri bir dövlətin – müstəqil Azərbaycanın vətəndaşları kimi yaşayırlar”.

Dini Qurumlarla İş üzrə Dövlət Komitəsinin sədri, YAP-ın icra katibinin müavini Mübariz Qurbanlı qeyd edib ki, milli müstəqil dövlətimizin, YAP-ın qurucusu Heydər Əliyevin bizə qoyub getdiyi irsi öyrənmək və onu gənc nəsələ çatdırmaq borcumuzdur. Konfransın keçirilməsi bu baxımdan gözəl təşəbbüsdür. Çünki Ulu Öndərin apardığı siyasətdə tolerant və multikultural cəmiyyət qurmaq önəmli yer tuturdu.

Azərbaycan Mədəniyyət və İncəsənət Universitetinin rektoru Ceyran Mahmudova Azərbaycanda multikulturalizmin inkişafında və tolerant mühitin yaradılmasında Heydər Əliyevin xidmətlərindən danışdı. O deyib: “İnanıram ki, bu konfrans Ümummilli Liderin multikulturalizm sahəsində həyata keçirdiyi siyasətin, atdığı addımların gəncliyimizə, dünyaya çatdırılmasında mühüm rol oynayacaq”.

Açıqlıq mərasimində Yasski Universitetinin slavistika kafedrasının dosenti Lyudmila Bejenaru, Belqrad Universitetinin professoru Ema Miljkovic (Petrovic), Ural Federal Universitetinin professoru Aleksandr Nesterov, İsrail səfirinin birinci müavini Avital Rozenberq, İndoneziyanın səfəri Hüsnan bəy Fanani, Fransa səfirinin mədəniyyət işləri üzrə müşaviri Yohan Şiterer, ADU-nun elmi işlər üzrə prorektoru, professor Sevinc Zeynalova çıxış ediblər.

Konfrans mayın 6-dan 8-dək “Heydər Əliyev və müasir Azərbaycan”, “Heydər Əliyevin azərbaycançılıq ideologiyası və multikulturalizm”, “Qloballaşan dünyada dinlərin və mədəniyyətlərin dialoqu”, “Müasir beynəlxalq münasibətlər və multikulturalizm” və “Multikultural dəyərlərin formalaşmasında təhsilin rolu” bölmələri ilə öz işini davam etdirmişdir.

Çapa imzalanıb: 19.09.2019.
Format: 84x108 1/16. Qarnitur: Times.
Həcmi: 8,75 ç.v. Tiraj: 300.

Bakı, R.Rza küç., 125

Hörmətli müəlliflər!

Azərbaycan Dillər Universitetinin nəşri olan “ADU-nun Elmi Xəbərləri” sizi dilşünaslıq, ədəbiyyatşünaslıq, pedaqogika, psixologiya, tarix və digər elm sahələri üzrə məqalələr dərc etməyə dəvət edir. Jurnalın ildə 4 nömrəsi nəşr olunur. Məqalələr üç (3) dildə - Azərbaycan, rus, ingilis dillərində qəbul edilir. “ADU-nun Elmi Xəbərləri” yalnız elmi yeniliyi, originallığı ilə seçilən məqalələr dərc edir. Məqalələrin çapı **PULSUZDUR**.

Məqaləyə dair tələblər

1. Məqalənin həcmi 6 səhifədən az olmamalıdır.
2. Məqalələrdə müəllif(lər)in adı, soyadı, işlədiyi müəssisə və onun ünvanı, müəllifin elektron poçt ünvanı göstərməlidir.
3. Məqalələr Microsoft Word formatında (sətirlərarası interval – 1,5, şrift ölçüsü – 14, Times New Roman, kənarlar: sağdan 2 sm, soldan 3 sm, aşağı və yuxarıdan 2 sm) təqdim edilməlidir.
4. Açar sözlər (3-5 söz) üç dildə başlıqdan sonra kursivlə verilir.
5. Məqalələrdə istinad və mənbələrin göstərilməsi vacibdir. İstinad və mənbələr aşağıdakı qaydada göstərilir:
  - a) İstinad olunmuş ədəbiyyatın nömrəsi və səhifəsi mətnin daxilində göstərilir (Məsələn: [1] və ya [1, s.119].)
  - b) Eyni mənbəyə təkrar istinad olunarsa, həmin mənbə istifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısındakı nömrə ilə göstərilir.
  - c) İstinad olunan mənbə nəşr olunduğu dildə göstərilir. Son 5-10 ildə çap olunmuş əsərlərə üstünlük verilməsi tövsiyə olunur.
6. Məqalənin sonunda verilən ədəbiyyatın siyahısı əlifba ardıcılığı ilə, yaxud mənbəyə mətndə müraciət ardıcılığına görə tərtib olunmalıdır. Ədəbiyyat siyahısı aşağıdakı kimi verilməlidir:

Kitablar: müəllif, nəşrin adı, nəşr olunduğu yer, nəşr olunduğu il.
Məsələn: Abbasov E.Ə. Mətnin linqvistik təhlili. Bakı: Elm və təhsil, 2017.

Jurnal və ya məcmuələr: müəllif, məqalənin adı, çap olunduğu nəşrin adı, nəşrin №-si, çap olunma tarixi, çap olunduğu səhifələr.
Məsələn: İsmayılı Q.H. İngilis dilində suppletivlik // Filologiya məsələləri. 2016, №1, s.47-56.

Stampe D. Cardinal Number Systems // Papers from the 12th Regional Meeting. Chicago linguistic society, 1976, p.594-609.
7. Məqalənin sonunda onun yazıldığı dildən başqa iki dildə (Azərbaycan, rus və ya ingilis dillərində) xülasələr verilməlidir. Xülasələr identik və məqalənin məzmununa uyğun olmalı, məqalənin adı tam göstərməlidir.
8. Məqalələrlə bərgə onun aid olduğu sahə üzrə elmi dərəcəsi olan mütəxəssisin rəyi və müvafiq kafedra iclasının protokolundan çıxarış təqdim olunmalıdır (yalnız Azərbaycandan olan müəlliflər üçün).

Dear Author!

The journal of Azerbaijan University of Languages "AUL Scientific News" invites you to publish your papers on different scientific fields, such as language studies, literatures, students, pedagogics, psychology, history etc. The journal is published quarterly papers for publication are accepted in three languages: Azerbaijani, Russian, and English. Only scientifically original papers are published in "AUL Scientific News" journal. Publication of papers is free of charge.

Publication Requirements

1. Paper length has to be at least 6 pages long
2. The author's name and surname, workplace and its address, his e-mail address must be written.
3. The papers must be written in Microsoft Word format in 1.5 interval, in 14-point, Times New Roman, 2 cm on the right side, 3 cm on the left side. 2 cm on the top and bottom
4. The key words 3-5 words must be given in italics in three languages after the title
5. It is important to give references and sources in the papers. References and sources must be given in the following way
  - a) The number and page of the references book is shown written the paper (f.ex: [1] or [1, p.119])
  - b) Repeated reference to the same source, must be given under the number of the source in the used literature
  - c) References must be given in the original language. It is advisable to use the references of the latest 5-10 years.
6. All bibliographical references given at the end of the paper must be numbered according to the use order or to the order marked in the text.

The list of literature must be written in the following way:

Books: author, title, publication, place and year
For example: Abbasov E.A Linguistic analysis of the text. Baku: Science and Education, 2017

Journals or collections: author, title of the paper, title of the publication, issue number, date of publication, pages.
For example: Ismaili G.G. Suppletivism in the English language. // Philological issues, 2016, № 1, p.p 47-56.
Stampe D. Cardinal Number Systems // Papers from the 12th Regional Meeting. Chicago linguistic society, 1976, p.p 594-609.
7. At the end of the paper, except the original language of paper, the abstract must be written in two languages. The abstracts must be identical and appropriate to the content of the paper. The title of the paper must be written fully.
8. Review of Doctor of Sciences on a certain scientific field and extract from the Protocol of the department meeting are required for the paper to be printed (only for Azerbaijani authors).

Уважаемые авторы!

Редакция издательства “Вестник Азербайджанского университета языков” принимает статьи по языковедению, литературоведению, педагогике, психологии и другим областям науки. Статьи принимаются на английском, русском или же азербайджанском языках. В год выходят четыре (4) номера журнала. **Плата за публикацию не требуется.**

Требования к публикации

1. Объем статьи не должен превышать шести (6) страниц.
2. Должны быть указаны имя, фамилия автора (авторов), место и адрес его работы, адрес электронной почты.

3. Статьи должны быть представлены в формате MS Word (межстрочный интервал-1,5, размер шрифта-14, Times New Roman; поля- 2 см. справа, 3 см. слева, отступы сверху и снизу - по 2 см).

4. Ключевые слова должны быть приведены на трех (азербайджанский, русский и английский) языках (3-5 слов) после заглавия жирными буквами.

5. Необходимым условием является указание использованных источников. Названия источников даются в следующем порядке:

а) Список использованной литературы, представленный в конце статьи, должен быть составлен в алфавитном порядке или в порядке обращения к источнику в тексте.

б) номер источника и страница указываются в самом тексте (Например: [1] или [1, с.119]) .

в) В случае повторного обращения к источнику его номер приводится по списку использованной литературы .

6. Источники (литература) должны быть пронумерованы в алфавитном порядке или же в порядке их использования в тексте.

Книги: автор, название, место и год издания.

Например: Аббасов Э.А. Лингвистический анализ текста. Баку: Наука и образование, 2017.

Статьи, опубликованные в журналах или сборниках: автор, название статьи, название издания, номер издания, дата опубликования, страницы.

Например: Исмаиллы Г.Г. Супплетивизм в английском языке. // Вопросы филологии. 2016, №1, с.47-56.

Stampe D. Cardinal Number Systems // Papers from the 12th Regional Meeting. Chicago linguistic society, 1976, p.594-609.

7. В конце статьи кроме языка её написания необходимо дать резюме на двух языках (азербайджанский, русский или английский). Резюме должны быть идентичны, соответствовать содержанию статьи и обязательно содержать её название.

8. Вместе со статьёй необходимо представить отзыв специалиста, имеющего ученую степень в соответствующей области, а также выписку из протокола заседания кафедры (только для авторов из Азербайджана).